॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥श्रीगोपालायनमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

श्रीः॥ यस्त्यक्त्वारूपमाद्यंप्रभवतिजगतोनेकधानुग्रहायप्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोनेकवक्त्रः सुभोगी॥ सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतयेयस्यनित्यं देवोहीशः सवोव्यात्सितविमलतनुर्योगदोयोगयुक्तः॥१॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥

॥योगसूत्रभाष्यप्रारंभोयम्॥

यो·सू·भा· ॥श्रीमहागणपतयेनमः॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥नमामिजगदुत्पत्तिहेतवेवृषकेतवे। क्लेशकर्मविपाकादिरहितायहितायच॥१॥ पाद
१ नलीपतंजलिमृषिंवेदव्यासेनभाषिते॥ संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्थभाष्येव्याख्याविधास्यते॥२॥ इहहिभगवान्पतंजलिः प्रारीप्सितस्यशा १
२ स्त्रस्यसंक्षेपतस्तात्पर्यार्थंप्रेक्षावत्स्वल्पग्रंथलुब्धसुखावबोधार्थमाचिख्यासुरादाविदंसूत्रंरचयांचकार॥ ॥अथयोगानुशासनम्॥
तत्रप्रथमावयवमथशब्दंव्याचष्टे अथेत्ययमधिकारार्थः अथैषज्योतिरितिवन्नत्वानंतर्यार्थः। अनुशासनमितिहिशास्त्रमाहानुशिष्यते
तेनेतिमुमुक्षानन्वास्यशमदमाद्यनंतरंप्रवृत्तिः। अपितुतत्त्वज्ञानचिख्यापयिषानंतरंजिज्ञासाज्ञानयोस्तुस्याद्यथाम्नायतेतस्मात् शांतो
दांतः उपरतस्तितिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदिति। शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्युपयोगानंतर्यस्यचसंभवेपिनाभिधा

॥श्रीमहागणपतयेनमः॥ ॥अथयोगानुशासनम्॥ अथेत्ययमधिकारार्थः। योगानुशासनंशास्त्रमधिकृतम्॥ श्रीराम॥

नंशिष्यप्रतीतिप्रवृत्त्योरनुपयोगात्प्रामाणिकत्वेयोगानुशासनस्यतदभावेप्युपेयत्वादप्रामाणिकत्वेचतद्भावेपिहेयत्वादेतेनतत्त्वज्ञान
चिख्यापयिषयोरानंतर्याभिधानंपरास्तं। अधिकारार्थत्वेतुशास्त्रेणाधिक्रियमाणस्यप्रस्तूयमानस्ययोगस्याभिधानात्सकलशा
स्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेनशिष्यः सुखेनैवबोधितश्चप्रवर्त्तितश्चभवतीतिनिःश्रेयसस्यहेतुः समाधिरितिश्रुतिस्मृतीतिहासपुरा
णेषुप्रसिद्धं। ननुकिंसर्वसंदर्भगतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः। तथासत्यथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपिप्रसंगइत्यतआहायमिति। ननुहिर
ण्यगर्भोयोगस्यवक्तानान्यः पुरातनइतियोगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कथंपतंजलेर्योगशास्त्रकर्तृत्वमित्याशंक्यसूत्रकारेणानुशासनमित्यु २
क्तं। शिष्टस्यानुशासनंनतुशासनमित्यर्थः। यदायमथशब्दोधिकारार्थस्तदैषवाक्यार्थः संपद्यतइत्याहयोगानुशासनंशास्त्रमधिकृतमिति॥

ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोऽत्राधिकृतो न तु शास्त्रमित्यत आह वेदितव्यमिति। सत्यं व्युत्पाद्यमानतया योगः प्रस्तुतः स तु तद्विषयेण शास्त्रे
ण करणेन व्युत्पाद्यः करणगोचरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो न कर्मगोचर इति। कर्तृव्यापारविवक्षया योगविषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्वं वे
दितव्यं शास्त्रव्यापारगोचरतया तु योग एवाधिकृत इति भावः। अधिकारार्थस्य चाथशब्दस्यान्यार्थं नीयमानोदकुंभदर्शनमिव श्रवणं
मंगलायापि कल्पत इति मंतव्यं। शब्दसंदेहनिमित्तमर्थसंदेहमपनयति योगः समाधिरिति। युज समाधावित्यस्माद्व्युत्पन्नः समाध्यर्थो न
तु युजिर् योग इत्यस्मात्संयोगार्थ इत्यर्थः। ननु समाधिरिति वक्ष्यमाणस्यांगिनो योगस्यांगं। न चांगमेवांगीत्यत आह स च सार्वभौमः चरत्यर्थे गा
दांगिनं भिन्ननिम्नमयोवस्थावक्ष्यमाणा मधुमती मधुप्रतीका विशोका संस्कारशेषास्ता श्चित्तस्य तासु सर्वासु विदितः सार्वभौमश्चित्तवृत्तिनिरोध
लक्षणो योगस्तदंगं तु समाधिर्नैव भूतः। व्युत्पत्तिनिमित्तमात्राभिधानं चैतद्योगः समाधिरिति अंगांगिनोरभेदविवक्षामात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तं तु योग
शब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति परमार्थः। वृत्तयो ज्ञानान्यात्माश्रयाणि अतस्तन्निरोधोऽप्यात्माश्रय एवेति ये पश्यन्ति तन्निरासायाह चित्तस्य धर्म इति

वेदितव्यं। योगः समाधिः स च सार्वभौमः चित्तस्य धर्मः। क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनी
भूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते।

चित्तशब्देनांतःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति। नहि कूटस्थनित्या चितिशक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति
बुद्धिस्तत्र भवेदिति भावः। स्यादेतत् सार्वभौमश्चेद्योगो हंत भोः क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमयस्तासु च परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधोऽप्यस्तीति तत्रापि यो
गत्वप्रसंग इत्यत आह योगापदेश्यभूमीरुपन्यस्यति क्षिप्तमित्यादि। क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमत्यंतमस्थिरं। मूढं तु तमःसमुद्रे
कान्निद्रावृत्तिमत्। क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं विशेषोऽस्थेमबहुलस्य कादाचित्कः स्थेमा। सा चास्यास्थेमबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिस्त्या
नाद्यंतरायजनिता वा। एकाग्रमेकतानं। निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धं। न तावत् क्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधे
पारंपर्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाभावात्तदुपघातकत्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमिति। न तयोर्योगत्वं निषिद्धं। विक्षिप्तस्य तु कादाचित्कसद्
नविषयस्थेमशालिनः संभाव्येत योगत्वमिति निषेधति तत्र विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कः सद्भूतविषयश्चित्तस्य स्थेमा न योगपक्षे व
र्तते कस्मात् यतस्तद्विपक्षविक्षेपोपसर्जनीभूतो विपक्षवर्गांतर्गतस्य हि स्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेव कार्यकारणं न खलु दहनांतर्गतं बीजं चिरं रक्षणवर्त्तितमुपम
र्प्यं कुराय कल्पत इति भावः॥ ७ ॥ श्रीशिवराम॥ श्रीकृष्णायनमः श्रीगजाननायनमः श्रीमृत्युंजयायनमः श्रीलंबोदरायनमोनमः।

त तु

यो·सू·भा यदिविक्षेपोपसर्जनीभूतःसमाधिर्नयोगःकस्तर्हीत्यतआहयस्त्वेकाग्रेचेतसीति।भूतमितिसमारोपितमर्थंनिवर्त्तयतिनिद्रावृत्तिरपिस्वालंबनेतमसि।भूतेभवत्येका पाद
२ ग्रेत्यतउक्तंसदिति।तमोभवनंनितांतविभूतंसत्त्वंतमःसमुद्रेकस्तुतमोभवनस्यकुतोहेतुत्वादिति।द्योतनंहितत्त्वज्ञानमागमाद्वाअनुमानाद्वाभवदपिपरोक्षरूपतयान १
साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्तिहिचंद्रद्वित्वदिङ्मोहादिषुतदुच्छेदकत्वादतआहप्रेतिप्रकारोहिप्रकर्षंद्योतयन्साक्षात्कारंसूचयतिअविद्यामूलत्वादस्मितादीनां
स क्लेशानांविद्यायाश्चविद्योच्छेदरूपत्वात्।विद्योदयेचाविद्यादिक्लेशसमुच्छेदोविरोधित्वात्कारणविनाशान्नैत्याह।क्षिणोतिचेति।अतएवकर्मरूपाणिबंध
नानिश्लथयतिकर्मचात्रापूर्वमभिमतंकार्येकारणोपचारात्।श्लथयतिस्वकार्यादवसादयति।वक्ष्यतिहिसतिमूलेतद्विपाकइति।किंचनिरोधम
भिमुखंकरोत्यभिमुखीकरोतिसचसंप्रज्ञातश्चतुःप्रकारइत्याहसचेति।असंप्रज्ञातमाहसर्वेति।रजस्तमोमयीकिलष्टप्रमाणादिवृत्तिःसात्विकीं मा
वृत्तिमुपादायसंप्रज्ञातेनिरुद्धा।असंप्रज्ञातेतुसर्वासामेवनिरोधइत्यर्थः।तदिहभूमिद्वयेसमासायामधुमत्यादयोभूमयस्ताःसर्वास्तासुविदितः
सार्वभौमइतिसिद्धं।द्विविधंसूत्रमवतारयतितस्यलक्षणेति।तस्येतिपूर्वसूत्रोपात्तंद्विविधंयोगंपरामृशति।योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।निरुध्यंतेयस्मि

यस्त्वेकाग्रेचेतसिसद्भूतमर्थंप्रद्योतयतिक्षिणोतिचक्लेशान्कर्मबंधनानिश्लथयतिनिरोधमभिमुखंकरोतिससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायते।स
चवितर्कानुगतोविचारानुगतआनंदानुगतोऽस्मितानुगतइत्युपरिष्टान्निवेदयिष्यामः।सर्ववृत्तिनिरोधेत्वसंप्रज्ञातःसमाधिः।तस्यलक्षणा
भिधित्सयेदंसूत्रंप्रववृते।योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातोऽपियोगइत्याख्यायते।चित्तंहिप्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिगुणं॥

मा न्प्रणादिवृत्तयोऽवस्थाविशेषाश्चित्तस्यसोऽवस्थाविशेषोयोगः।ननुसंप्रज्ञातस्ययोगस्याव्यापकत्वादलक्षणमिदमनिरुद्धाहितत्रसात्त्विकीवृत्त
त्तिरित्यतआहसर्वशब्दाग्रहणादिति।यदिसर्वचित्तवृत्तिनिरोधइत्युच्येतभवेदव्यापकंसंप्रज्ञातस्यक्लेशकर्मविपाकाशयपरिपंथी।चित्तवृत्तिनिरोध
स्तमपिसंगृह्णातीत्यत्रापिराजसतामसचित्तवृत्तिनिरोधात्तस्य[redacted]चतद्भावादित्यर्थः।कुतःपुनरेकस्यचित्तस्यक्षिप्तादिभूमिसंबंधः।किमर्थंचैवम
वस्थस्यचित्तस्यवृत्तयोनिरोद्धव्याइत्याशंक्यप्रथमंतावदवस्थासंबंधहेतुमुपन्यस्यतिचित्तंहीति।प्रख्याशीलत्वात्सत्त्वगुणंप्रवृत्तिशीलत्वाद्र
जोगुणंस्थितिशीलत्वात्तमोगुणंप्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थं।तेनान्येऽपिसात्त्विकाःप्रसादलाघवप्रीत्यादयःसूच्यंते।प्रवृत्त्याचपरितापशोका
दयोराजसाः।प्रवृत्तिविरोधीतमोवृत्तिधर्मःस्थितिः।स्थितिग्रहणाद्गौरवावरणदैन्यादयउपलक्ष्यंतेएतदुक्तंभवति।एकमपिचित्तंत्रिगुणनि २
र्मिततयागुणानांचवैषम्येणपरस्परविमर्दवैचित्र्याद्विचित्रपरिणामंसदनेकावस्थमुपपद्यतइति॥ ॥ ॥ ॥

×त्सरपितत्वस्यतमसापिहितत्वादणिमादिकमैश्वर्यमेवतत्वमभिमन्यमानंतत्प्रणिधि ×३

क्षिप्ताद्याएवचित्तस्यभूमीर्यथासंभवमवांतरावस्थाभेदवतीर्दर्शयतिप्रख्यारूपंहीति।चित्तरूपेणपरिणतंसत्वंचित्तसत्वंतदेवंप्रख्यारूपतयासत्वप्राधान्यंचित्
स्यदर्शितं।तत्रचित्तेसत्वा‍त्किंचिदूनेरजस्तमसीयदामिथःसमेचभवतःतदैश्वर्यंचविषयाश्चशब्दादयस्तान्येवप्रियाणियस्यतत्तथोक्तं।सत्वप्राधान्यात्तत्व
लुचित्तंतत्वेप्रणिधित्सतिप्रणिधेर्नेक्षणे।अथरजसाक्षिप्यमाणंतत्राप्यलब्धस्थितिविशेषात्क्षिप्तमात्रंभवति।शब्दादिषुपुनरस्यस्वरसवाहीप्रे
माभिरूढएवतदनेनविक्षिप्तंचित्तमुक्तं।क्षिप्तंचित्तंदर्शयित्वामूढमपिस्मरयति।तदेवतमसेति।यदाहितमोरजोविजित्यप्रसृतंतदाचित्तसत्वावरकंतमः
म समुत्सारणेशक्तत्वाद्रजसस्तमःस्थगितंचित्तंधर्माद्यपगच्छति।अज्ञानंचविपर्ययज्ञानं।अभावप्रत्ययालंबनंचनिद्राज्ञानमुक्तं।ततश्चमूढावस्था
पित्सचितेति।अनैश्वर्यंसर्वत्रेच्छाप्रतीघातःअधर्मादिव्याप्तंचित्तंभवतीत्यर्थः।यदातुतदेवचित्तसत्वमाविर्भूतसत्वमपगततमःपटलंसरजस्कंभव

प्रख्यारूपंहिचित्तसत्वंरजस्तमोभ्यामसंसृष्टमैश्वर्यविषयप्रियंभवति।तदेवतमसानुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्योपगंभवति।
तदेवप्रक्षीणमोहावरणंसर्वतःप्रद्योतमानंअनुविद्धंरजोमात्रयाधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगंभवति।तदेवरजोलेशमलापेतंस्वरू
पप्रतिष्ठंसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रंधर्ममेघध्यानोपगंभवति।तत्परंप्रसंख्यानमित्याचक्षतेध्यायिनः॥ श्रीशिवायनमः॥ ॥

तितदाधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्युपगच्छतीत्याहप्रक्षीणेत्यादि।मोहस्तमस्तदेवचावरणंप्रकर्षेणक्षीणंयस्यतत्तथोक्तं।अतएवसर्वतोविशेषा
विशेषलिंगमात्रालिंगपुरुषेषुप्रद्योतमानंतथापिनधर्मायैश्वर्यायचकल्पतेप्रहृत्यभावादित्यतआहानुविद्धंरजोमात्रयारजसःप्रवर्तकत्वादस्ति
धर्मादिष्वित्यर्थः।तदनेनसंप्रज्ञातसमाधिसंपन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्मध्यमयोर्योगिनोश्चित्तसत्वंसंगृहीतं।संप्रत्यतिक्रांतभावनी
यस्यध्यायिनश्चतुर्थस्यस्वचित्तावस्थामाहतदेवचित्तंरजोलेशात्मलादपेतमतएवस्वरूपप्रतिष्ठमभ्याससैराग्यपुटपाकप्रबंधविध्वस्तरज त
स्तमोमलस्यहिबुधिसत्वतपनीयस्यस्वरूपप्रतिष्ठस्यविषयेंद्रियप्रत्याहृतस्यानवसिताधिकारतयाचकार्यकारिणोविवेकख्यातिःपरंका
र्यमवशिष्यतइत्याहसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रंचित्तंधर्ममेघध्यानोपगंभवति।धर्ममेघश्चवक्ष्यते।अत्रैवयोगिजनप्रसिद्धिमाहतदित्ति॥
सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रंचित्तंधर्ममेघपर्यंतंप्रसंख्यानमित्याचक्षतेध्यायिनः।चित्तसामानाधिकरण्यंचधर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाद्रष्टव्यं॥

यो॰सू॰भा॰ विवेकख्यातेर्हानहेतुं चितिशक्तेश्चोपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसाधुतां च विवेकख्यातेर्दर्शयति चितिश पा॰द
२ क्तिरित्यादि। सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः। सुखमोहावपि हि विवेकिनं दुःखीकुरुतः अतो दुःखवद्धेयौ। तथा चातिसुंदरमपि अंतवद्दुनो २
ति। तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः सेयमविशुद्धिस्तस्याश्चितिशक्तेः पुरुषेण नास्तीत्युक्तं शुद्धा चानंता चेति। ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन्विषयं
चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा तदाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनंतेत्यत उक्तं दर्शितविषयेति। दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै
सा तथोक्ता। भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्यते किंतु बुद्धिरेव विषयाकारेण तासती अतदाकारायै चितिशक्त्यै विष परिण
यमादर्शयति। ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढायाश्चितिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहो वा कथं न तदाकारा

चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानंता च सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्यातिरिति अतस्तस्यां वि
रक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि। तदवस्थं संस्कारोपगं भवति। स निर्बीजः समाधिः। न तत्र किंचित्संप्रज्ञायत इत्यसंप्रज्ञातः द्विविधः स
योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्री रामाय नमः॥ ॥श्री रामाय नमः॥ ॥

पत्तिरित्यत उक्तं अप्रतिसंक्रमेति। प्रतिसंक्रमः संचारः स चितेर्नास्तीत्यर्थः। स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तं अपरिणामिनीति। न चितेस्त्रिविधो
पि धर्मलक्षणावस्थालक्षणं परिणामोऽस्ति येन क्रियारूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेन चितिशक्तिः। असंक्रांताया अपि च विष
यसंवेदनमुपपादयिष्यते। तत्सिद्धं चितिशक्तिः शोभनेति। विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तं अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति।
यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा केव कथा वृत्त्यंतराणां दोषबहुलानामिति भावः। ततस्सिद्धो निरोधसमाधेरवतारो युज्यत इत्याह अतस्त
स्यामिति। ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः। अथ निरुद्धाशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह तदवस्थ
मित्यादि। स निरोधावस्था यस्य तत्तथोक्तं। निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्बीज इति। क्लेशसहितः कर्माशयो जात्यायुर्भोगबीजं तस्मान्निर्ग २
त इति निर्बीजः। अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति। न तत्रेति। उपसंहरति द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति॥ ॥श्रीः॥

संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयितुं चोदयति। तदवस्थे चेतसीति। किमाक्षेपे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा खल्वयं पुरुषः सदानुभूयते न तु बुद्धिबोधरहितोऽस्य पुरुष
स्य बुद्धिबोधः स्वभावः सवितुरिव प्रकाशः। न च संस्कारशेषेऽपि चेतसि सोऽस्ति न च स्वभावमपहाय भावो वर्तितुमर्हतीति भावः। स्यादेतत्संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मा
त्पुरुषो न बुध्यत इत्यत आह विषयाभावादिति। न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती। बुद्धिर्विवेकख्यातिर्विषयभोगो वा पुरुषार्थो न चानिरुद्धावस्थायामस्ति इति सि
द्धो विषयाभाव इत्यर्थः। सूत्रेण परिहरति। तदा द्रष्टुः स्वरूपे[redacted]वस्थानं। स्वरूप इत्यादि। चितिशक्तिघोरमूढस्वरूपं निवर्तयति पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकं न तु
बुद्धिबोधः शान्तादिरूप औपाधिको हि यः स्फटिकस्येव स्वभावस्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा न चोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरिति[redacted]·
प्रसंगादिति भावः। स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्याधिकरणभाव उक्त इति। अयमेवार्थो भाष्यकृता द्योत्यते। स्वरूपप्रतिष्ठेति। तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थाना
वस्थायामिति भावः। स्यादेतद्व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे चितिशक्तिः किं निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठति परिणामिनी सा स्यात् व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने
व्युत्थाननिरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति। न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपाद्व्यवर्तते न यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि न खलु रू. किंका

सि तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्वभाव इति।३। तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं। स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थान
चित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा। कथं तर्हि दर्शितविषयत्वात्। वृत्तिसारूप्यमितरत्र। व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः॥ श्री शिव।

याः प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः प्रतिपन्ना न तु तथाभूतमप्यनथात्वेनाभिमन्यते। निरोधसमाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति। सू
त्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति। कथं तर्हीति। यदि तथा भवन्ती न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः। हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति। दर्शितविषयत्वादिति। वृत्तिसारूप्यमि
तरत्र॥ इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयः शान्तघोरमूढा एवाविशिष्टा अभिन्नास्तद्वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः। सारूप्यमित्यत्र सशब्द एकपर्यायः। एतदुक्तं भवति।
जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः सन्निधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्तीः पुरुषे समारोप्य शान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि मूढोऽस्मीत्यध्यवस्यति यथा मलिने दर्पणतले
प्रतिबिम्बितं मुखं मलिनमारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति। यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवद्बुद्धिवृत्तिः यद्यपि च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयाऽनु
भाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते। तथा चायमविपर्ययोऽप्यात्मा विपर्ययवानिवाभोक्तापि भोक्तेवाविवेकख्या
तिरहितोऽपि तत्सहित इव विवेकख्यात्या प्रकाशते। एतच्च चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र च सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्र
त्ययाविशेषो भोग इत्यत्र चोपपादयिष्यते॥ ॥ श्रीमृत्युंजयायनमः श्रीविश्वेश्वरायनमः। श्रीरामकृष्णायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥॥

यो· भा· एतच्चभवांतरेपि सिद्धमित्याहतथाचेति पंचशिखाचार्यस्य सूत्रं। एकमेवदर्शनंख्यातिरेवदर्शनमिति। ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषयाविवेक पा द
४ विषयावृत्तिः प्राकृततया जडत्वेनानुभाव्या दर्शनं ततोन्यत्पुरुष[redacted]स्यचैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह ख्यातिरेवदर्शनमिति। उदमव्ययधर्मिणोहर्निः १
ख्यातिर्लौकिकमभिप्रेत्य एतदुक्तमेकमेवेति चैतन्यंतु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातेस्तत्तु न लोकप्रत्यक्षगोचरो पितुवागमानुमानगोचर इत्यर्थः। तदनेन व्युत्थान
वस्थायां मूलकारणमविद्यादर्शयतातद्धेतुकः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावो पिस्तु चितइतित्तमुपपादयन्नाह चित्तंस्वं भवतिपुरुषस्यस्वामिनइतिसंबं
धः। ननु चित्तजनितमुपकारंभजमानो स्वितनश्चित्तस्य शिलानचास्यतज्जनितोपकारसंभवस्तदसंबंधादनुपकार्यत्वात्तसंयोगमनुपकार्यभागित्वेपरिणा २
न मप्रसंगादित्यत आह अयस्कांतमणिकल्पसन्निधिमात्रोपकारित्वं स्यत्वेनेति। पुरुषसंयुक्तं चित्तमपितु तत्सन्निहितं सन्निधिश्चपुरुषस्यनदेशतः कालतोवा
नत्संयोगाविंतु योग्यतालक्षणा स्वितु पुरुषस्य भोक्तृत्वशक्तिश्चित्तस्य भोग्यत्वशक्तिः। तदुक्तं दृश्यत्वेनेति। शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः। भोगश्च
यद्यपि शब्दाद्याकारावृत्तिः। चित्तस्यधर्मस्तथापि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद्वृत्तिसारूप्यात्पुरुषस्येत्युक्तं। तस्माच्चित्तेनासंयोगेपितज्जनितोपकारभागि
नापुरुषस्यापरिणामितांचेति सिद्धं। ननु स्वस्वामिसंबंधो भोगहेतुरविद्यानिमित्तः। विद्यातु किन्निमित्तानखल्वनिमित्तं कार्यमुत्पद्यते यथाहुः स्वप्नादिवद
तथा च सूत्रं। एकमेवदर्शनंख्यातिरेवदर्शनमिति। चित्तमयस्कांतमणिकल्पंसन्निधिमात्रोपकारित्वस्यत्वेन स्वं भवतिपुरुषस्यस्वामिनः। तस्माच्चित्त
वृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिःसंबंधोहेतुः। ताःपुनर्निरोद्धव्याः बहुत्वे सति चित्तस्य। ४। वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टाः। क्लिष्टाः। क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः
विद्याप्रवृत्तिः कस्य किं कृतेति शंकामुपसंहारव्याजेनोद्धरतितस्माच्चित्तवृत्तिबोधे शांतघोरमूढाकार चित्तवृत्तिरूपभोगेनानादिविद्यानिमित्तत्वादनादिः संयोगो हे
तुरविद्यावासनयोश्चसंतानो बीजांकुरसंतानवदनादिरितिभावः स्यादेतत्पुरुषार्थहेतुकश्चेदुपदिश्यते न चवृत्तिनिरोधो वृत्तीरविशेषयत्राक्योन्यसहस्रेणापिपुरुषायुषेणलमिमाः
कश्चित्परिगणयितुमसंख्यातांश्चकथं निरोद्धव्याइत्याशंक्यतासामियत्तास्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति। ताः पुनर्निरोद्धव्याबहुत्वे सति चित्तस्य। वृत्तयः पंचतय्यः
क्लिष्टाक्लिष्टाः। वृत्तिरूपावयव्येकः तस्यप्रमाणादयोवयवाः पंच। ततस्तदवयवापंचतयी पंचावयवावृत्तिर्भवति। ताश्चवृत्तयश्चैत्रमैत्रादिचित्तभेदाद्बहुत्वइतिबहुव
चनमनुपपन्नमेतदुक्तं भवति। चैत्रोवा मैत्रोवान्योवाकश्चित्सर्वेषामेवतेषांवृत्तयः पंचतय्यएवनाधिकाइति। चित्तस्येतिचैकवचनं जात्याभिप्रायेचित्तानामि
तितुद्रष्टव्यम्। तासामवांतरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति। क्लिष्टाक्लिष्टाइति। अक्लिष्टाउपादायक्लिष्टानिरोद्धव्यास्ताअपिपरेणवैराग्येणेति। अस्य
व्याख्यानं क्लेशहेतुकाइति। क्लेशाअस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणंयासांवृत्तीनां तास्तथोक्ताः। यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्यरजस्तमोमयीनांवृत्तीनांक्ले ४
शाकारणं तेनक्लेशाय्यैव प्रवृत्तिः क्लेशाः क्लिष्टं तदासामस्तीति क्लिष्टाइति। अतएव क्लेशोपार्जनाधर्ममूषांप्रवृत्तिरतएवकर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः। प्रमा
णादिनाखल्वयंप्रतिपन्नार्थमवसायतत्रसक्तोद्विष्टोवाकर्माशयमाचिनोतीति। भवंतिधर्माधर्मप्रचयप्रसवभूमयोवृत्तयः क्लिष्टाइति॥ श्रीशिवरामः॥ ७॥

अक्लिष्टा ख्यातिविषया इति। विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवे
कमुपलक्षयति। तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतो ऽत एव गुणाधिकारविरोधिन्यः। कार्यारंभणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्यवसानं च
तदिति चरिताधिकाराणां गुणानामधिकारं विरुन्धन्तीति। अत स्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः। स्यादेतद् इतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव।
सर्वे प्राणभृतो न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हत्यक्लिष्टा वृत्तयो न चामूषां भावे ऽपि कार्यकारिता विरोधिमध्यपातित्वात् तस्मादक्लिष्टानामक्लिष्टाभि
र्निरोधस्तासां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत आह क्लिष्टप्रवाहे ऽपि। आगमानुमानाचार्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनी अभ्यास
वैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रमंतरालपतिताः स्वयमक्लिष्टा एव। यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिता न खलु शालग्रामे किरातशतसंकीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्म
भि णः किरातो भवति। अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनं। क्लिष्टान्तरवर्तितया च क्लिष्टैरनभिभूता अक्लिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावद्
भिभवंतीत्याह तथाजातीयका इति। अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः। तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते आ निरोधसमाधेः तदेवं

ख्यातिविषयाः गुणाधिकारविरोधिन्यो ऽक्लिष्टाः। क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवंति अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इ
ति। तथाजातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते। संस्कारैश्च वृत्तय इति। एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते। तदेवंभूतं चित्तमवसिताधि
कारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति। ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पंचधा वृत्तयः॥५॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः॥६॥ तत्र
प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। इंद्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषात्मनो ऽर्थस्य॥ ॥श्रीराम॥

भूतं चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापाततः प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः पिंडीकृत्य सूत्रार्थमाह ता इति पंचधेत्यर्थ
कथनमात्रं न तु शास्त्रवृत्तिव्याख्यानं तत्प्रपंचः प्रकाराः कारणानाः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति। प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः। निर्देशे यथावचनं विग्र
हः अर्थे द्वंद्वसमासः। इतरेतरयोगो यथा। नित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येत्युक्तेऽपि नदिश्रोहालातचक्रादिविभ्रमाभ्युद
स्यते एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधाने ऽपि वृत्त्यंतरसद्भावशंका न व्युदस्यते इति तन्निरासाय वक्तव्यं पंचतय्य इति एतावत्य एव वृत्तयो नापराः संतीति दर्शितं भ
वति। तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन् सामान्यलक्षणमाह। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। अनधिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा तत्करणं प्रमाणं
विभागवचनेन च न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात्प्रथमतः प्रत्यक्षं लक्षयति। इंद्रियेति। अर्थस्येति समारोपितत्वं निषेधति। तद्विषयेति
बाह्यगोचरतायास्तानाकारणो जरत्वं निरास्यति चित्तवर्तिनो ज्ञानाकारस्य बाह्यस्य तेयसंबंधं दर्शयति। बाह्यवस्तूपरागादिति। व्यच हि तस्य तदुपरागहेतुमाह इं
द्रियप्रणालिकयेति। सामान्यमात्रमर्थ इत्येके विशेष एवेत्यन्ये सामान्यविशेषतद्वता इत्यपरे वादिनः प्रतिपन्नास्तन्निरासायाह सामान्यविशेषात्मन इति। न तत्का

यो॰ सू॰ भा॰ अनुमानागमविषयात्प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिनत्ति। विशेषावधारणप्रधानेति। यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथापि विशेषं प्रत्युपसर्जनीभूतमि पाद
५ त्यर्थः। एतच्च साक्षात्कारिफललक्षणपरं तथा च विवेकख्यातिरपि लक्षिता भवति। फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति। फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति। ननु पुरुष १
वर्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं। न हि खादिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियत इत्यत आह अविशिष्ट इति। न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि
तु चैतन्यमेव। बुद्धिदर्पणप्रतिबिंबितं बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारतया तदाकारतामापद्यमानं फलं। तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिके
ति सामानाधिकरण्यात्प्रयुक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः। एतच्चोपपादयिष्याम इत्याकूतः प्रतिसंवेदीति। प्रत्यक्षानंतरं प्रवृत्त्यादिलिंगश्रोत्रबुध्यनुमानप्र
भवसंबंधदर्शनसमुपजीवत्वयागमस्यानुमानत्वादनुमितस्य चागमेनाख्यानादागमात्प्रागनुमानं लक्षयति। अनुमेयस्येति। जिज्ञासितधर्मविशि
ष्टो धर्म्यनुमेयस्तस्य तुल्यजातीयाः साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाः सपक्षास्तेष्वनुवृत्त इत्यनेन विरुद्धत्वमसाधारणत्वं च साधनधर्मस्य निराकरोति।

विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः। प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः। अनुमेयस्य
तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः संबंधो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानं। यथा देशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकं
चैत्रवत् विंध्यश्चाप्राप्तेरगतिः। आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रांतये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः। यस्याश्र
द्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामकृष्णाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

भिन्नजातीया असपक्षास्ते च सपक्षादन्येन तद्विरुद्धाः तदभाववंतश्च तेभ्यो व्यावृत्तस्तदनेनासाधारणानैकांतिकत्वमपाकरोति। संबंध्यत इति। संबंधो लिं
गमनेन पक्षधर्मतां दर्शयन्नसिद्धतां निवारयति। तद्विषया तन्निबंधना विपूर्वबंधन इत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तेः सामान्यावधारणेति प्रत्यक्षविषयाद्व्य
वच्छिनत्ति। संबंधसंवेदनाधीनजन्मानुमानं विशेषेषु संबंधग्रहणाभावेन सामान्यमेव सुकरसंबंधग्रहं गोचरयतीति। उदाहरणमाह यथेति। चोहे
तथो विंध्यो गतिर्यंतस्मात्तस्याप्राप्तिरतो गतिनिवृत्तौ प्राप्तेर्निवृत्तिर्देशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकं चैत्रवदिति सिद्धं आगमस्य वृत्तेर्लक्षणमाह
आप्तेनेति। तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसंबंध आप्तिस्तया सह वर्तत इत्याप्तस्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः। श्रुतस्य पृथगुपादानं तस्य दृष्टानुमि
तमूलत्वेन ताभ्यामेव चरितार्थत्वादात्मनि वृत्तवर्त्मज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्य श्रोतृचित्ते समुत्पादः स्वबोधसंक्रांतिस्तस्यै अर्थायोपदिश्यते। श्रोतृहिताहितप्राप्ति ५
परिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते। शेषं सुगमं। यस्यागमस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता यथा यान्येव दशदाडिमानि तानि षडपूपा भविष्यतीति। न दृष्टानुमितार्थो यथा ॥
चैत्यवंदेत स्वर्गकाम इति स आगमः प्लवते। ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ३

यो॰ सू॰ भा॰ अनुमानागमविषयात्प्रत्यक्षविषयं व्यवच्छिनत्ति। विशेषावधारणप्रधानेति। यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तथापि विशेषं प्रत्युपसर्जनीभूतमि पाद
५ त्यर्थः। एतच्च साक्षात्कारि प्रत्यक्षलक्षणपरं तथा च विवेकख्यातिरपि लक्षिता भवति। फलविप्रतिपत्तिं निराकरोति। फलं पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध इति। ननु पुरुष १
वर्ती बोधः कथं चित्तगताया वृत्तेः फलं। नहि खादिरगो व्रश्चनव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियत इत्यत आह अविशिष्ट इति। नहि पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि
तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिंबितं बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारतया तदाकारतामापद्यमानं फलं। तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मकं वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिके
ति सामानाधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः। एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह प्रतिसंवेदीति। प्रत्यक्षानन्तरं प्रवृत्त्यादिलिंगश्चोन्नेयस्त्वनुमानप्र
भवसंबंधदर्शनसमुत्थतयागमस्यानुमानत्वादनुमितस्य चागमेनाख्यानादागमात्प्रागनुमानं लक्षयति। अनुमेयस्येति। जिज्ञासितधर्मविशि
ष्टो धर्म्यनुमेयस्तस्य तुल्यजातीयाः साध्यधर्मसामान्येन समानार्थाः सपक्षास्तेष्वनुवृत्त इत्यनेन विरुद्धत्वमसाधारणत्वं च साधनधर्मस्य निराकरोति।

विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः। प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः। अनुमेयस्य
तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः संबंधो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानं। यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं
चैत्रवत्। विंध्यश्चाप्राप्तेरगतिः। आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः। यस्याश्र
द्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः प्लवते॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामकृष्णाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

भिन्नजातीया असपक्षास्ते च सपक्षादन्ये न द्विरुद्धाः तदभाववन्तश्च तेभ्यो व्यावृत्त इत्यनेनासाधारणानैकान्तिकत्वमपाकरोति। संबंध इति। संबंधो लिं
गमनेन पक्षधर्मतां दर्शयन्नसिद्धतां निवारयति। तद्विषयेति निर्बन्धनापि न संबंध इत्यस्माद्विषयपदं व्युत्पत्तेः सामान्यावधारणेति प्रत्यक्षविषयाद्व्य
वच्छिनत्ति। संबंधसंवेदनाधीनजन्मानुमानं विशेषेषु संबंधग्रहणाभावेन सामान्यमेव स्फुरसंबंधग्रहणगोचरयतीति। उदाहरणमाह यथेति। चोहे
तथो विंध्यो गतिर्यतस्तस्मात्तस्याप्राप्तिरतो गतिनिवृत्तौ प्राप्तिनिवृत्तिर्देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवदिति सिद्धं। आगमस्य प्रवृत्तेर्लक्षणमाह
आप्तेनेति। तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसंबंध आप्तिस्तया सह वर्तत इत्याप्तस्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः। श्रुतस्य पृथगनुपादानं तस्य दृष्टानुमि
तमूलत्वेन ताभ्यामेव चरितार्थत्वात्। आनन्त्यजन्मवर्जितज्ञानस्य शब्दस्य ज्ञानस्य श्रोतृचित्ते समुत्पादः स्वबोधसंक्रान्तिस्तस्यै अर्थोपदिश्यते। श्रोतृहितं हि तत्प्राप्ति ५
परिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते। शेषं सुगमं। यस्यागमस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता यथा यान्येव दशदाडिमानि तानि षडपूपा भविष्यन्तीति। न दृष्टानुमितार्थो यथा
वेदं वदेत स्वर्गकाम इति स आगमः प्लवते। ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ३ ॥

नन्वेवं मन्वादीनामप्यागमः प्लवेत। नहि तेपि दृष्टानुमितार्था यथाहुः। यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः॥ स सर्वोभिहितो वेदे सर्वज्ञान
मयो हि सः इत्यत आह मूलवक्तरि त्विति। मूलवक्ता हि तत्रेश्वरो दृष्टानुमितार्थ इत्यर्थः। विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं। विपर्यय इति लक्ष्य
निर्देशो मिथ्याज्ञानमित्यादि लक्षणं यज्ज्ञानं प्रतिभासि रूपं तद्रूपाप्रतिष्ठमेवातद्रूपप्रतिष्ठं यथाश्वश्राद्धभोजीति अतः संशयोपि संगृही
त एवास्तु विशेषः। न तत्र ज्ञानारूढं वा प्रतिष्ठितादिचंद्रादेस्तु बाधज्ञानेन। नन्वेवं विकल्पोपि तद्रूपाप्रतिष्ठानाद्विचारतो विपर्ययः प्रसज्येतेत्य
त आह मिथ्याज्ञानमिति। अनेन हि सर्वजनीनानुभवसिद्धो बाध उक्तः स चास्ति विपर्यये न तु विकल्पे तेन व्यवहारानुपंडितरूपाण्मेव तु विचा
रयतां न तत्र बाधबुद्धेरिति। चोदयति स कस्मान्न प्रमाणं। नोत्तरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं बाधनीयमपि तु पूर्वेणैव प्रथममुपजातेना
नुपजातविरोधिनापरमिति भावः। परिहरति यतः प्रमाणेनेति। यत्र हि पूर्वापेक्षापरोत्पत्तिस्तत्रैवमिह तु स्वकारणादन्योन्यानपेक्षे ज्ञाने जा

मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात्॥७॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं। स कस्मान्न प्रमाणं यतः प्रमाणेन बाध्यते
भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणस्य। तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टं। तद्यथा द्विचंद्रदर्शनं सद्विषयेणैकचंद्रदर्शनेन बाध्यत इति। सेयं पंचपर्वा
भवत्यविद्या। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति। एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोन्धतामिस्र इति। एते चित्तमल
प्रसंगेनाभिधास्यंते॥ ॥

येते इति नोत्तरस्य पूर्वमनुपमृद्योदयमनासादयतस्तदपबाधात्मैवोदयो न तु पूर्वस्योत्तरबाधात्मा तस्य तदानीमप्रस धा
क्तेस्तस्मादनुपजातविरोधिना बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधिनात्र बाधकत्वे तस्माद्भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणेनाप्रमाणस्य बाधनं सिद्धं। उदाहरणमा
ह तत्र प्रमाणेनेति। अस्य कुत्सितत्वं हानाय दर्शयति सेयं पंचेति। अविद्यासामान्यमविद्यास्मितादिषु पंचसु पर्वस्वित्यर्थः। अव्यक्तमहदहंकार
पंचतन्मात्रेष्वष्टास्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः। एवं योगिनामष्टस्वणिमादिकैश्वर्येष्वश्रेयःसु श्रेयोबुद्धिरष्टविधो मोहः पूर्वस्माज्जघन्यः
स चास्मितोच्यते। तथा योगिनाष्टविधमैश्वर्यमुपादाय सिद्धोभूत्वा हृष्टानुश्रविकान् शब्दादीन् दशविषयानभोक्ष्य इत्येवमादिका प्रीतिर्महामो
होरागः। एवमनेनैवाभिसंधिना प्रवर्तमानस्य केनचित्प्रतिबद्धत्वादणिमादीनामनुत्पत्तौ निर्निबंधनस्य दृष्टानुश्रविकविषयोपभोगस्यासिद्धेः प्रति
बंधविषयः क्रोधः स तामिस्राख्यो द्वेषः। एवमणिमादिगुणसंपन्नो दृष्टानुश्रविकविषयमत्युपस्थानेन कल्पांते सर्वमेतन्नंक्ष्यतीति यस्त्रासः सोभि
निवेशोंधतामिस्रः। तदुक्तं। भेदस्तमसोष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः॥ तामिस्रोष्टादशधा तथा भवत्यंधतामिस्र इति॥ ॥श्रीराम॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः। ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत। निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत आह सनेति। पाद॰
यो॰ सू॰ भा॰ न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः कस्माद्यतो वस्तुशून्यत्वेपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधति शब्दज्ञानमहात्म्यनिबंधनइति विपर्ययान्तर्गतिः। एतदुक्तं भवति। क्वचिदभेदे १
८ भेदमारोपयति क्वचित्पुनर्भिन्नानामभेदं। ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुनोऽभावात्तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययो व्यवहाराविसंवादादिति। शास्त्र
प्रसिद्धमुदाहरणमाह तद्यथेति। किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि गवा गोर्विशेष्यते। किं तु भिन्नेनैव चैत्रेण तदिदमा
ह भवति च व्यपदेशो वृत्तिः। व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावो व्यपदेशः विशेषणविशेष्यभाव इति यावत् तस्मिन्वृत्तिर्विकल्पस्य यथा चैत्रस्य गौरिति। शास्त्रीयमेवो
दाहरणान्तरं समुच्चिनोति तथेति। प्रतिषिद्धो वस्तुनः पृथिव्यादेर्धर्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः। कोसौ निःक्रियः पुरुषः न खलु सांख्यीयराद्धान्ते भावो ना
म कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः। क्वचित्पाठः प्रतिषिद्धा वस्तुधर्मा इति तस्यार्थः प्रतिषेध्याभाः प्रतिषिद्धानवस्तुधर्माणोतद्व्याप्यताभावा
भावयोरसंबंधादथ च तथा प्रतीतिरिति। लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति बाण इति। तथा हि पचतीति भिन्नेत्यत्र पूर्वापरीभूतः कर्मक्षणप्रचय एकफलावच्छि
न्नः प्रतीयते एवं तिष्ठतीत्यपि पूर्वापरीभावमेवाह स्थास्यति स्थित इति। न तु भवतु पाकवत्पूर्वापरीभूततयावस्थानक्रियया बाणभिन्नया बाणस्य व्यपदेशस्तत

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः। स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही। वस्तुशून्यत्वेपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबंधनो व्यवहारो दृश्यते। तद्यथा चैतन्यं पुरु
षस्य स्वरूपमिति। यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते। भवति च व्यपदेशो वृत्तिः। यथा चैत्रस्य गौरिति। तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निःक्रियः पुरुषः।
तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति। गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। तथानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति। उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः। तस्मा
द्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति॥९॥ अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा॥ ॥

आह गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। गतिनिवृत्तिरेव तावत्कल्पिता तस्या
अपि भावरूपत्वं तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पनापरंपरेत्यर्थः। अभावः कल्पितो भाव इव चानुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुनः पुरुषव्यतिरिक्तो धर्मः कश्चिदिति।
उदाहरणान्तरमाह तथानुत्पत्तिधर्मेति। प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्या न विकल्पवृत्तिरिति वादिनो बहवः प्रतिपेदिरे। तत्प्रतिबोधनायोदाहरणप्रपंच इति मंतव्यं। अ
भावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा। अधिकृतं हि वृत्तिपदमनुवादकं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनां वृत्तित्वं प्रति परीक्षकाणामविप्रतिपत्तेरतस्तदनूद्य नैव विशेषवि
धानाय। निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणामस्ति विप्रतिपत्तिरिति वृत्तित्वं विधेयं। न च प्रकृतमनुवादकं विधानाय कल्प्यत इति। पुनर्वृत्तिग्रहणं जाग्रत्स्वप्नवृत्तीना
मभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमस्तदेवालंबनं विषयोस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा बुद्धिसत्त्वे हि त्रिगुणे यदा सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तक ८
रणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावादुद्भूततमोमयीं बुद्धिमनबुध्यमानः पुरुषः सुप्तोन्तःसंज्ञ इत्युच्यते। ॥श्रीरामः शरणम
मेति परमो मंत्रोयमष्टाक्षरः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

कस्मात्पुनर्निरुद्धके वृत्त्ययोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह सा च संप्रबोधे प्रत्यवमर्शात्सोपपत्तिकात्स्मरणात्प्रत्ययविशेषः। कथं यदा हि सत्वसचिवं तम
आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्शः सुप्तोत्थितस्य भवति। सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति स्वच्छीकरोतीति। यदा तु रजः सचिवं तम आ-
विरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्श इत्याह दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानमकर्मण्यं मे मनः कस्माद्यतो भ्रमत्यनवस्थितं। नितान्ताभिभूतरजःसत्वे तमःसमुल्लासे स्वापप्रबु-
द्धस्य प्रत्यवमर्शमाह गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह। तदाश्रिताबोध-
जन्या न तद्विषया वृत्त्यभावकारणविषया स खल्वयमिति प्रबुद्धस्येति। प्रबुद्धमात्रस्य तदाश्रिताश्चेति बोधकाले प्रत्ययानुभवे वृत्त्यभावकारणानुभव इत्यर्थः।
ननु प्रमाणादयो व्युत्थानचित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षत्वान्निद्रायास्त्वेकाग्रवृत्तितुल्यायाः कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्यत आह सा च समाधावि-
ति एकाग्रतुल्यापि तामसत्वेन निद्रा सबीजनिर्बीजसमाधिप्रतिपक्षेति सापि निरोद्धव्येत्यर्थः। अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः॥ प्रमाणादिभिरनुभूते

सा च संप्रबोधे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेषः। कथं सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यन-
वस्थितं। गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तं अलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यादसति प्रत्यया-
नुभवे। तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति। अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः।
किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्विद्विषयस्येति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तज्जातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यंजकांजनस्तदाकारा-
मेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति॥ ॥

विषये योऽसंप्रमोषोऽस्तेयः सा स्मृतिः। संस्कारमात्रजन्यं हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवावच्छिन्नो विष- भा
यस्तदीयस्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु संप्रमोषः स्तेयः कस्मात्साहश्यान्मुषस्तेय इत्यस्मात्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः। एतदुक्तं भवति सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं
सामान्यतः प्रकारतो वाधिगमयन्ति। स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति। तद्विषया तदूनविषया वा न तु तदधिकविषया सोऽयं वृत्त्यन्तराद्विशेषः स्मृते-
रिति विमृशति। किं प्रत्ययस्येति। ग्राह्यप्रवणत्वादनुभवस्य स्वानुभवाभावात्तज्जः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयतीति प्रतिभाति। अनुभवमात्रजनितत्वा-
च्चानुभवमेवेति विमृशोपपत्तित उभयस्मरणमवधारयति ग्राह्यप्रवणतया ग्राह्योपरक्तः परमार्थतस्तु ग्राह्यग्रहणे एव उभयं तयोराकारं स्वरूपं निर्भास-
यति प्रकाशयति। स्वव्यंजकं कारणमंजनं आकारो यस्य स तथोक्तः स्वकारणाकारव्यंजक उद्बोधकं तेनांजनं फलाभिमुखीकरणं यस्येति वेत्यर्थः

॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीसांब॥ ॥ ॥

पूर्वः

यो·सू·भा· ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः सारूप्यं कुत्र तर्हि भेद इत्यत आह तत्र ग्रहणेति। ग्रहणमुपादानं न च गृहीतस्योपात्तस्योपादानं संभवति तदनेनानधिगत पाद
१ बोधनं बुद्धिरित्युक्तं। ग्रहणाकारो ग्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता। विकल्पितश्चायमभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति। ग्राह्याकारः प्रथमो यस्याः सा तथोक्ता। १
इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पूर्वत्वं यदुत्तरविषयीकृतत्वमर्थस्य। तदनेन गृहीतेतरविषयीकृतगोचरो स्मृतिरित्युक्तं भवति सोयमसंप्रमोष इति। नन्वसिस्म
तेऽपि संप्रमोषः दर्शयति हि पित्रादेरतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्याननुभूतवरदेशकालान्तरसंबंधः स्वप्न इत्यत आह सा च द्वयीति। भावितः कल्पितः स्मर्तव्यो
यया सा तथोक्ता। अभावितो कल्पितः पारमार्थिक इति यावत्। न च स्मृतिरपि तु विपर्ययः सल्लक्षणोपपन्नत्वात् स्मृत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता। प्रमाणाभासमपि
व प्रमाणमिति भावः। कस्मात्पुनरते स्मृते रूपन्यास इत्यत आह सर्वाः स्मृतय इति। अनुभवः प्राप्तिः प्राप्तिपूर्विका वृत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृतीनामुपजन इत्यर्थः। ननु
ये पुरुषं क्लिश्नन्ति ते निरोद्धव्याः प्रेक्षावता के शाश्वतथा न च वृत्तयः तत्किमर्थमासां निरोध इत्यत आह सर्वाश्चैता इति सुगमं। निरोधोपायं पृच्छति। अथेति स्व

तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः। सा च द्वयी भावितस्मर्तव्या चाभावितस्मर्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्तव्या। जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्तव्येति। सर्वा
श्चैताः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात्प्रभवंति। सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः। सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः। सु
खानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः मोहः पुनरविद्येति। एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः। आसां निरोधे संप्रज्ञातो वा समाधिर्भवति असंप्रज्ञातो वा। अथासां निरो
धे क उपाय इति ॥११॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः। चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च। या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनि
म्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भारा अविवेकविषयनिम्ना पापवहा। तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यत इत्यु
भयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥१२॥ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिस्तदर्थः प्रयत्नो वीर्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषया तत्साध
नानुष्ठानमभ्यासः ॥१३॥ स तु दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः। दीर्घकालासेवितः निरंतरासेवितः सत्कारासेवितः। तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्ध
या च संपादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति। व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः ॥१४॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

त्रेणोत्तरमाह। अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः। अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्ये ऽवांतरव्यापारभेदेन समुच्चयो न तु विकल्प इत्याह चित्तनदीति। प्राग्भारः प्रबं
धः निम्नता गंभीरता। आभतेति यावत्। तत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्यां लक्षणमाह। तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। तद्व्याचष्टे चित्तस्यावृत्तिकस्य राजसतामसवृत्ति
रहितस्य प्रशांतवाहिता विमलता सात्विकवृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः। तदर्थ इति स्थितावित्ति निमित्तसप्तमीं व्याचष्टे। यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति। प्रयत्नमेव प
र्यायाभ्यां विशदयति। वीर्यमित्युत्साह इति। तस्य च्छायेनितमाह तत्संपिपादयिषया तदिति स्थितिं परामृशति। प्रयत्नस्य विषयमाह तत्साधनेति। स्थितिसाधू
नान्यतरंगबहिरंगानि यमनियमादीनि। साधनगोचरश्च कर्तृव्यापारो न फलगोचर इति। ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना परिपंथिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित १
कल्पत इत्यत आह स तु दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः। सोयमभ्यासो विशेषणत्रयसंपन्नः सन् दृढावस्थः न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थिति
रूपविषयो भवति। यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत्ततः कालपरिवासनाभिभूयेत तस्मान्नोपरंतव्यमिति भावः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥

वैराग्यमाह दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं। चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह स्त्रियइति। ऐश्वर्यमाधिपत्यं। अनुश्रवो वेदस्ततोऽधि
गता आनुश्रविकाः स्वर्गादयः। तत्रापि वैतृष्ण्यमाह स्वर्गेति। देहरहिता विदेहाः करणबुलीनाः तेषां भावो वैदेह्यं अन्ये तु प्रकृतिमेवात्मानमभिमन्यमानाः प्रकृत्युप
सक्ताः प्रकृतौ साधिकारायामेवलीनास्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वं तत्प्राप्तिविषये आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य आनुश्रविकविषयवितृष्णो हि स्वर्गादिप्राप्तिवि
षये वितृष्ण इत्युच्यते। ननु यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यं हंत विषयप्राप्तावपि तदस्तीति वैराग्यं स्यादित्यत आह दिव्यादिव्येति। न वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यमपि तु दिव्या
दिव्यविषयसंप्रयोगेपि चित्तस्यानाभोगात्मिकां तां संपश्यति हेयोपादेयशून्या आसगद्वेषरहिता उपेक्षाबुद्धिर्वशीकारसंज्ञा। कुतः पुनरियमित्याह प्रसंख्यानबला
दिति। तापत्रयपरीततां विषयाणां दोषस्तत्परिभावनया तत्साक्षात्कारः प्रसंख्यानं तद्बलादित्यर्थः। यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञेति च त
स्रः संज्ञा इत्यागमिनः रागादयः खलु कषायाश्चित्तवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते तन्मा प्रवर्तिषतेन्द्रियाणि तत्र इह विषयेष्विति तत्परिपाचनायारंभः प्रयत्नः
सा यतमानसंज्ञा। तदारंभे सति केचित्कषायाः पक्वाः पच्यंते पक्ष्यंते च केचित्। तत्र पक्ष्यमाणेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा। इंद्रियप्रवर्तनाऽसमर्थत
या पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्थानमेकेंद्रियसंज्ञा। औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषयेषूपेक्षाबुद्धिः संज्ञात्रयात्परा वशीका

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं। स्त्रियोऽन्नंपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये विरक्तस्य स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविक
विषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगेपि चित्तस्य विषयदर्शिनः प्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा॥ ५॥ त
त्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं। दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मके
भ्यो विरक्त इति द्वयं वैराग्यं तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रं॥

रसंज्ञा। एतयैव पूर्वासां चरितार्थत्वान्नताः पृथगुक्ता इति सर्वमवदातं। अपरं वैराग्यमु
क्त्वा परमाह तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं। अपरवैराग्यस्य परवैराग्यं प्रति कारणत्वं तत्रेहारमाद्येति दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्त इत्यनेनापरं वैरा
ग्यं दर्शितं। पुरुषदर्शनाभ्यासादागमानुमानाचार्योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य दर्शनं तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन निषेवणं तस्मात्तस्य दर्शनस्य शुद्धी रजस्तमः
परिहाण्या सत्त्वैकतानता तया यथार्था गुणपुरुषयोः प्रकर्षेण विवेकः पुरुषः शुद्धानंतः तद्विपरीता गुणा इति तेनाप्यायिता बुद्धिर्यस्य योगिनः स तथोक्तस्तदनेन
धर्ममेघसमाधिरुक्तः स तथाभूतो योगी गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः सर्वभावविरक्तः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावपि गुणात्मिकायां यावद्विरक्तस्तावत्त
स्मात् द्वयं वैराग्यं पूर्वं हि वैराग्यं सत्त्वसमुद्रेकविधूततमसि रजःकणाकलंकसंपृक्ते चित्तसत्त्वे तत्त्वतो द्विकानामपि समानं। ते हि तेनैव प्रकृतिलया बभूवुः।
यथोक्तं। वैराग्यात्प्रकृतिलय इति। तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रं मात्रग्रहणेन निर्विषयतां सूचयति। तदेव हि तादृशं चित्तसत्त्वं रजोलेश
मलेनाप्यपरामृष्टमस्याश्रयः। अत एव ज्ञानप्रसाद इत्युच्यते। चित्तसत्त्वं हि प्रसादस्वभावमपि रजस्तमःसंपर्कान्मलिनतामनुभवति। वैराग्याभ्यासवि
मलावारिधाराधौतसमस्तरजस्तमोमलं त्वतिप्रसन्नं ज्ञानप्रसादमात्रपरिशेषं भवति॥ ॥श्रीनीलकंठः प्रसन्नोस्तु॥ श्रीशिवरामाभ्यां नमः॥ ॥

तस्य गुणानुपादेयत्वाद्यदन्यत्तत्तियस्योदयेसतियोगीप्रत्युदितख्यातिः ख्यातिविनिरोधेसतिनिवर्त्तमानख्यातिमात्रनिष्ठः प्राप्यणीयंकैवल्यप्राप्तं। यथावस्थितेज्ञे
वन्नेवविद्वान्मुक्तोभवतिसंस्कारमात्रस्य किन्नमूलस्य सिद्धत्वादिभावः। कुतः प्राप्तंयतः क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः अविद्यादयः सवासनाः नत्वस्तिधर्माधर्मसमूहोभवस्यजन्म
मरणप्रबंधस्यसंक्रमः प्राणिनांतत्कुतः कैवल्यमित्यतआह छिन्नइति। श्लिष्टानिनिःसंधीनिपर्वाणियस्यसतथोक्तः। धर्माधर्मसमूहस्यसमूहिनःपर्वाणितानिश्लिष्टानि।
नहिज्ञातुजंतुर्मरणजन्मप्रबंधेनयुज्यतेसोयंभवसंक्रमः क्लेशानांक्षयेछिन्नः। यथावक्ष्यति। क्लेशमूलः कर्माशयः सतिमूलेतद्विपाकइति। ननुप्रसंख्यानपरिपाके ध
र्ममेघंचनिरोधमंतराकिंतद्गस्तियस्मात्प्रसादमात्रमित्यतआह ज्ञानस्यैवेति। धर्ममेघभेदएवपरंवैराग्यंनान्यत्तद्यथावक्ष्यतिप्रसंख्यानेप्यकुसीदस्यसर्वथाविवेकख्या
तेर्धर्ममेघः समाधिस्तदासर्वावरणमलापेतस्यज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पमितिच तस्मादेतस्यहिनांतरीयकाविनाभाविकैवल्यमिति। उपायमभिधायसप्रकारेणपयकथ
नायप्रकृतिअथोपायद्वयेनेति वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः। संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञातस्यप्रथमंसंप्रज्ञातोपवर्णनेसंप्रज्ञातःसामान्यंवितर्कवि
चारानंदास्मितानांरूपैःस्वरूपैरनुगमइतिपत्तव्यं। वितर्कविवरणेति चित्तस्येति। स्वरूपसाक्षात्कारवतीप्रज्ञाआभोगः सचस्थूलविषयत्वात्स्थूलः। यथाहिप्राथमि

योगी

यस्योदयेसतिप्रत्युदितख्यातिरेवंमन्यतेप्राप्तंप्रापणीयंक्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाश्छिन्नः श्लिष्टपर्वाभवसंक्रमोयस्याविच्छेदाज्जनित्वाम्रि
यतेमृत्वाचजायतइति। ज्ञानस्यैवपराकाष्ठावैराग्यं। एतस्यैवहिनांतरीयकंकैवल्यमिति। अथोपायद्वयेननिरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यतेसंप्र
ज्ञातसमाधिरिति। वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः। वितर्कश्चित्तस्यालंबनेस्थूलआभोगः सूक्ष्मोविचारः आनंदोह्लादः। एकात्मि
कासंविदस्मिता। तत्रप्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः। द्वितीयोवितर्कविकलः सविचारस्तृतीयोविचारविकलः सानंदश्चतुर्थस्तद्विकलअस्मि

विषयो

कोधर्नुष्कः स्थूलमेवलक्ष्यंविध्यत्यथसूक्ष्ममेवंप्राथमिकोयोगीस्थूलमेवपंचभौतिकंचतुर्भुजादिध्येयंसाक्षात्करोत्यथसूक्ष्ममिति। एवंचित्तस्यालंबनेसूक्ष्मआभो
गः स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपंचतन्मात्रालिंगालिंगविचारः तदेवंग्राह्यविषयंदर्शयित्वाग्रहणविषयंदर्शयतिआनंदइति। इंद्रियेस्थूलआलंबनेचित्तस्याभोगो
ह्लादआनंदः प्रकाशात्मत्वात्तयाखलुसत्वप्रधानादहंकारादिंद्रियाण्युत्पन्नानिसत्वसुखमितितान्यपिसुखानीतितस्मिन्नाभोगोह्लादइति। ग्रहीतृवि
षयंसंप्रज्ञातमाह। एकात्मिकासंविदिति। अस्मितप्रभवानींद्रियाणितेनेषामस्मितासूक्ष्मंरूपंसाचात्मनाग्रहीत्रासहबुद्धिरेकात्मिकासंवित्तस्यांचग्र
हीतुरंतर्भावाद्भवतिग्रहीतृविषयः संप्रज्ञातइतिचतुर्णामपरमप्यवांतरविशेषमाहतत्रप्रथमइति। कार्यकारणानुप्रविष्टंनकारणंकार्येणतदयंस्थू
लआभोगः स्थूलसूक्ष्मेंद्रियास्मिताकारणचतुष्टयानुगतोभवति। उत्तरेतुत्रिद्व्येककारणकास्त्रिद्व्येकरूपाभवंति॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीनीललोहितोजयति॥ रामम्॥ श्रीगणनाथायनमः॥ रामत्रा॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ शिव॥ श्रीरामायनमोनमः श्रीकृष्णायनमोनमः॥ श्रीराम

असंप्रज्ञातादिनेति। सर्व एतदिति। क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति अथेति। विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः। पूर्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्यां स्व
रूपकथनम ध्येयमपदर्शयति। सर्ववृत्तीति। प्रथमपदं व्याचष्टे तस्य परमिति। विरामो वृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तस्याभ्यासस्तदनुष्ठानं पौनःपुन्यं त
देव पूर्वं यस्य स तथोक्तः। अथापरं वैराग्यं निरोधकारणं कस्मान्न भवतीत्यत आह सालंबनो हीति। कार्यस्वरूपकारणं युज्यते न विरूपं विरूपं चापरं वैराग्यं साल
बनं निरालंबनः समाधिना कार्येण तस्मान्निरालंबनादेव ज्ञानप्रसादमात्रात्तस्योत्पत्तिर्युक्ता। धर्ममेघः समाधिरेव हि निरस्तविगलितरजस्तमोमला बुद्धिस
त्त्वादुपजातस्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्द्धमानो ततो विषयावद्यदर्शी समस्तविषयपरित्यागात् स्वरूपप्रतिष्ठः सन्निरालंबनः संस्कारमात्रशेषस्य निरालंबनस्य
समाधेः कारणमुपपद्यते सारूप्यादिति। आलंबनीकरणमाश्रयणमभावप्राप्तमिव इति निरूपकार्यकरणानि बीजो निरालंबनः। अथवा बीजं क्लेशकर्माशयास्ते
निःक्रान्ता यस्मात् स तथा। निरोधसमाधेरवान्तरभेदं हानोपादानाङ्गमादर्शयति स खल्वयं निरोधसमाधिर्द्विविधः उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च उपायो वक्ष्यमाणः श्र
द्धादिः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स तथोक्तः। भवति जायतेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या भूतेन्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽव्यक्तमहदहंकारपंचत
न्मात्रेष्वनात्मस्वात्मख्यातिः लौकिकानां वैराग्यसंपन्नानां स खल्वयं भवप्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां

सर्व एते सालंबनाः समाधयः॥ अथासंप्रज्ञातः समाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति। विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः। सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये सं
स्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसंप्रज्ञातः। तस्य परं वैराग्यमुपायः। सालंबनो ह्यभ्यासः तत्साधनाय न कल्पत इति। विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलंब
नी क्रियते। स चार्थशून्यः। तदभ्यासपूर्वकं चित्तं निरालंबनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातः। स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्
यश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति। भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां। विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः। ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसं स
स्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति। तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति। यावन्न पुनरावर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति॥

मोक्षमाणानां भवति। विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसंबंधं निषेधति केषां तर्हि भवप्रत्यय इति अत्र सूत्रेणोत्तरमाह भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां। विदेहाश्च प्रकृतिलया
श्च तेषामित्यर्थः। तद्व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययो भूतेन्द्रियाणामन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिंडपातानन्तरमिंद्रियेषु भू
तेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषमनसः षाट्कौशिकशरीररहिता विदेहाः। ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः अप्राप्तकैव
ल्यकैवल्येन सारूप्यं साधिकारसंस्कारशेषतया च वैरूप्यं संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित्पाठः। तस्यार्थः। संस्कारमात्रमिवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः। प्राप्ताव
धयः स्वसंस्कारपरिपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्त्यतिक्रामन्ति पुनरपि संसारं विशन्ति। तथा च वायुप्रोक्तं। दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णम
ति तथा प्रकृतिलयाश्चाव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वन्यतमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिंडपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमस्मिँल्लीनाः म
घ साधिकारे चरितार्थे। एवं हि चरितार्थं चेतः स्याद्यदि विवेकख्यातिमपि जनयेदजनितसत्त्वपुरुषान्यताख्यातेस्तु चेतसोऽचरितार्थस्यास्ति साधिकारतेति साधिकारे चेतसि
प्रकृतौ लीने कैवल्यपदमिवानुभवति यावन्न पुनरावर्त्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति प्रकृतिसाम्यमुपगतमप्यवधिं प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति ततो विविच्यते। यथा वर्षातिपा
तमृद्भावमुपगतो मण्डूकदेहः पुनरम्भोदवारिधारावसेकान्मण्डूकदेहभावमनुभवतीति। तथा च वायुप्रोक्तं। सहस्रं त्वाभिमानिकाः। बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः॥
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः॥ पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यत इति। तदस्य पुनर्भवप्राप्तिहेतुतया हेयत्वं सिद्धं। ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥

योगिनां तु समाधेरुपायक्रममाह श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां। ननु इन्द्रियादिचिंतका अपि श्रद्धावंत एवेत्यत आह श्रद्धा चे
 तसः संप्रसादः सत्यागमानुमानाचार्योपदेशसमधिगततत्त्वविषयो भवति हि चेतसः संप्रसादोऽभिरुचिरतीच्छा श्रद्धा नेन्द्रियादि आत्माभिमानि
नामभिरतिरसंप्रसादो हि सः व्यामोहमूलत्वादित्यर्थः। कुतोऽसावेवं श्रद्धेत्यत आह सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति विमार्गपातजन्मनोऽनर्थात्। सो यस्मि
च्छाविशेष इष्यमाणविषयप्रयत्नप्रसूत इत्याह तस्य हि श्रद्दधानस्य तस्य विवरणं विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते। स्मृतिर्ध्यानम् अनाकुलम् अविक्षिप्तं समाधी
यते योगांगसमाधियुक्तं भवति। यमनियमादिनांतरीयकसमाध्युपन्यासेन च यमनियमादयोऽपि सूचिताः। तदेवम् अखिलयोगांगसंपन्नस्य संप्रज्ञातो जाय
त इत्याह समाहितचित्तस्येति। प्रज्ञाया विवेकः प्रकर्ष उपजायते संप्रज्ञातपूर्वम् असंप्रज्ञातोत्पादमाह। तदभ्यासात् तत्तद्भूमिप्राप्तेः तद्विषयाच्च वैराग्याद् अस
प्रज्ञातः समाधिर्भवति। स हि कैवल्यहेतुः सत्वपुरुषान्यताख्यातिरपि हि निरोधव्यं तेन मखिलकार्यकरणेन चरितार्थम् अधिकाराद् अवसादयति। ननु श्रद्धादयश्चे

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां। उपायप्रत्ययो योगिनां भवति। श्रद्धा चेतसः संप्रसादः सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति। तस्य हि श्रद्दधानस्य
विवेकार्थिनो वीर्यमुपजायते। समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्त्तते येन
यथार्थं वस्तु जानाति। तदभ्यासात् तत्तद्विषयाच्च वैराग्याद् असंप्रज्ञातः समाधिर्भवति ते खलु नव योगिनो भवंति। मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवंति। तद्यथा मृ
दूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति। तत्र मृदूपायस्त्रिविधः। मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति। तथा मध्योपायः। तथाधिमात्रोपाय इति। तत्राधि
मात्रोपायानां॥२०॥ तीव्रसंवेगानामासन्नः॥ समाधिलाभः। समाधिफलं च भवतीति। मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः॥२१॥ मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽ
धितीव्र इति ततोऽपि विशेषः। तद्विशेषादपि मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः ततो मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः तस्मादधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्य समाधिलाभः समाधिफलं चेति। किमेतस्मादेवासन्नतरः
समाधिर्भवति। अथास्य लाभे भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो न वेति ईश्वरप्रणिधानाद्वा॥२२॥ प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्य
भिध्यानमात्रेण तदभिध्यानादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

योगोपायास्तु हि सर्वेषाम् अविशेषेण समाधिस्तत्फलं स्यातां। दृश्यते तु कस्यचित् सिद्धिः। कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिच्चिरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचि
त्क्षिप्रम् इत्यत आह ते खलु नव योगिन इति। उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्काराददृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः। संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृ
दुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति तेषु यादृशी क्षिप्रीयसी सिद्धिस्तां दर्शयति सूत्रेण। तीव्रसंवेगानामासन्न इति सूत्रं। शेषं भाष्यं। समाधेः संप्र
ज्ञातस्य फलम् असंप्रज्ञातस्तस्यापि कैवल्यं। मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः। निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् इति। सूत्रांतरं पातयितुं विमृशति।
किमेतस्मादेवेति। न वा शास्त्रः संशयनिवर्तकः। ईश्वरप्रणिधानाद्वा। व्याचष्टे प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वाऽऽवर्जितोऽभिमुखी
कृतस्तमनुगृह्णाति। अभिध्यानम् अनागतार्थेच्छा इदमस्याभिमतमस्त्विति तन्मात्रेण तद्व्यापारांतरेण। शेषं सुगमम्॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥

ननुचेतनाचेतनाभ्यामेवव्यूढंनान्येनविश्वं।ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हिप्रधानंप्रधानविकाराणामपिप्रधानमध्यपातात्तथाचनतस्यावर्जनमचेतनत्वादथचेतन
स्तथापिचितिशक्तेरौदासीन्यादसंसारितयाचास्मितादिविरहात्कुतस्तस्यावर्जनंकुतस्तस्याभिध्यानमित्याशयवानाहअथप्रधानेति।अत्रसूत्रेणोत्तरमाह।क्लेशक
र्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरः।अविद्यादयःक्लेशाः।क्लिश्नंतिखल्वमीपुरुषंसांसारिकंविविधदुःखप्रहारेणेति।कुशलाकुशलानीति।ध
र्माधर्मास्तेषांचकर्मजत्वादुपचारात्कर्मत्वं।विपाकोजात्यायुर्भोगाः।विपाकानुगुणावासनास्ताश्चित्तभूमावाशेरतइत्याशयाः।नहिकरभजातिनिर्वर्तकंक
र्मप्राग्भवीयकरभभोगभाविताभावनांनयावदभिव्यनक्तितावत्करभोचितायभोगायकल्पते।तस्माद्भवतिकरभजात्यनुभवजन्माभावनाकरभविपाकानु
गुणेति।नन्वमीक्लेशादयोबुद्धिधर्माःकथंचिदपिपुरुषंपरामृशंति।तस्मात्पुरुषग्रहणादेवतदपरामर्शसिद्धेःकृतंक्लेशकर्मेत्यादिनेत्यतआहतेचमनसिव
र्तमानाःसांसारिकेपुरुषेव्यपदिश्यंते।कस्मात्सहितत्फलस्यभोक्ताचेतयितेति।तस्मात्पुरुषत्वादीश्वरस्यापितत्संबंधःप्राप्तइतितत्प्रतिषेधउपपद्यतइत्याहयोह्यने
नबुद्धिस्थेनापिपुरुषमात्रसाधारणेनभोगेनापरामृष्टःसपुरुषविशेषईश्वरः।विशेष्यतइतिविशेषःपुरुषांतराद्व्यवच्छिद्यते।विशेषपदस्यव्यावर्त्यंदर्शयितुकामः
परिचोदनापूर्वंपरिहरति।कैवल्यंप्राप्तास्तर्हीति।प्रकृतिलयानांप्राकृतोबंधःवैकारिकोबंधोविदेहानांदक्षिणादिबंधोदिव्यादिव्यविषयभोगभाजांतान्यमूनित्रीणि
बंधनानि।प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसोहिदेहपातानंतरमेवप्रकृतिलयतामापन्नाइतिइतरेषांएवंबंधकोटिःप्रज्ञायते।तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिहतुपूर्वापरकोटि

अथप्रधानपुरुषव्यतिरिक्तःकोयमीश्वरोनामेति।क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरः॥२३॥अविद्यादयःक्लेशाः।कुशलाकुशलानिकर्माणि।तत्फ
लंविपाकः।तदनुगुणावासनाआशयाः।तेचमनसिवर्तमानाःपुरुषेव्यपदिश्यंतेसहितत्फलस्यभोक्तेति।यथाजयःपराजयोवायोद्धृषुवर्तमानःस्वामिनिव्यपदिश्य
ते।योह्यनेनभोगेनापरामृष्टःसपुरुषविशेषईश्वरः।कैवल्यंप्राप्तास्तर्हिसंतिचबहवःकेवलिनः।तेहित्रीणिबंधनानिछित्वाकैवल्यंप्राप्ताईश्वरस्यचनतत्संबंधोनभू
न तोभावी।यथामुक्तस्यपूर्वाबंधकोटिःप्रज्ञायतेनैवमीश्वरस्य।यथावाप्रकृतिलीनस्योत्तराबंधकोटिःसंभाव्यतेनैवमीश्वरस्य।सतुसदैवमुक्तःसदैवेश्वरइति।योसौ
प्रकृष्टसत्वोपादानादीश्वरस्यशाश्वतिकउत्कर्षःसकिंसनिमित्तआहोस्विन्निर्निमित्तइति॥ ॥

निषेधइतिसंक्षिप्यविशेषंदर्शयति।सतुसदैवमुक्तःसदैवेश्वरइति।ज्ञा
नक्रियाशक्तिसंपदैश्वर्यं।अत्रपृच्छतियोसाविति।ज्ञानक्रियेहिनचितिशक्तेरपरिणामिन्याःसंभवतइतिरजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्वाश्रयेणकल्प्येतेनेश्वरस्यसदामुक्त
स्याविद्याप्रभवचित्तसत्वसमुत्कर्षेणसहस्वस्वामिभावःसंबंधःसंभवतीत्यतउक्तंप्रकृष्टसत्वोपादानादिति।नेश्वरस्यपृथग्जनस्येवाविद्यानिबंधनश्चित्तसत्वेनस्वस्वा
मिभावःकिंतुतापत्रयपरीतान्प्रेत्यभावमहार्णवमग्नाञ्जनाननुद्धरिष्यामिज्ञानधर्मोपदेशेन।नचज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसंपत्तिमंतरेणतदुपदेशोनचेयमपहतरजस्त
मोमलविशुद्धसत्वोपादानमंतरेणेत्यालोच्यसत्वप्रकर्षमुपादत्तेभगवानपरामृष्टोप्यविद्ययाविद्याभिमानीवाविद्यावान्सविद्वान्भवतिनपुनरविद्यामविद्यात्वेनसंपश्यमानः
नखलुशैलूषोरामत्वमारोप्यनाट्यरसान्दर्शयन्भ्रांतोभवतितदिदमाहार्यमस्यरूपंनतात्विकमिति।स्यादेतदुद्दिधीर्षयाभगवतासत्वमुपादेयंतदुपादानेनचतदु
द्दिधीर्षाअस्याश्चापिप्राकृतत्वात्तथाचान्योन्यसंश्रयमित्यतउक्तंशाश्वतिकइति।भवेदेतदेवंयदीदंप्रथमतःसर्गस्यभवेदनादौतुसर्गसंहारप्रबंधेसर्गांतरसमुत्पन्नस
जिहीर्षावधिसमयेपूर्णेमयासत्वप्रकर्षउपादेयइतिप्रणिधानंकृत्वाभगवाञ्जगत्संजहार।तदाचेश्वरचित्तसत्वंप्रणिधानवासितंप्रधानसाम्यमुपगतमपिपरिपूर्णेमहाप्र
लयावधौप्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्वभावेनपरिणमतेयथाचैत्रःश्वःप्रातरेवोत्थातव्यमयेतिप्रणिधायसुप्तस्तदैवोत्तिष्ठतिप्रणिधानसंस्कारात्।तस्मादनादित्वा
दीश्वरप्रणिधानसत्वोपादानयोःशाश्वतिकत्वेननान्योन्याश्रयेणचेश्वरस्यचित्तसत्वंमहाप्रलयेपिनप्रकृतिसाम्यमुपैतीतिवाच्यंयस्यहिनकदाचिदपिप्रधानसाम्यंनतत्प्राधानिकंनामविदि

यो॰ सू॰ भा॰ उत्तरंतस्यशास्त्रं निमित्तं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रं। बोद्धयति। शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं प्रत्यक्षानुमानपूर्वं हि शास्त्रं। न चेश्वरस्य सत्त्वप्रक- पाद-
१० र्षरूपस्य विलक्षणमनुमानं वास्ति न चेश्वरप्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं कल्पयित्वा पिहयंश्र्यादात्मैश्वर्यप्रकाशं ज्ञायेति भावः परिहरति प्रक- १
ष्टसत्त्वनिमित्तः। अयमभिसंधिः मंत्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात्प्रामाण्यसिद्धं। न चौषधिभेदानां तत्सं-
योगविशेषाणां च मंत्राणां च तत्तद्वर्णवापोद्धारेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारी शक्यः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेकौ न चागमादन्वय-
व्यतिरेकौ ताभ्यां चागमस्तत्संतानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तं महाप्रलयेन संतानयोर्विच्छेदात्। न च तद्भावे प्रमाणाभावः अभिन्नं प्रधा-
नविकारो जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते सदृशपरिणामस्य च विसदृशपरिणामतारतम्य यथा क्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपविसदृशपरिणामस्य पू-
र्वसदृशपरिणामतावद्दृष्टा। तदिह प्रधानेनापि महदहंकारादिरूपविसदृशपरिणामेन सनाभाव्यं कदाचित्सदृशपरिणामेनापि विसदृशपरिणा-
मेनापि सदृशपरिणामश्चास्य साम्यावस्था स च महाप्रलयः तस्मान्मंत्रायुर्वेदप्रणयनात्तावद्भगवतो विगलितरजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योत-

तस्य शास्त्रं निमित्तं शास्त्रं पुनः किंनिमित्तं प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं। एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः संबंधः। एतस्मादेतद्भवति स-
देवेश्वरः सदैव मुक्त इति। तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं। न तावदैश्वर्यांतरेण तदतिशय्यते। यदेवातिशायि तदेव तत्स्यात्। तस्माद्यत्र काष्ठा-
प्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वर इति। न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति कस्मात्। द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन्युगपत्कामितेर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति
एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं। द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति। अर्थस्य विरुद्धत्वात्। तस्माद्यस्य साम्यातिश-
यैर्विनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति॥ ॥ मानं बुद्धिसत्त्वमास्थेयं तथाप्यभ्युदयनिःश्रेयसोपदेशपरोपि वेदराशिरीश्वरप्रणी-
तत्वाद्बुद्धिविनसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवो विभ्रमविप्रलंभौ संभवतस्तत्सिद्धं प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति। स्या-
देतत्प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमानं भवेन्न त्वागमः इत्यत आह एतयोरिति। न कार्यत्वेन बोधयति अपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसंबंधेन बो-
धयतीत्यर्थः। ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षविवर्त्तिते शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्त्तत इति। उपसंहरति एतस्मादीश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भव-
ति ज्ञायते विषयेण विषयिणो लक्षणात् सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति। तदेव पुरुषांतराद्व्यवच्छिद्येश्वरांतरादपि व्यवच्छिनत्ति। तच्च तस्यातिशयविनिर्मुक्तमाह
न तावदिति। कुतो यदेवेति। कस्मात्सर्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यमित्यत आह तस्माद्यत्रेति। अतिशयनिष्ठामप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः। साम्य- २०
विनिर्मुक्तिमाह न च तत्समानमिति। प्राकाम्यमविहतेच्छता न द्वितीयातादूनत्वं नन्वत्वं बहुयोरपि प्राकाम्यविघातः कापिनुत्पन्नत्वे नो वा विरुद्धधर्मसमालिंगि-
तमेकं कार्यमुपलभ्येतेत्याशयवानाह द्वयोश्चेति। अविरुद्धाभिप्रायत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे उत तमन्यैरेकैनैवेश्वरानायाः कृतत्वात्संभूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परि-
षद्वन्नियशतायोगिनां च पर्यायायोगात्कृत्यनागौरवप्रसंगाच्चेति द्रष्टव्यं। तस्मात्सर्वं मवदातम्॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

एवमस्य क्रियाज्ञानशक्त्योः शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति। किंच। तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं॥ व्याचष्टे यदिदमिति। बुद्धिसत्त्वावरकतमोपगम
तारतम्येन यदिदमतीतानागतरूपप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं वा समुच्चयेन वा वर्त्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजं कारणं। कश्चित्किंचि
देवातीतादि गृह्णाति कश्चिद्बहु कश्चिद्बहुतरं कश्चिद्बहुतममिति ग्राह्यापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्वं बहुतरत्वं एतद्धि वर्द्धमानं यत्र निः क्रांतमतिशयात्स सर्वज्ञ इति तदने
न प्रमेयमात्रं कथितं। अत्र प्रमाणयति। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति साध्यनिर्देशः। निरतिशयत्वं काष्ठा यतः परमतिशयवत्त्वं नास्तीति तेन नावधिमात्रेण सि
द्धसाधनं। सातिशयत्वादिति हेतुर्यद्यत्सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयं यथा कुवलयामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वमात्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति परिमा
णवदिति। गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतं। न खल्ववयवगरिमातिशयी गरिमावयविनः किं त्वा परमाणुभ्य आ सावयविभ्यो यावंतः केचन तेषां प्रत्येकं व
र्त्तिनो गरिम्णः समाहृत्य गरिमा वर्द्धमानताभिमानः। ज्ञानं तु न प्रतिस्वयं समाप्यते द्व्यं कं द्विबहुविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः। उपसंहरति यत्र काष्ठेति। ति
ननु संति बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हतकपिलर्षिप्रभृतयस्तत्कस्मात्त एव सर्वज्ञा न भवंत्यस्मादनुमानादित्यत आह सामान्येति। कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत आ

किंच। तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं॥२५॥ यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातींद्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्धि वर्द्धमानं यत्र निरतिश
यं स सर्वज्ञः। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात्परिमाणवदिति। यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति। सामान्यमात्रोप
संहारे कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति। तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्या। तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनं॥
ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति॥ ॥

ह तस्येति। बुद्ध्यादिप्रणीतश्चागमाभासो न त्वागमः। सर्वप्रमाणबाधितक्ष
णिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलंभकत्वादिति भावः। तेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणादागमतः आगच्छंति बुद्धिमारोहंति अस्मादभ्युदयनिःश्रेयसो
पाया इत्यागमः। तस्मात्संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः। संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिः श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः। आदिशब्देन षडंगता दशाव्ययत्वे संगृहीते। यथोक्तं वायुपुराणे। स
र्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वातंत्र्यता नित्यमलुप्तशक्तिः। अनंतशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्य। तथा। ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः।
स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च॥ अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठंति शंकरे इति। स्यादेतन्नित्यतृप्तस्य भगवतो वैराग्यातिशयसंपन्नस्य स्वार्थे तृष्णासंभवा
त्कारुणिकस्य च सुखैकतानजंतुसर्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकजननानुपपत्तेः प्रयोजनस्य चापेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्कर्तृ
त्वमित्यत आह तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपीति। भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्यकरणाद्धि तच्चरितार्थं चितेर्निवर्त्तते ततः पुरुषः कै
वल्ली भवति। अत एतत्प्रयोजनाय कारुणिको विवेकख्यात्युपायं कथयतीति तेनाचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जंतूनीश्वरः पुण्यापुण्ये सहायः सुखदुःखभाजयन्नपि नाका
रुणिकः। विवेकख्यात्युपायकथनाय भूतानुग्रहं द्वारमाह ज्ञानधर्मोपदेशेनेति। ज्ञानं च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लब्धविवेकख्यातिपरि
पाकात्कल्पप्रलये ब्रह्मणो दिनावसाने यत्र सत्यलोकवर्ज्जं जगदस्तमेति महाप्रलये सत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने संसारिणः स्वकारणगामिनो न तु सदा मर
णदुःखभाजः कल्पेषूपलक्षणं अन्यदपि स्वार्जितकर्मपाकवशेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवंतीत्यर्थः॥ ॥श्रीः॥

एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशनं कापिलानामपि सिद्धमित्याह तथा चोक्तं पंचशिखाचार्येण। आदिविद्वान्कपिल इति। आदिविद्वानिति पंच
शिखाचार्यवचनं। आदिमुक्तत्वसंतानादिगुरुविषयं। न तु नादिमुक्तपरमगुरुविषयं आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलोऽस्माकमादिवि
द्वान्मुक्तः स एव च गुरुरिति। कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयते इति कपिलो नाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः स्व
यंभूर्हिरण्यगर्भः तस्यापि सांख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयत इति। स एवेश्वर आदिविद्वान्कपिलो विष्णुः स्वयंभूरिति भावः। स्वायंभुवानामस्त्वीश्वर
इति भावः। संप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह स एष इति। पातनिका स एष इति सूत्रं पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्। व्याचष्टे पूर्वे हीति।
कालस्तु शतवर्षादिः। अवच्छेदार्थेनावच्छेदनप्रयोजनेन नोपावर्तते न वर्त्तते प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्य आगमात् तदनेन प्रबंधेन भगवा
नीश्वरो दर्शितः। संप्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह। तस्य वाचकः प्रणवः। व्याचष्टे वाच्य इति। तत्र परेषां मतं विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति कि
मस्येति। वाचकत्वं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः। परे हि पश्यंति यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः संबंधः संकेतेनास्मादृशः शब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मके

तथा चोक्तं। आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तंत्रं प्रोवाचेति। स एष पूर्वेषामपि गुरुः का
लेनानवच्छेदात् ॥२५॥ पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छिद्यंते। यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः। यथास्य सर्गस्यादौ
प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथातिक्रांतसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः। तस्य वाचकः प्रणवः ॥२६॥ वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचक
त्वं अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति। स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह संबंधः। संकेतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति। यथाव
स्थितः पितापुत्रयोः संबंधः संकेतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति। सर्गांतरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव संकेतः क्रियते।
संप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबंध इत्यागमिनः प्रतिजानते। विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥

नाभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति संबंधस्तत्र संकेतशतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यंग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यंक्तुं कृतसंकेतस्तु
करभशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको दृष्टः ततः संकेतकृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतमवधारयति। स्थितोऽस्येति। अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दाः
सर्वाकारार्थाभिधानसमर्था इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः संबंधः ईश्वरसंकेतस्तु नियामकः अमुष्मात्प्रकारात्कश्चित्तस्येश्वरसंकेतात्संकेतकृत
श्चास्य वाचकांपभ्रंशविभागः तदिदमाह संकेतस्त्वीश्वरस्येति। निदर्शनमाह यथेति। ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिर
पि प्रलीना ततो महदादिक्रमेणोत्पन्नस्यावाचकस्यैवमाहेश्वरेण संकेतेन न शक्यावाचकशक्तेरभिव्यंजयितुं विनष्टशक्तित्वादित्यत आह सर्गांतरेष्वपीति। य
द्यपि सहशक्त्या प्रधानसाम्यमुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भवन्स्वशक्तियुक्त एवाविर्भवति। वर्षातिपातसमधिगतमृद्भावभेद्या इंद्रगोपमिव विसृष्टवारिधारा
सारसेकात्। तेन पूर्वसंबंधसंकेतानुसारेण संकेतः क्रियते भगवतेति। तस्मात्संप्रतिपत्तेः सदृशव्यवहारपरंपरया नित्यतया नित्यः शब्दार्थयोः संबंध इत्यागमिनः प्रतिजानते स्थानि

वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह तज्जपस्तदर्थभावनं ॥ व्याचष्टे प्रणवस्येति । भावनं पुनः पुनश्चित्ते निवेशनं । ततः किं सिध्यतीत्यत आह प्रणवमिति । एकस्मि
न्भगवति आरमति चित्तं । अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति । तथा चेति । ततईश्वरः समाधितत्फललाभेनतमनुगृह्णाति । किंच परमेश्वरात्ततः प्रत्यक्चेत
नाधिगमोप्यंतरायाभावश्च । प्रतीपं विपरीतं अंचति विजानातीति प्रत्यक् स चासौ चेतनश्चेति प्रत्यक्चेतनो ऽविद्यावान्पुरुषः तदनेनेश्वराच्छ्राभ्वति कैस
ल्योत्कर्षसंपन्नाद्विद्यावतो निवर्त्तयति । प्रतीपंचेतनस्याधिगमो ज्ञानं स्वरूपतोस्य भवत्यंतराया वक्ष्यमाणास्तदभावश्चास्य विवरणं यतावदिति । स्वमा
त्मानं स्वरूपं रूपग्रहणेनाविद्यासमारोपितान्धर्मान्निषेधति । नन्वीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषयं कथमिव प्रत्यक्चेतनं साक्षात्कारोत्पादनप्रसंगादित्यत
आह । यथैवेश्वर इति । शुद्धकूटस्थानित्यतयोदयव्ययरहितः प्रसन्नः क्लेशवर्जितः केवलो धर्माधर्मापेतः अत एवानुपसर्गः । उपसर्गा जात्यायुर्भोगाः
सादृश्यस्य किंचिद्भेदाधिष्ठानत्वादीश्वराद्भिनत्ति । बुद्धेः प्रतिसंवेदीति । तदनेन प्रत्यग्ग्रहणं व्याख्यातं । अत्यंतविधर्मिणोऽन्यतरार्थानुचिंतनं न तदितरस्य सा
क्षात्काराय कल्प्यते । सदृशानुचिंतनं तु सदृशांतरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति । एकशास्त्राभ्यास इव तत्सदृगर्थशास्त्रांतरज्ञानोपयोगितां । प्रत्यासत्तिस्तु स्वा

तज्जपस्तदर्थभावनं ॥२७॥ प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनं । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते । तथा चो
क्तं । स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमासते ॥ स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति । किं चास्य भवति । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यंतरायाभा
वश्च ॥२८॥ ये तावदंतराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवंति स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति । यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोनुपस
र्गस्तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुषस्तमधिगच्छति । अथ के ऽन्तरायाः ये चित्तस्य विक्षेपाः के पुनस्ते कियंतो वेति । व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्या
विरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेंतरायाः ॥२९॥ नवांतरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवंति एतेषामभावे न
भवंति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः । तत्र व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यं । स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति । प्रमादः स
माधिसाधनानामभावनं । आलस्यं कायस्य चित्तस्य गुरुत्वादप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः । भ्रांतिदर्शनं विपर्ययज्ञानं । अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमे
रलाभः । अनवस्थितत्वं लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा समाधिप्रतिलंभे हि सति तदवस्थितं स्यादिति । एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगांतराया इत्यभि

त्मनि साक्षात्कारहेतुर्न परात्मनीति सर्वमवदातं । पृच्छति अथ के इति । सामान्येनोत्तरमाह य इति । विशेषसंख्यामिच्छति । क इति । उत्तरं व्याधीत्यादि सूत्रं । व्याधिस्त्यानसंशयप्र
मादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेंतरायाः । अंतराया नव एताश्चित्तवृत्तयो योगांतराया योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकाः वि
क्षेपकत्वमीश्वराध्यानाद् योगाद्विक्षिपंतीत्यपनयंतीति विक्षेपाः योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह सहैता इति संशयभ्रांतिदर्शने तावद्वृत्तितया निरोधप्रतिपक्षौ येपि न वृत्तयो
व्याधिप्रभृतयस्तेपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः । पदार्थान्व्याचष्टे व्याधिरिति । धातवो वातपित्तश्लेष्माणः शरीरधरणात् । अन्नितपीताहारपरिणामविशेषो र
सः करणानीन्द्रियाणि तेषां वैषम्यं न्यूनाधिकभाव इति । अकर्मण्यता कर्मानर्हता संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वसाम्याद्विपर्यासस्याभेदे उभयको
टिस्पर्शास्पर्शरूपावांतरविशेषविवक्षया तत्पृथगुपन्यासः । अभावनमकरणं तत्राप्रयत्नमिति यावत् । कायस्य गुरुत्वं कफादिना चित्तस्य गुरुत्वं तमसा गर्द्धस्तृष्णा मधुमत्यादयस्स
माधिभूमयः लब्धाभूमेर्यदि नावर्तैव सुस्थितमन्यस्यैमेषु स्यात्ततस्तस्या अपि भूमेरपायः स्यात्तस्मात्समाधिप्रतिलंभे तदवस्थितं तस्मात्तत्प्रतिपन्नव्यमिति ॥ ॥श्रीः॥ ॥
समाधि

नकेवलंनवांतरायादुःखादयोप्यस्यतत्सहभुवोभवंतीत्याह दुःखेति। प्रतिकूलवेदनीयंदुःखमाध्यात्मिकंशारीरंव्याधिवशान्मानसंचकामादिवशात्। आ
धिभौतिकंव्याघ्रादिजनितमाधिदैविकंग्रहपीडादिजनितं। तच्चेदंदुःखंप्राणिमात्रस्यप्रतिकूलवेदनीयंतथाहयमित्याह येनाभिहताइति। अनिच्छतः
प्राणोयद्बाह्यंवायुमाचामतिपिबतिप्रवेशयतीतियावत्सश्वासः समाध्यंगरेचकविरोधी। अनिच्छतोपिप्राणोयत्कोष्ठ्यंवायुंनिश्वारयतिनिःसारयति
सप्रश्वासः समाध्यंगपूरकविरोधी। उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति अथेतइति। अथोक्तार्थानंतरमुपसंहरन्निदंसूत्रमाहेतिसंबंधः निरोध्यत्वेहेतुरु
क्तः समाधिप्रतिपक्षाइति यद्यपीश्वरप्रणिधानादिरप्यभ्यासमात्रमुक्तंतथापिवैराग्यमिहतत्सहकारितयाग्राह्यमित्याह ताभ्यामुक्तलक्षणाभ्यामेवा
भ्यासवैराग्याभ्यांनिरोद्धव्याः। तत्रतयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये। अभ्यासस्यानंतरोक्तस्येतितत्प्रतिषेधार्थमित्यादि। एकंतत्वमीश्वरः प्रकृतत्वादिति। वैनाशि-
कानांतत्सर्वमेकाग्रमेवचित्तंनास्तिकिंचिद्विक्षिप्तमितितदुपदेशानांतदर्थानांचप्रश्नैनानर्थक्यमित्याह यस्यत्विति। यस्यमतेप्रत्यर्थंप्रमाणएकस्मिन्न

दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः। दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकंच। येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्र
यतंतेतद्दुःखं। दौर्मनस्यमिच्छाविघाताच्चेतसः क्षोभः। यदंगान्येजयतिकंपयतितदंगमेजयत्वं। प्राणोयद्बाह्यंवायुमाचामतिसश्वासः। यत्कौष्ठ्यंवा
सह युंनिःसारयतिसप्रश्वासः। एतेविक्षेपभुवोविक्षिप्तचित्तस्यैतेभवंति। समाहितचित्तस्यैतेनभवंति। अथैतेविक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षास्ताभ्यामेवा
भ्यासवैराग्याभ्यांनिरोद्धव्याः। तत्राभ्यासस्यविषयमुपसंहरन्निदमाह। तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्वाभ्यासः। विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्वावलंबनंचित्तम
भ्यसेत्। यस्यतुप्रत्यर्थनियतंप्रत्ययमात्रंक्षणिकंचचित्तंतस्यसर्वमेवचित्तमेकाग्रंनास्त्येवविक्षिप्तं। यदिपुनरिदंसर्वतः प्रत्याहृत्यएकस्मिन्नर्थेसमाधी
यतेतदाभवत्येकाग्रमित्यतोनप्रत्यर्थनियतं। योपिसदृशप्रत्ययप्रवाहेनचित्तमेकाग्रंमन्यतेतस्यैकाग्रतायदिप्रवाहचित्तस्यधर्मस्तदैकंनास्तिप्रवाहचित्तं
क्षणिकत्वात्। अथप्रवाहांशस्यैवप्रत्ययस्यधर्मः॥ ॥

नैकस्मिन्नानियतंयावदर्थाभ्यासमुत्पन्नंतत्रैवसमाप्तमनन्यगामिअर्थांतरंतावत्प्रथमंगृहीत्वार्थांतर
मपिपश्चात्कस्मान्नगृह्णातीत्यतआह क्षणिकंचक्षणस्याभेद्यत्वेनपूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभावइतिभावः। अस्मिन्मतेत्वक्षणिकंचित्तंस्वविषयेएकस्मिन्ननेक
स्मिन्वाऽनवस्थितंप्रतिक्षणंतत्तद्विषयोपादानपरित्यागाभ्यांविषयानियतंविक्षिप्तमतोविक्षेपपरिणाममपनीयतत्रकथैकाग्रताधातुमिति। तदुपदेशा
नर्थक्योनानर्थक्यमित्याह यदिपुनरिदमिति। उपसंहरति अतोनेति। वैनाशिकमुत्थापयति। योपीति। मतभेदेकस्मिन्क्षणिकेचित्तेएकाग्रताधानप्रयत्नः
चित्तसंतानेत्वनादावक्षणिके विक्षेपमपनीयएकाग्रताधास्यतइत्यर्थः। तदेतद्विकल्प्यदूषयति। तस्यदर्शनेएकाग्रतायदिप्रवाहचित्तस्यचित्तसंतानस्यधा १२
र्मस्तत्रैकंक्रमवद्दृश्यादेषुप्रत्ययेष्वनुगतंनास्तिप्रवाहचित्तंकुतोयद्यावदस्तितस्यसर्वस्यक्षणिकत्वादक्षणिकस्यचासत्वाद्भवतांदर्शनइतिभावः। द्वितीयंक
ल्पंगृह्णाति अथेति। सावृत्तस्यप्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थसत्तस्यप्रत्ययस्यैकाग्रताप्रयत्नसाध्योधर्मः॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

ह्रपयति। स सर्वः सां वृत्तप्रवाहापेक्षया सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा ऽतः परमार्थसत्तारूपेण प्रत्यर्थनियतत्वाद्यदर्थाभासउत्पन्न
स्तत्र समाप्तत्वादेकाग्रएवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः यदप्यनये नैकाग्रता आधीयेतेति उपसंहरति तस्मादिति। इतोपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चे
त्याह यदि चेति। यथा हि मैत्रेणाधीतस्य शास्त्रस्य न चैत्रः स्मरति यथा मैत्रेणोपचितस्य पुण्यस्य पापस्य वा कर्माशयस्य फलं तदसंबंधी चैत्रो न भुंक्ते। एवं
प्रत्ययांतरदृष्टस्य प्रत्ययांतरं न स्मरेत्। प्रत्ययांतरोपचितस्य वा कर्माशयस्य फलं वा न प्रत्ययांतरमुपभुंजीतेत्यर्थः। ननु नातिप्रसज्यते कार्यकारणभावे सती
ति विशेषणाच्छ्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादावकर्तृमातृपितृपुत्रादिगामि फलदर्शनान्मधुररसभावितानां बीजानां परंपरया फलमाधुर्यनियमादित्य
तआह समाधीयमानमप्येतदिति। अयमभिसंधिः कः खल्वेकसंतानवर्तिनां प्रत्ययानां भिन्नसंतानवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्यो विशेषो येनैकसंतानवर्त्तिना
प्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्य च कर्माशयस्य तत्संतानवर्त्त्येव प्रत्ययः स्मर्त्ता च भोक्ता च स्यान्नान्यसंतानवर्त्ती। न हि संतानो नाम कश्चिदस्ति वस्तु सन्। य
एनं संतानसंतानांतरवर्तिभ्यो भिंद्यात्। न चैकात्म्यनिको भेदः क्रियायामुपपद्यते न खल्वेककल्पितान्निभावो माणवकः पचति। न च कार्यकारणभावसंबं

स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्रएवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः। तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चि
त्तमिति। यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन्। अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्त्ता भवेत्। अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्मा
शयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत्। समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसीयन्यायमाक्षिपति। किंच स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति। कथं
यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामि यच्चास्प्राक्षं तत्पश्याम्यहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थितः। एकप्रत्ययविषयोयम
भेदात्माहमिति प्रत्ययः। कथमत्यंतभिन्नेषु वर्त्तमानं सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत्॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

धो हि वास्तवः सहभुवोः सव्येतरविषाणयोरिवाभावात्। असहभुवोरपि प्रत्युत्पन्नाश्रयत्वायोगात्। न ह्यतीतानागतौ व्यासज्य प्रत्युत्पन्नं वर्तितुमर्हतः। त
स्मात्संतानेन वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभाविकेनानुपहताः परमार्थसंतः प्रत्ययाः परस्परासंस्पर्शिनेन स्वसंतानवर्तिभ्यः परसंतानवर्तिभ्यो वा प्रत्ययांत
रेभ्यो न भिद्यंते सो यं गोमयं च पायसं चाधिकृत्य प्रवृत्तो न्यायो गोमयं पायसं गव्यत्वादुभयसिद्धपायसवदिति तमाक्षिपति न्यायाभासत्वेन ततोप्यधि
कत्वादिति न चात्र कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यं। यतश्चित्तमेव कर्मणा कर्तृ तदेव तज्जनिताभ्यां सुखदुःखाभ्यां युज्यते। सुखदुःखे च चितिच्छायापत्त्या चि
त्तं भुंक्ते इति पुरुषभोगाभिमानः चितिचित्तयोरभेदग्रहादिति। स्वप्रत्यये प्रतीत्यसमुत्पन्नानां स्वभाव एवैषां तादृशो यत्त एव स्मरंति फलं चोपभुंजते न
त्वन्ये। न च स्वभावो नियोगपर्यनुयोगमर्हति। एवं भवतु मैवं भूत् तिवाऽस्मान्नैव मितिनिवेति यः पूर्वोक्तेन परितुष्यति तं प्रत्याह किंच स्वात्मेति। उदयव्य
यधर्मिणामनुभवानामनुभवस्मृतीनां च नानात्वे पि तदाश्रयमभिन्नं चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसंधानः कथमत्यंतभिन्नान्प्रत्ययानालंबेत॥ ॥

ननु ग्रहणस्मरणरूपकारणभेदात्परोक्षापरोक्षरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्धानप्रत्यभिज्ञानात्मैकः प्रत्ययः यतः प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकतास्यादित्यत आह स्वा
नुभवेति। ननु कारणभेदविरुद्धधर्मसंसर्गावत्र बाधकावुक्तावित्यत आह न च प्रत्यक्षस्येति। प्रत्यक्षानुसारत एव सामग्र्यभेदः परोक्ष्यापारोक्ष्यधर्मावि
रोधश्चोपपादितो न्यायकणिकायां मक्षणिकस्य चार्थक्रियान्यायकणिकाब्रह्मतत्त्वसमीक्षाभ्यामुपपादितेति सर्वमवदातं। अपरिकर्मितमनसोऽसूया
दिमतः समाधितदुपायसंपत्त्यनुत्पादाच्चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते। यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति। मैत्रीक
रुणेत्यादि प्रसादनांतं। सुखितेषु मैत्री सौहार्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य। दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन्दुःखप्रहाणेच्छां भावय
तः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां
माध्यस्थ्यं भावयतो मर्षकालुष्यं निवर्त्तते। ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते। सत्वोत्कर्षसंपन्नः स भवति वृत्तिनि
रोधपक्षेन तस्य प्रसादस्वाभाव्याच्चित्तं प्रसीदति। प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते। असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न तेउपायाः स्थि

स्यानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्मा अहमिति प्रत्ययः। न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणांतरेणाभिभूयते। प्रमाणांतरं च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभतेत
स्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तं। यस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते। कथं। मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भाव
• नातश्चित्तप्रसादनं॥ तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखितेषु करुणां पुण्यात्मकेषु मुदितां अपुण्यशीलेषूपेक्षां। एवमस्य
भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च चित्तं प्रसीदति। प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते। प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य॥ कौष्ठ्यस्य वायोर्नासि
कापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्वमनं प्रच्छर्दनं विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं संपादयेत्। विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबंधि
नी॥ ३५॥ नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगंधसंवित्सा गंधप्रवृत्तिः। जिह्वाग्रे रससंवित्। तालुनि रूपसंवित्। जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्। जिह्वामूले श
ब्दसंविदिति। एता वृत्तयउत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नंति॥ ॥ त्रैकल्प्यं तेइति तानिदानीं स्थित्युपायानाह प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य। वाशब्दो वक्ष्यमा

णोपायांतरापेक्षो विकल्पार्थः न मैत्र्यादिभावनापेक्षया तयोः सह समुच्चयात् प्रच्छर्दनं विवृणोति कौष्ठ्यस्येति। प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहितात् येन कोष्ठवा
युर्नासिकापुटाभ्यां शनैर्वम्यते विधारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य प्राणस्य कौष्ठ्यस्य वायोर्यदायामो बहिरेवस्थापनं न तु सहसा प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छ
र्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघूकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते अत्र चोत्तरसूत्रगतात् स्थितिनिबंधिनीति पदात् स्थितिग्रहणमाकृष्य संपादयेदित्यर्थः आसे
न संबंधनीयां स्थित्युपायांतरमाह। विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबंधनी। व्याचष्टे नासिकाग्रे धारयत इति धारणाध्यानसमाधीन् कुर्वतस्तत्तया
या दिव्यगंधसंवित्साक्षात्कारः। एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यं॥ एतच्चागममात्रप्रसेतव्यं नोपपत्तितः स्यादेतत् किमेताभिर्दृष्टाभिः कैवल्यं प्रत्यनुपयोगि
नीभिरित्यत आह एता हि वृत्तयोऽल्पेनैव कालेनोत्पन्नाश्चित्तमीश्वरविषयायां वा विवेकख्यातिविषयायां वा स्थितौ निबध्नंति॥ ॥श्रीरामः शरणं ममेति
परमात्मेत्रायमक्षरः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीसाबायनमः॥ ॥श्रीगोविंदायनमः॥ ॥

नन्वन्यविषयावृत्तिः कथमन्यत्रापि स्थितिं निबध्नातीत्यत आह संशयं विधमंति अपसारयंति अत एव समाधिप्रज्ञायामिति। इतंतराणामपि आगमानि
ज्ञानां विषयत्वमतिदिशति एतेनेति। नन्वागमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतः संशय इत्यत आह यद्यपीहीति। श्रद्धामूलो हि योग उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षी
करणे च श्रद्धातिशयो जायते। तन्मूलाश्च ध्यानादयो ऽस्याप्रत्यूहं भवंतीत्यर्थः। विशोका वा ज्योतिष्मती। विगतशोका दुःखरहिता ज्योतिष्मती। ज्योति
रस्यास्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा हृदयपुंडरीक इति। उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्मम् अधोमुखं तिष्ठति अष्टदलं रेचकप्राणायामेन तदूर्ध्वमुखं कृत्वा तत्र चित्तं
धारयेत्। तन्मध्ये सूर्यमंडलम् अकारो जागरितस्थानं तस्योपरि चंद्रमंडलम् उकारः स्वप्नस्थानं। तस्योपरि वह्निमंडलं मकारः सुषुप्तिस्थानं तस्योपरि परव्योमात्मकं
ब्रह्मनादं तुरीयस्थानम् अर्द्धमात्रमुदाहरंति ब्रह्मवादिनः। तत्र कर्णिकायाम् ऊर्द्ध्वमुखी सूर्यादिमंडलमध्यगा ब्रह्मनाडी ततोप्यूर्ध्वं प्रवृत्ता। सुषुम्ना नाम नाडी तया खलु
बाह्यान्यपि सूर्यादीनि मंडलानि प्रोतानि सा हि चित्तस्थानं। तस्यां धारयतो योगिनश्चित्तसंविदुपजायते। उपपत्तिपूर्वकं बुद्धिसंविदश्चाकारमादर्शयति। बुद्धिसत्वं

संशयं विधमंति समाधिप्रज्ञायां च द्वारीभवंति। एतेन चंद्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या। यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्यो
पदेशैरवगतमर्थतत्वं सद्भूतमेव भवति। एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् तथापि यावदेकदेशोपि कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत्सर्वं परोक्षमिवाप
वर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु न दृढां बुद्धिमुत्पादयंति। तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यं कश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः। तत्र तदुपदिष्टार्थै
कदेशप्रत्यक्षत्वे सति सर्वं सूक्ष्मविषयमपि आ अपवर्गाच्छ्रद्धीयते। एतदर्थमेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते। अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसंज्ञाया
मुपजातायां समर्थं स्यात्। तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति। तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोस्याप्रतिबंधेन भविष्यंति। विशोका वा ज्योतिष्मती॥३६
प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबंधिन्यनुवर्त्तते। हृदयपुंडरीके धारयतो या बुद्धिसंवित्। बुद्धिसत्वं हि भास्वरमाकाशकल्पं तत्र स्थितिवैशारद्यात्प्रवृत्तिः। सू
र्येंदुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते। तथास्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरंगमहोदधिकल्पं शांतमनंतमस्मितामात्रं भवति। यत्रेदमुक्तं। तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीति
एवं तावत्संप्रजानीत इत्येषा द्वयी विशोका विषयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते। यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति। वीतरागविषयं वा चित्तं॥३७॥ वीतरा
गचित्तालंबनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति॥ ॥ हृदीति। आकाशकल्पामिति व्यापितामाह सूर्यादीनां प्रभास्तासां रूपं तदाकारेण विकल्पते नानारूपा भवति

मनश्चात्र बुद्धिरभिमतं न तु महत्तत्वं तस्य च सुषुम्नास्थस्य वैकारिकाहंकारजन्मनः सत्वबहुलतया ज्योतीरूपता विवक्षिता न तद्विषयगोचरतया व्यापित्वमपि सिद्धं। अस्मिता
कार्ये मनसि समापत्तिं दर्शयित्वास्मितासमापत्तेः स्वरूपमाह तथेति। शांतम् अपगतरजस्तमस्तरंगं। अनंतं व्यापि अस्मितामात्रं न पुनर्नानाप्रभारूपं। आगमांतरेण स्वमतं
समीकरोति। यत्रेदमुक्तं पंचशिखेन तमणुं दुरधिगमत्वादात्मानम् अहंकारास्पदम् अनुविद्य अनुचिंत्य अस्मीत्येवं तावत्संजानीत इति। स्यादेतत्। नानाप्रभारूपा भवतु ज्योतिष्म
ती कथम् अस्मितामात्रा ज्योतिष्मतीत्यत आह एषा द्वयीति। विधूततरंगस्तिमितमहोदधिकल्पा अस्मितेव सत्वमयी ज्योतिरिति भावः। द्विविधाया अपि ज्योतिष्मत्याः फलमाह ययेति।
वीतरागविषयं वा चित्तं। वीतरागाः द्वैपायनप्रभृतयस्तेषां चित्तं तदेवालंबनं तेनोपरक्तमिति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा। यदा खल्वयं स्वप्ने विविक्तजनसंनिवेशं वनराजिनीमुत्कीर्णामिव चंद्रमंडलात्कोमलमृणालशकलानुकारिभिरंगप्रत्यंगैरुपपन्नामभिजात
चंद्रकांतमणिमयीमतिसुरभिमालती मल्लिकाहारिणीं मनोहरां भगवतो महेश्वरस्य प्रतिमामाराधयन्नेव प्रबुद्धः प्रसन्नमनास्तदा तामेव स्वप्नप्रज्ञावलंबिनीमनुचिंत
यतस्तस्य तदेकाकारमनसस्तत्रैव चित्तं स्थितिपदं लभते। निद्रा च हि सात्त्विकी गृहीतव्या यस्याः प्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यवमर्शो भवति। एकाग्रं तस्यां मनो भवति
तावन्मात्रेण वा कृतदेवब्रह्मविदो ब्रह्मणो रूपमुदाहरंति स्वप्नावस्थेति। ज्ञानं च ज्ञेयरहितं न शक्यं गोचरयितुमिति ज्ञेयमपि गोचरीक्रियते। यथाभिमतध्यानाद्वा॥ किं ब
हुना यदेवाभिमतं तत्तद्देवतारूपमिति। कथं पुनः स्थितिपदं सालंभभावो वर्गतत्त्व इत्यत आह। परमाणुपरममहत्त्वांतोऽस्य वशीकारः। व्याचष्टे सूक्ष्म इति। उक्तमर्थं पिंडीक
रोति वशीकारपदार्थमाह एवं तामुभयीमिति। वशीकारस्य वांतरफलमाह तद्वशीकारादिति। तदेवं चित्तस्थितिरूपायादर्शिताः। लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य वशीकारो
विदर्शितः। संप्रति लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंविषयः किंरूपश्च संप्रज्ञातो भवतीति पृच्छति अथेति। अत्रोत्तरं सूत्रमवतारयति तदुच्यत इति। सूत्रं पठति। क्षीणवृत्ते
रित्यादि समापत्तेरित्यंतं व्याचष्टे अभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणराजसतामसप्रमाणादिवृत्तेश्चित्तस्य तस्य व्याख्यानं प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येति। तदनेन चित्तसत्त्वस्य स्वभावस्व

स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा॥३८॥ स्वप्नज्ञानालंबनं वा निद्राज्ञानालंबनं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति। यथाभिमतध्यानाद्वा॥३९॥ यदेवाभिमतं तदेव ध्या
येत्। तत्र लब्धस्थितिकं अन्यत्रापि स्थितिपदं लभत इति॥ परमाणुपरममहत्त्वांतोऽस्य वशीकारः॥४०॥ सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वंतं स्थितिपदं लभ
त इति। स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वांतं स्थितिपदं चित्तस्य। एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रतीघातः स परो वशीकारः तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिन
श्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षत इति। अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति। तदुच्यते। क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्र
हीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदंजनता समापत्तिः। क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः। अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टांतोपादानं। यथा स्फटिक उपाश्रयभे
दात्तत्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते। तथा ग्राह्यालंबनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासते। तथा भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसू
क्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति। तथा स्थूलालंबनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति। तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमाप
न्नं विश्वरूपाभासं भवति। तथा ग्रहणेष्वपींद्रियेष्वपि द्रष्टव्यं। ग्रहणालंबनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा गृहीतृपुरुषालंबनोप
रक्तं गृहीतृपुरुषसमापन्नं गृहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते। तथा मुक्तपुरुषालंबनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासत इति॥

च्छस्य रजस्तमोभ्यामनभिभवरूपः। दृष्टांतं स्पष्टयति मणेरिति। उपाश्रय उपाधिर्जपाकुसुमादिः तदुपरक्तस्तच्छायापन्नः। उपाश्रयस्य यदात्मीयं रूपं लोहितनीलादि
तदेवाकारस्तेन लक्षितो निर्भासते। दार्ष्टांतिके योजयति। तथा ग्राह्येति। ग्राह्यं च तदालंबनं च तेनोपरक्तं तदनुविद्धं तदनेन गृहीतृग्रहणाभ्यां व्यवच्छिनत्ति आत्मीय
मंतःकरणरूपमपिधाय ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यतामिव प्राप्तमिति यावत्। अत एव ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते। ग्राह्योपरागमेव सूक्ष्मस्थूलत्वाभ्यां विभजते भूतसू
क्ष्मेति। विश्वभेदश्चेतनाचेतनस्वभावो गवादिर्घटादिश्च द्रष्टव्यः। तदनेन वितर्कविचारानुगतौ समाधी दर्शितौ। तथा ग्रहणेष्वपींद्रियेष्विति। गृह्यंते एभिरर्था इति ग्रहणा
नीन्द्रियाणि एतदेव स्पष्टयति ग्रहणालंबनेति। ग्रहणं चालंबनं च तदिति ग्रहणालंबनं तेनोपरक्तमनुविद्धमात्मीयमंतःकरणरूपमपिधाय ग्रहणमिव बहिःकरणमिव
पन्नमिति। तदनेनानंदानुगतिमुक्त्वाऽस्मितानुगतिमाह तथा गृहीतृपुरुषेति। अस्मितादर्शयति गृहीतृपुरुषइति। अस्मितास्य ग्रहीतृपुरुषदनिभावः। पुरुषत्वाविशेषादनेनैव

पाद १

उपसंहरणं तत्स्थतदञ्जनता पदं व्याचष्टे तद्रूपमिति । तेषु गृहीतृग्रहणग्राह्येषु स्थितस्य धारितस्य ध्यानपरिपाकवशादपहतरजस्तमोमलस्य चित्तसत्त्वस्य यत्तत्स्थत
दञ्जनता सा समापत्तिः संप्रज्ञातलक्षणो योग उच्यते । तत्र च गृहीतृग्रहणग्राह्येष्विति सौत्रः पाठक्रमो ऽर्थक्रमविरोधात्त्वादर्तव्यः । एवं भाष्येऽपि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्या
सोऽप्यनादरणीय इति सर्वं रमणीयम् । सामान्यतः समापत्तिरुक्ता सेयमवान्तरभेदाच्चतुर्धा भवति । तद्यथा सवितर्का निर्वितर्का सविचारा निर्विचारा चेति । तत्र सवितर्कायाः स
माप्तेर्लक्षणमाह तत्रेत्यादि । तासु समापत्तिषु मध्ये सवितर्का समापत्तिः प्रतिपत्तव्या कीदृशी । शब्दश्चार्थश्च ज्ञानं च तेषां विकल्पा वस्तुतो भिन्नानामपि शब्दादीनामितरे
तराध्यासादविकल्पाव्यकल्पितभेदमारोपयति भिन्नेषु वाऽभेदं । तेन शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा व्यामिश्रेत्यर्थः । तद्यथा गौरिति शब्द इति । गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञान
योः शब्दाभेदविकल्पो दर्शितः । गौरित्यर्थ इति । गौरित्युपात्तयोः शब्दज्ञानयोरर्थाभेदविकल्पः । गौरिति ज्ञानमिति । गौरित्युपात्तयोः शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदविकल्पः । तदेव
मविनिर्भागेन विभक्तानामपि शब्दार्थज्ञानानां ग्रहणं लोके दृष्टं द्रष्टव्यं । यद्यविनिर्भागेन ग्रहणं कुतस्तर्हि विभाग इत्यत आह विभज्यमानाश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां परी
क्षकैरन्ये शब्दधर्मा ध्वनिपरिणाममात्रस्य शब्दस्योदात्तादयो धर्माः । अन्येऽर्थस्य जडत्वमूर्त्त्यादयः । अन्ये प्रकाशामूर्त्तिविरहादयो ज्ञानस्य धर्मा इति । तस्मादेषां विभक्तः ते

तदेवमभिजातमणिकल्पस्य चेतसो गृहीतृग्रहणग्राह्येषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु या तत्स्थतदञ्जनता तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः सा समापत्तिरित्युच्यते । तत्र शब्दार्थज्ञा
नविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥४२॥ तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम् । विभज्यमानाश्चान्ये शब्द
धर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः । तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानु
विद्ध उपावर्तते सा संकीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थि
तोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः । तत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं । ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानस
त हभूतं तद्दर्शनं । तस्मादसंकीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति । निर्वितर्कायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं द्योत्यते ॥ ॥श्रीः॥ ॥

पन्थाः स्वरूपभेदोऽन्वयतमार्गः । तत्र विकल्पितेन गवाद्यर्थेन समापन्नस्येति तदनेन योगिनोऽपरं प्रत्यक्षमुक्तं । शेषं सुगमं । सूत्रं योजयितुं प्रथमं तावन्निर्वितर्कां व्याचष्टे य
दा पुनरिति । परिशुद्धिरपनयः शब्दसंकेतस्मरणपूर्वकत्वादागमानुमाने प्रवर्त्तेते । संकेतश्चायं गौरिति शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासात्मा । ततश्चागमानुमान
ज्ञानविकल्पौ भवतः । तेन तत्पूर्वा समाधिप्रज्ञा सवितर्का । यदा पुनरर्थमात्रप्रवणेन चेतसाऽर्थमात्राहितेन तदभ्यासान्नान्तरीयकतामुपगता संकेतस्मृतिस्त्यक्ता =
तत्त्यागे च श्रुतानुमानविकल्पौ तन्मूलौ त्यक्तौ । तदा तच्छून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपमात्रतयैव न तु विकल्पितेनाकारेण परिच्छि =
द्यते । सा निर्वितर्का समापत्तिरिति । तद्योगिनां परं प्रत्यक्षं । असदारोपगन्धस्याभावात् । स्यादेतत्परेण प्रत्यक्षेणार्थतत्त्वं गृहीत्वा योगिन उपदिशन्ति उपपादयन्ति वा क
थं वा तद्विषयाभ्यामागमपरार्थानुमानाभ्यां सोऽर्थ उपदिश्यते उपपाद्यते च । तस्मादागमानुमाने तद्विषये तेन च विकल्पाविति परमपि प्रत्यक्षं विकल्प एवेत्यत आह तच्च श्रु
तेति । यदि हि सवितर्कमिव श्रुतानुमानसहभूतं तदनुषक्तं स्यात् भवेत्संकीर्णं तयोस्तु बीजमेवैतत् ततो हि श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च यद्यस्य कारणं तत्तद्विषयं भवति । न हि दू
मज्ञानं वह्निज्ञानकारणमिति वह्निविषयं । तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीतानि कल्प्यौ पदिशन्ति चोपपादयन्ति च । उपसंहरति तस्मादिति । व्याख्येयं सूत्रं योजयति । निर्वित

स्मृतिपरिशुद्धौ विद्यादिरूपं । शब्दसंकेतश्रुतं चानुमानं चैतेषां ज्ञानमेव विकल्पस्तस्मात् स्मृतिः न स्यात्परिशुद्धिरपगमस्तस्यां । अत्र च संकेतस्मृतिपरिशुद्धेर्हेतुः श्रुतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्च हेतुमती । अ
नुमानेन शब्दश्च कर्मसाधनेनानुमेयवाचकः स्वमिवेति इवकारो भिन्नक्रमः स्वरूपेणेति पदानंतरं द्रष्टव्यः विषयविप्रतिपत्तिं निराकरोति । तस्या एकेति । एकां बुद्धिमुपक्रमते आरभत इत्येकबुद्ध्युपक्रमः तदनेन परमाण
वो नानात्मानो न निर्वितर्कविषया इत्युक्तं भवति । योगस्त्वेपि नेपापरमाणुनो नानाभूतानां महत्त्वैककार्यसमवेतैकत्वनिर्भासप्रत्ययविषयत्वायोगात् । अस्थूला हि परमार्थसन्तः परमाणवः सांवृतः प्रतिभासध
र्मः स्थौल्यमित्यत आह । अर्थात्मेति ॥ नासति बाधके स्थूलत्वमनुभवसिद्धं शक्यापह्नवमिति भावः जनयेप्सद्वयं निद्व्यणुकादिक्रमेण गोघटादय उपजायंत इति तान्प्रत्याह । अणुप्रचयेति । अणूनां प्रचयः
स्थूलरूपपरिणामः स च विरोध्युत्तर्न्यस्मात्परिमाणाद्भन्नरोऽन्य एवात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः गवादिर्भोगायतनं घटादिर्विषयः तच्चैतदुभयमपि लोकः लोक्यत इति नित्यपभूतस्सूक्ष्मेभ्यो भिन्नो भिन्नो
वास्याद्भिन्नश्चेत्कथं तदाश्रयः कथं वा तदाकारः न हि घटः पटादन्यस्तदाकारस्तदाश्रयो वा अभिन्नश्चेत्सह देवसत्सोमानसाधारणश्च स्यात् अत आह । स चेति । अयमभिप्रायः । नैकांततः परमाणुभ्यो भिन्नो घ
टादिरभिन्नो वा भिन्नत्वे गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः अभिन्नत्वे धर्मिस्वरूपवदेव तदनुपपत्तेः तस्मात्कथंचिद्भिन्नः कथंचिदभिन्नश्चाख्येयस्तथा च सर्वमुपपद्यते ॥ ततस्सूक्ष्माणामिति । पृथग्वाक्यविदेदं सूचयति ।
आत्मभूत इति । प्राभेदफलेन व्यक्तेनेत्यनुभवलक्षणेन व्यवहारलक्षणेन च व्यक्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमापितः । कारणभेदे च कारणाकारतापन्नत्याह स्वव्यंजकांजन इति । स किं तदात्मभूतो धर्मी
निरोधे नेत्याह धर्मांतरस्य कपालादेरुदय इति । तस्यावयविनः परमाणुभ्यो व्यावृत्तरूपमाहत्य पतित सत्यत्वमिति । परमाणुसाध्यायाः क्रियाया अन्या क्रिया मोमधूदकादिधारणलक्षणा तत्साधकत्वान्तिनिकेव

॥४३॥ ॥स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ॥ या शब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपेणोपरक्तास्वमिव प्रज्ञा स्वरूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा पदार्थ
मात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेव भवति सा तदा निर्वितर्का समापत्तिः । तथा च व्याख्यातं । तस्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्मा अणुप्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्वा लोकः स च संस्थानविशे
णा षो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्मभूतः फलेन व्यक्तेनानुमितः स्वव्यंजकांजनः प्रादुर्भवति । धर्मांतरस्य कपालादेरुदये च तिरोभवति । स एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते । योऽसावेकश्च महांश्चा
णीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्मकश्चानित्यश्च तेनावयविना व्यवहाराः क्रियंते । यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यं तस्यावयव्यभावात् । अतद्रूपप्रतिष्ठं मि
थ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति । तदा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्यात् विषयाभावात् ।

यमनुभवात् । अपि तु व्यवहारस्ततो पि तन्निबंधनत्वाल्लोकयात्रायाः स्याहतेनेति । स्यादेतत् । असति बाधके अनुभवोऽवयविनं व्यवस्थापयेत् । अस्ति च बाधकं यत्सत्तत्सर्वमनवयवं यथा विज्ञानं सच्च गोघ
टादीति स्वभावहेतुः सत्त्वं हि विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेन व्याप्तं विरुद्धधर्मसंसर्गः सावयवे उपलभ्यमानो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वमपि निवर्त्तयति । अस्ति चावयविनि तद्देशत्वानद्देशत्वावृत
त्वानावृतत्व रक्तत्वारक्तत्व चलत्वाचलत्व लक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यत आह यस्य पुनरिति । अयमभिप्रायः । अनुभवसिद्धं सत्त्वे हेतुः क्रियते यत्किल पोऽनुपादकाह लिकेन प्रतिपद्यते अ
न्यद्वा अनुभवसिद्धात् । तत्रान्यदसिद्धत्वाद्धेतुः अनुभवसिद्धं तु घटादौ नो सत्त्वमर्थक्रियाकारिरूपं तत्स्थूलादन्यत् सौ च हेतुः स्थूलमपाकुर्वन्नात्मानमेव व्याहन्तीति । ननु स्थूलत्वमेव सत्त्वमपि तु
असतो व्यावृत्तिः अस्थौल्यव्यावृत्तिश्च स्थौल्यं व्यावृत्तिभेदाच्च व्यावृत्तयो भिद्यंते । अतः स्थौल्याभावेऽपि न सत्त्वव्याहतिः । अन्यत्वात् नैव तु व्यावृत्तिभेदादनुसायविषयभेदः यतस्तद्विको
द्व्यवसायास्तस्यानुभवस्याविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतु भवान् । रूपपरमाणवो निरंतरोत्पादा अपरिहृत परमसूक्ष्मतत्त्वा इति चेन्न । हंत तेनेगोधरसस्पर्शपरमाणुभिरंत
रिता न निरंतरिताः । तस्मादंतराला व्यहेत एकघनवनप्रसयवदिति परमाणवा लेवनैः सम्मये विकल्पो मिथ्येति तन्न भवदविकल्पानेपारंपर्येण निविस्क प्रतिबध्नाति कृतस्तदवसितस्य सत्त्वस्या
नवयवत्वसाधकत्वं तस्मादविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिच्छता तदनुभूयमानस्थौल्यस्य वस्तुत्वमविकल्पावसेयमकामेनाप्यभ्युपेयम् । तथा च तद्बाधमानं सत्त्वमाल
नमेवायं बाधितः परमसूक्ष्माः परमाणवो विजातीयपरमाण्वंतरिता अनुभवविषयाः इति व्याहतमेव । न करणं तदिदमुक्तं यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषो निर्विकल्पविषयः सं तु १५
तर्हि सूक्ष्मा परमाणवो निर्विकल्पविषया इत्यत आह । सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्येति । तस्यावयव्यभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति लक्षणेन सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानं युक्तं
त्यालंबनयत्तदधिष्ठानं सत्त्वालंबनमित्यर्थः । ननु तावतापि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या भवति तस्यावयविलेनाप्रकाशादित्यत आह । प्रायेणेति । ननु किमेतावतापीत्यत आह । तदा चेति । सत्त्वादिज्ञानं च निमि
थ्यातदा सत्त्वादिहेतुकमनवयविलादिज्ञानमपि मिथ्यैव तस्यापि हि निर्विकल्पगोचरस्थूलमेवावसेयतया विषयः स च नास्तीति नास्य यथार्थः ॥ ७ ॥ श्री सांबसदाशिवाय नमः ॥ ७ ॥ राम ७

विषयाभावः कुत इत्यत आह यद्यदिति। विरोधश्च परिणामवैचित्र्येण भेदाभेदनवोक्तोपपत्त्यनुसारेणोद्धर्तव्य इति सर्वं रमणीयं। एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता। अभिव्यक्तो घटादिर्धर्मो येन स तथोक्तः। घटादिधर्मेपि स्वगृहीता इति यावत्। देश उपर्यधः पार्श्वादिः॥ कालो वर्त्त
मानः। निमित्तं पार्थिवस्य परमाणोर्गंधतन्मात्रप्रधानेभ्यः पंचतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिः। एवमाप्यस्य परमाणोर्गंधतन्मात्रवर्जितेभ्यो रसतन्मात्रप्रधानेभ्य
श्चतुर्भ्य एवं तैजसस्य गंधरसतन्मात्ररहितेभ्यो रूपतन्मात्रप्रधानेभ्यस्त्रिभ्य एवं वायवीयस्य गंधादितन्मात्ररहिताभ्यां स्पर्शप्रधानाभ्यां स्पर्शशब्द
तन्मात्राभ्यां एवं नाभसस्य शब्दतन्मात्रादेवैकस्मात् तदिदं निमित्तं भूतसूक्ष्माणामेतेषां देशकालनिमित्तानामनुभवः। तेनावच्छिन्नेषु नानुभूतविशेष
णाविशिष्टेषु बुद्धिः समुपजायत इत्यर्थः॥ ननु सवितर्कया सह किं सारूप्यं सविचाराया इत्यत आह॥ तत्रापीति॥ पार्थिवो हि परमाणुः पंचतन्मात्रप्रच
यात्मा एकबुद्धिनिर्ग्राह्यः। एवमाप्यादयोपि चतुस्त्र्येकतन्मात्रात्मानः एकबुद्धिनिर्ग्राह्या वेदितव्याः। उदितो वर्त्तमानः धर्मः तेन विशिष्ट एतावता वात्र
संकेतस्मृत्यागमानुमानविकल्पानुवेधः सूचितः॥ न हि प्रत्यक्षेण स्थूलेदृश्यमाने परमाणवः प्रकाशते अपित्वागमानुमानाभ्यां। तस्मादुपपन्नमस्याः स

यद्यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाम्नातं। तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयी भवति। एतयैव सविचारा नि
र्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता। तत्र भूतसूक्ष्मकेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते त
त्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालंबनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते। या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेश्यध
र्मानवच्छिन्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते॥ एवं स्वरूपं हि तद्भूतसूक्ष्मं एतेनैव स्वरूपेणालंबनीभूतमेव समाधिप्र
ज्ञास्वरूपमुपरंजयति प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते॥ तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च सूक्ष्मवस्तुविषया सविचा
रा निर्विचारा च। एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति॥ सूक्ष्मविषयत्वं चालिंगपर्यवसानं। पार्थिवस्याणोर्गंधतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः। आप्य
स्य रसतन्मात्रं। तैजसस्य रूपतन्मात्रं। वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं। आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति। तेषामहंकारः। अस्यापि लिंगमात्रं सूक्ष्मो विषयः। लिंगमात्रस्याप्यलिंगं सू

कीर्णत्वमिति। निर्विचारामाह या पुनरिति। सर्वथा सर्वेण नीलपीतादिना प्रकारेण। सर्वत इति हि सार्वविभक्तिकस्तसिः। सर्वैर्देशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थः। तदने
न स्वरूपेण कालानवच्छेदः परमाणूनामिति दर्शितं। नापि तदारब्धधर्मद्वारेणेत्याह शान्ता अतीताः उदिता वर्त्तमाना अव्यपदेश्या भविष्यन्तो धर्मास्तैरनव
च्छिन्नेष्वनवच्छिन्ना धर्मैः परमाणवः किमसंबद्धा एव तैरित्यत आह। सर्वधर्मानुपातिष्विति। कतमेन संबंधेन धर्माननुपतंति परिमाणव इत्यत आह सर्वधर्मात्म
केषु कथंचिद्भेदः कथंचिदभेदो धर्माणां परमाणुभ्य इत्यर्थः॥ विषयमभिधायास्याः स्वरूपमाह प्रज्ञा चेति। संकलय्य स्वरूपभेदोपयोगि विषयमाह तत्रेति। उपसं
हरति एवमिति। उभयोरात्मनश्च निर्विचारायाश्चेति। किंभूतसूक्ष्म एवास्या विषया समापत्तिः समाप्यते न। किंतु सूक्ष्मविषयत्वं चालिंगपर्यवसानं। पार्थिवस्य
परमाणोः संबंधिनी या गंधतन्मात्रता सा समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। लिंगमात्रं महत्तत्त्वं तद्धि लयं गच्छति प्रधान इति। अलिंगं प्रधानं तद्धि न क्वचिल्लयं

×कस्मात्पुनरियं समापत्तिरेतद्विषये त्यत आह॥ एवं स्वरूपं हीति। वस्तुतत्त्वग्राहिणी नातत्त्वे प्रवर्त्तत इत्यर्थः॥३

यो॰ सू॰ भा॰ अलिंगपर्यवसानत्वमाह न चालिंगात्परमिति। चोदयति। ननु पुरुषोपि सूक्ष्मो नालिंगमेवेत्यर्थः। परिहरति सत्यमिति। उपादानतया सौक्ष्म्यमलिंग पाद
१६ एव नान्यत्रेत्यर्थः। तत्र पुरुषार्थनिमित्तत्वान्महदहंकारादेः पुरुषोपि कारणमलिंगवदिति। कुत एतल्लक्षणमलिंगस्यैव सौक्ष्म्यमित्याशयवानपृच्छति १
किंत्विति। उत्तरमातुलिंगस्येति। सत्यं कारणं न तूपादानं यथा हि प्रधानं महदादिभावेन परिणमते न तथा पुरुषः तद्धेतुरपीत्यर्थः। उपसंहरति अतः प्र
धान एव सौक्ष्म्ये निरतिशयं व्याख्यातं॥ चतसृणामपि समापत्तीनां ग्राह्यविषयाणां संप्रज्ञातत्वमाह ता एव सबीजः समाधिः। एवकारो भिन्नक्रमः सबी
ज इत्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः। नतश्चतस्रः समापत्तयो ग्राह्यविषयाः सबीजतया नियम्यंते। सबीजता तु नियता गृहीतृग्रहणगोचरायां समापत्तौ विकल्पा
विकल्पभेदेनानिषिद्धा व्यवतिष्ठते। तेन ग्राह्ये चतस्रः समापत्तयो गृहीतृग्रहणयोश्चतस्र इत्यष्टौ सिद्धा भवंतीति। निगदव्याख्यातं भाष्यं। चतसृषु स
मापत्तिषु ग्राह्यविषयासु निर्विचारायाः शोभनत्वमाह निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः। वैशारद्यपदार्थमाह अशुद्धीति। रजस्तमसोरूपचयो

न चालिंगात्परं सूक्ष्ममस्ति। नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति सत्यं। यथालिंगात्परमलिंगस्य सौक्ष्म्यं न चैवं पुरुषस्य किंतु लिंगस्यान्वयिकारणं पुरुषो न
भवति हेतुस्तु भवतीति अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातं। ता एव सबीजः समाधिः। ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिर
पि सबीजः। तत्र स्थूलेर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेर्थे सविचारो निर्विचार इति। स चतुर्धोपसंख्यातः समाधिरिति। निर्विचारवैशारद्येध्यात्म
प्रसादः॥ अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं। यदा निर्विचारस्य
समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादः। भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः॥ तथा चोक्तं। प्रज्ञाप्रसादमारु
ह्य अशोच्यः शोचतो जनान्। भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यति॥ ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा॥४८॥ तस्मिन्समाहितस्य या प्रज्ञा जायते तस्या
ऋतंभरेति संज्ञा भवति। अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्ति न च तत्र विपर्यासज्ञानगंधोप्यस्तीति। तथा चोक्तं। आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्र
कल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति सा पुनः॥ शुद्धिः सैवावरणलक्षणो मलः। तस्मादपेतस्य प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिसत्वस्यात एवानभि
भूत इति। स्यादेतत्। ग्राह्यविषया चेत्समापत्तिः कथमात्मविषयः प्रसाद इत्यत आह भूतार्थविषय इति। नात्मविषयः किंतु तदाधार इत्यर्थः। क्रमाननुरोधी
युगपदित्यर्थः॥ अत्रैव पारमर्षीं गाथामुदाहरति तथा चेति। ज्ञानालोकप्रकर्षेणात्मानं सर्वेषामुपरि पश्यन् दुःखत्रयपरीतान्प्राणिनः शोचतो जानाति। अत्रै १६
व योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा॥ सुगमं भाष्यं। आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तं अनुमानेनेति मननं।
ध्यानं चिंता तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन्रस आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तं॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ द्र ॥ ॥

स्यादेतत्। आगमानुमानगृहीतार्थविषयाभावनाप्रकर्षलब्धजन्मा निर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत्। न खल्वन्यविषयानुभवज
न्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुमतिप्रसंगात्॥ तस्मान्निर्विचाराचेदृतंभरा आगमानुमानयोरपि तत्र प्रसंग इत्यत आह श्रुतानुमानेत्यादि। बु
द्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति। यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनव
भ्ः द्यमुद्योतते। तदा स्यादतिपतितसमस्तमानमेयसीमप्रकाशानंत्यं सति किं नाम यन्नगोचर इति भावः। व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं। तत्सामान्यविषयं क
स्मात्॥ न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं। कुतो यस्मादानंत्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसंकेतः शब्दः। यस्मादस्य विशेषेण सह न वाच्यवा
चकसंबंधः प्रतीयते। न च वाक्यार्थोपीदृशो विशेषः संभवति। अनुमानेपि लिंगालिंगिसंबंधग्रहणाधीनजन्मा निगतिरेवेत्यत आह तथानुमा
ति नमिति। यत्र प्राप्तिरित्यत्र यत्र तत्र शब्दयोः स्थानपरिवर्जनेन व्याप्यव्यापकभावोऽवगमयितव्यः अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोपसंहारः। उपसंहृति र
तस्मादिति। अस्ति न हि संबंधग्रहानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत्सामान्यविषयमित्यत आह न चास्येत्यादि। मा भूत्संबंधग्रहाधीनं लोकप्रत्यक्षं मिं

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्॥ श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयं। न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं कस्मात्। न हि विशेषेण
कृतसंकेतः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव। यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिर्यत्राप्राप्तिस्तत्र न गतिरित्युक्तं। अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः॥ तस्माच्छ्रु
तानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति। न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्या
भावोऽस्तीति। समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति॥

द्रियाधीनं तु भवत्येवेन चेंद्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यतेत्यर्थः। ननु वयं आगमानुमानप्रत्यक्षागोचरो विशेषस्तर्हि नास्ति प्रमाणविरहादित्यत आह न चेति।
न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य येन तन्निवृत्तौ निवर्तेत। नो खलु कुकूलावृतः परभागवर्तिहरिणसद्भावं प्रति न संदिहते प्रामाणिका इत्यर्थः। इति त
स्मात्समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति। अत्र च विवादाध्यासिताः परमाणवः आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तमान
त्वात्। ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तंते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः। यथा खंडमुंडादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतंभरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशे
प्य षो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यान्न्यायशास्त्रत्वात्। तथापि दूरविप्रकर्षेण तत्सत्त्वं कथंचिज्ज्ञापयतः श्रुतानुमाने न तु साक्षात्कारार्थमिव समुद्बोधयादिप
दानि लिंगसंख्यायोगितया। तस्मात्सिद्धं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति। स्यादेतत् भवतु परमार्थविषयः संप्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यामना
दिना तद्व्युत्थानसंस्कारेण निरूढनिबिडतया प्रतिबलीयसा चासावर्त्मध्यवर्त्तिप्रदीपपरमाणुभिरेवेति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥(
प्रतिबंधनीया

शंकामपनेतुं सूत्रमवतारयति समाधिप्रज्ञेति सूत्रं पठति। तज्जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधी॥ तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्येति।
व्युत्थानमाह भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत्तत्वं प्रतिलभते। तत्वप्रतिलंभे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबु
द्धिः संस्कारचक्रक्रमेणावर्तमानाऽनादिमप्यतत्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति। तथा च बाह्या अप्याहुः। निरूपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः॥
नबाधोनादिसत्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततइति। स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोस्तु व्युत्थानजस्य संस्कारस्य निरोधः समाधिस्तु संस्कारातिशयः समा
धिप्रज्ञाप्रसवहेतुरस्य विकल्प इति। तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथमसाविति। परिहरति। नत इति। चित्तस्य हि कार्यद्वयं शब्दा
द्युपभोगो विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेशकर्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगं वर्तते। प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनिखिलक्लेशकर्माशयस्य तु चेत
सोवसितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यं तस्मात् समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्परिपंथि

समाधिप्रज्ञाप्रतिलंभे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते॥ तज्जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधी। समाधिप्रभवः संस्कारो व्यु
त्थानसंस्काराशयं बाधते। व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवंति। प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते। ततः समाधिजा
प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति। नवो नवः संस्काराशयो जायते। ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कार इति। कथमसौ संस्काराशयश्चित्तं साधि
कारं न करिष्यतीति। न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वंति। चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयंति। ख्यातिपर्यवसानं
हि चित्तचेष्टितमिति। किंचास्य भवति। तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः। स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामपि संस्काराणां प्रतिबंधी

न इति स्वकार्याद्भोगलक्षणादवसादयंति असमर्थं कुर्वंतीत्यर्थः। कस्मात् ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितं तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते यावद्विवे
कख्यातिमनुभवति। संजातविवेकख्यातिनस्तु क्लेशानिवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः। तदत्र भोगाधिकारशांतिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्यु
क्तं। पृच्छति किं चेति। किंचास्य भवति प्रज्ञासंस्कारवच्चित्तं प्रज्ञाप्रवाहजनकं तथा तथैव साधिकारं साधिकारापनुत्तये अन्यदपि किंचिदपेक्षणीय
मित्यर्थः सूत्रेणोत्तरमाह। तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः॥ परेण वैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन संस्कारोपजननद्वारात-
स्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्य निरोधे न केवलं प्रज्ञाया इत्यपिशब्दार्थः सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रवाहस्य निरोधात्कारणाभावेन कार्यानुत्पा
दात्सोयं निर्बीजः समाधिः। व्याचष्टे स निर्बीजः समाधिः समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्माद्वैराग्यादुपजायमानः स्वकारणद्वारेण न केवलं समाधि
प्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामप्यसौ संस्काराणां परिपंथी भवति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥

ननु वैराग्यजं विज्ञानं सद्विज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारं तु विज्ञानरूपं कथं बाधते। दृष्टा हि जायमानोपि स्वप्नदृष्टार्थस्मृतिरिति आशयवान्पृच्छ
ति कस्मादिति। उत्तरं निरोधज इति। निरुध्यतेनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यं ततो जातो निरोधजः संस्कारः संस्कारादेव दीर्घकालनैरंतर्यसत्का
रासेवितपरवैराग्यजन्मतः प्रज्ञासंस्कारबाधो न तु विज्ञानादित्यर्थः। स्यादेतत्। निरोधजसंस्कारसद्भावे किं प्रमाणं स हि प्रत्यक्षेण वानुभूय
तस्मृत्या वा कार्येणानुमीयेत। न तावत्सर्ववृत्तिनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः। नापि स्मृतिः तस्य वृत्तिमात्रनिरोधतया स्मृतिजननासंभवादित्य
त आह निरोधेति। निरोधस्थितिः चित्तस्य निरोधावस्थेत्यर्थः। तस्याः कालक्रमो मुहूर्तार्द्धयामाहोरात्रादिः तदनुभवेन एतदुक्तं भवति वैराग्या मया
भ्यासप्रकर्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्तार्द्धयामादिव्याप्यतयानुभूयते योगिना न च वैराग्यक्षणाः क्रमनियततया परस्परमसंभवंतस्तत्
कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्तुमीशत इति तत्र वैराग्यलक्षणप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारप्रचय एषितव्य इति भावः। ननु च्छिद्यंतां प्र

कस्मात्। निरोधजः संस्काराः समाधिजान्संस्कारान् बाधत इति। निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वम
नुमेयं। व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृतावस्थितायां प्रविलीयते तस्मात्ते संस्कारा
श्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवंतीति। यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं निवर्तते। तस्मिन्निवृ
त्ते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यत इति॥ ॥इति श्रीपातंजले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे समाधिपादः प्रथमः॥ ॥श्रीः

ज्ञासंस्काराः निरोधसंस्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यंते। अनुच्छेदे वा साधिकारत्वमेवेत्यत आह व्युत्थानेति। व्युत्थानं च तस्य निरोधसमाधि
श्च संप्रज्ञातस्तत्प्रभवाः संस्काराः कैवल्यभागीया निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः। व्युत्थानं प्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति। भवति चित्तं
व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवन्निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युदित एवास्ति चित्ते निरोधसंस्कारे सत्यपि चित्तमनधिकारं पुरुषार्थजनकं चित्तं हि साधि
कारं शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातीव तथा संस्कारशेषतायां तु न बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्थः विदेहप्रकृतिलयानां न निरोध
भागितया साधिकारं चित्तं अपि तु क्लेशवासिततया साशयवा नाह यस्मादिति। शेषं सुगमं॥ योगस्योद्देशो निर्देशो तदर्थं वृत्तिलक्षणम्
॥योगोपायाः प्रभेदाश्च पादेस्मिन्नुपवर्णिताः॥ ॥इति श्रीपातंजलभाष्यस्य टीकायां प्रथमः पादः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥

यो·सू·भा· ननु प्रथमपादे नैव सोपायः सावान्तरप्रभेदः सफलो योग उक्तस्तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं द्वितीयः पाद आरभ्यते इत्यत आह उद्दिष्ट इति। अभ्यासवैरा पाद
१८ ग्यद्वयं हि योगोपायो प्रथमपाद उक्तौ। न चैतौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव संभवतः इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षेते सत्त्वशुद्ध्यर्थं। ततो हि विशुद्धसत्त्वः २
स्तरक्षासंविधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति। समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं। कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन्योगी स्यादित्यर्थः।
तेन वक्ष्यमाणेषु नियमेषु बाहुल्यप्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः। तपःस्वाध्यायेत्यादि। क्रियैव योगः क्रियायोगो
योगसाधनत्वात्। अत एव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे योगयुक्प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयत इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः॥ व्य
तिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति। तपसो वा तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अनादीति। अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अ
त एव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता। अशुद्धी रजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपः संभेदमापद्यते। सान्द्रस्य नितान्तविरलता संभेदः। ननु
पादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्षमिति कथं तदुपाय इत्यत आह तच्चेति। तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इ
त्यर्थः। प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः पौराणिकाश्च ब्रह्मपारादयः परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्। यत्रेदमुक्तं कामतोऽकामतो वापि

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते। तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः॥१॥ नातपस्विनो योगः
सिद्ध्यति। अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः संभेदमापद्यत इति तपस उपादानं। तच्च चित्तप्रसादनमबाध्य
मानमनेनासेव्यमिति मन्यते॥ स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः मोक्षशास्त्राध्ययनं वा। ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्या
सो वा सहि क्रियायोगः॥ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च॥२॥ स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति क्लेशांश्च प्रतनुकरोति। प्रतनूकृतान् क्लेशान्प्रसं
ख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति। तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्प

यत्करोति शुभाशुभं॥ तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति। तत्फलसंन्यासो वा फलानभिसंधानेन कार्यकरणं। यत्रेदमुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फ
लेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥ तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति। सूत्रं समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्चेति। न
नु क्रियायोग एव चेत्क्लेशान्प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसंख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति। क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु वन्ध्यत्वे क्लेशानां प्रसं
ख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे। दग्धबीजकल्पानिति वन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसारूप्यमुक्तं। स्यादेतत्। प्रसंख्यानमेव चेत्क्लेशानप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमे
षां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषामिति। क्लेशानामतानवे हि बलवद्भिरोधिभिः प्रत्यस्ता सा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्तुं प्रवि १८
रलीकृतेषु तु क्लेशेषु दुर्बलेषु तदुद्भवो विरोधिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते। उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूता नैव यथाबलमारभ्यत इति। सत्त्वपुरु
षान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा नीन्द्रियतया सूक्ष्मोऽस्या विषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय विलयाय कल्पिष्यते कुतः समाप्ताधिकारा यतः समाप्तोऽधिकारः कार्यारंभः

पृच्छति। अथेति। अविद्येति सूत्रेण परिहारः। अविद्यादयः क्लेशाः व्याचष्टे पंच विपर्यया इति। अविद्या तावद्विपर्यय एवास्मितादयोऽप्यविद्योपादानास्तद्विनि
र्भागवर्त्तिन इति विपर्ययाः। ततश्चाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः। तेषामुच्छेत्तव्यताहेतुं संसारकारणत्वमाह ते स्पंदमानाः समुदाचरंतो गुण
नामधिकारं द्रढयंति बलवंतं कुर्वंति अत एव परिणाममवस्थापयंति अव्यक्तमहदहंकारपरंपरया हि कार्यकारणस्रोतः उन्नमयंति उद्भावयंति यदर्थं सर्वमेतत्कु
र्वंति तद्दर्शयति परस्परेति। कर्मणां विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः तममी क्लेशा अभिनिर्हरंति निष्पादयंति किं प्रत्येकं नेत्याह परस्परानुग्रहेति। कर्मभिः
क्लेशाः क्लेशैश्च कर्माणीति। हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति। अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्। तत्र का प्रसुप्तिरिति। स्वोचितामर्थ
क्रियामकुर्वतां क्लेशानां सद्भावेन प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः पृच्छतः। उत्तरं चेतसीति। मा नामार्थक्रियां कार्षुः क्लेशाः विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तास्तु ते श
क्तिमात्रेण संतिष्ठीरन्नदग्धाः। न हि विवेकख्यातेरन्यद्दाहकारणं नद्धध्यनतायां। अतो विदेहप्रकृतिलयानां विवेकख्यातिविरहिणः प्रसुप्ताः क्लेशाः न यावत्तद्दग्धाः

अथ के क्लेशाः कियंतो वेति। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः॥ क्लेशा इति पंच विपर्यया इत्यर्थः। ते स्पंदमाना गुणाधिकारं द्रढयंति परिणाममव
स्थापयंति कार्यकारणस्रोत उन्नमयंति परस्परानुग्रहतंत्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्हरंति। अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां॥४॥
अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः उत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां। तत्र का प्रसुप्तिः चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः
तस्य प्रबोध आलंबने संमुखीभावः। प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेऽप्यालंबने नासौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति। अतः क्षीणक्ले
शः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते। तत्रैव सा दग्धबीजभावा पंचमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति। सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि
सति न भवत्येषां प्रबोध इति। उक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानां चाप्ररोहः तनुत्वमुच्यते। प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवंति। तथा विच्छिद्य विच्छिद्य ते
न तेनात्मना पुनः समुदाचरंतीति विच्छिन्नाः कथं रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति। रागश्च क्वचिद्दृश्यमानो न विषयांतरे ना
स्ति नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इत्यन्यासु स्त्रीषु विरक्तः किं तु तत्र रागो लब्धवृत्तिरन्यत्र तु भविष्यद्वृत्तिरिति॥ ॥

लब्धं प्राप्नुवंति न प्राप्नोति पुनरावृत्ताः संतः क्लेशा
स्तेषु तेषु विषयेषु संमुखीभवंति। शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः। तदनेनोत्पन्नशक्तिरुक्ता बीजभावोपगम इति तु कार्यशक्तिरिति। ननु विवेकख्यातिम
तोऽपि क्लेशाः कस्मान्न प्रसुप्ता इत्यत आह प्रसंख्यानवत इति। चरमदेहो न तस्य देहांतरमुत्पत्स्यते यदपेक्षयाऽस्य देहः पूर्वदेह इत्यर्थः। नान्यत्र विदेहादिष्वित्यर्थः। न
नु सतो नास्ति विनाश इति किमिति तदीययोगर्द्धिबलेन विषयसंमुखीभावेन क्लेशाः प्रबुध्यंत इत्यत आह सतामिति। संतः क्लेशाः दग्धस्त्वेषां प्रसंख्याना
ग्निना बीजभाव इत्यर्थः। क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य भावनमनुष्ठानं तेनोपहतास्तनवः। अथवा सम्यग्ज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षः भेददर्शनमस्मितायाः
माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोरनुबंधबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति विच्छिन्नमाह तथेति। क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरता अभिभवाद्वा स्वंतो विषयसेवया वा विच्छिद्य वि
च्छिद्य तेन तेनात्मना समुदाचरंत्याविर्भवंति बीजीकरणाद्युपयोगेन नाभिभावकदौर्बल्येन वेति बीजस्याविच्छेदः समुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयितुं यथा कालसु
प्ताश्चैत्र उक्तः। रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषयांतरवर्त्तिना रागेणैव विषयांतरवर्त्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति॥ ॥श्रीः

यो·सू·भा· भविष्यद्वृत्तेस्त्रयी गतिर्यथा योगं वेदितव्येत्याह सहीति। भविष्यद्वृत्तिः क्लेशमात्रपरामर्शि सर्वनाम न चैत्र रागपरामर्शि तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति। उदारमाह पाद २
१९ विषय इति। ननूदार एव प्रसुप्ताः क्लेशा भवन्तीति भवतु क्लेशो ऽन्येन क्लिश्यतः कथं क्लेशा इत्यत आह सर्व एवैत इति। क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्त्युदा
रतामपद्यमानाः अत एव ते प्रहेया इति भावः। क्लेशत्वेनैकतां मन्यमानश्चोदयति कस्तर्हीति। क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि यथोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति
उच्यत इति। स्यादेतत् अविद्यातो भवन्तु क्लेशास्तथाप्यविद्यानिवृत्तौ कस्मान्निवर्तन्ते। न खलु पटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्तत इत्यत आह सर्व एवैते। भेदाद्वभे
दात्तत्त्वद्विनिर्भागवर्तिन इति यावत्। उत्तरं सर्वं श्रितं। तदेव स्फुटयति। यद्विति। आकार्यते समारोप्यते शेषं सुगमं। प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तत्त्ववस्थाश्च
योगिनां विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसंगिनामिति संग्रहः। अनित्याशुचिरविद्या। अनित्यत्वोपयोगि विशेषणं कार्य इति केचित् किल ध्रुवाणि नि
त्यत्वेनाभिमन्यमानास्तद्रूपमभीप्सवस्तान्येवोपासते। एवं धूमादिमार्गानुपासते चन्द्रसूर्यतारकाद्युपलोकानित्यान् भिमन्यमानास्तत्प्राप्तये। एवं दिवौ

स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति। विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः। सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति। कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्ले
श इति उच्यते। सत्यमेवैतत्। किं तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं। यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्तः सर्व इति।
सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः। कस्मात् सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते। यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः विपर्यासप्रत्ययकाल उपलभ्यन्ते
क्षीयमाणां चाविद्यामनु क्षीयन्त इति। तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते। अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या॥ ५॥ अनित्ये कार्ये नित्य रव
ख्यातिस्तद्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः अमृता दिवौकस इति। तथाशुचौ परमबीभत्से काये शुचिख्यातिः। उक्तं च स्थानाद्बीजादुपष्ट
म्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि। कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुरिति। अशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते। नवेव शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्व
मृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते। नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयन्तीवेति कस्य केनाभिसंबंधः
भवति चैवमशुचौ शुचिविपर्यासप्रत्यय इति। एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः॥ ॥ कस्तो देवानमृतानभिमन्यमानास्तद्भावा

यसोमं पिबन्ति। आम्नायते हि। अपाम सोमममृता अभूमेति। सेयमनित्येषु नित्यख्यातिरविद्या। तथाशुचौ परमबीभत्से काये स्फुटं क एव कायबीभत्सतायां वै
यासिकीं गाथां पठति स्थानादिति। मातुरुदरं मूत्राद्युपहतं स्थानं पित्रोर्लोहितरेतसी बीजम् अशितपीताहाररसादिभाव उपष्टम्भस्तेन शरीरं धार्यते। निःस्यन्दः प्र
स्वेदः। निधनं च श्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति तत्स्पर्शे स्नानविधानात्। ननु यदि शरीरमशुचि कृतं न हि मृज्जलादिक्षालनेन सत्यत आह आधेयशौचत्वादिति
स्वभावेनाशुचेरपि शरीरस्य शौचमाधेयं सुगन्धितैलकामिनीनामङ्गरागादिभिः। अर्द्धाक्लेशयतिरस्तु क्लेभ्यो हेतुभ्यः। अशुचौ शरीर इति। शुचिख्यातिमा
ह नवेति। हावः शृंगारजा लीला। कस्य स्त्रीकायस्य परमबीभत्सस्य केन मंदतमसादृश्येन शशांकलेखादिना संबंधः। एतेनाशुचौ स्त्रीकाये शुचिख्यातिप्र १९
दर्शनेनापुण्ये हिंसादौ संसारमोचकादीनां पुण्यप्रत्ययः। एवमर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयानर्थे धनादावर्थप्रत्ययो व्याख्याताः। सर्वेषां जुगुप्सितत्वेनाशुचित्वात्॥

तथा दुःख इति। सुगमं। तथाऽनात्मनीति। सुगमं। तथैतदत्रोक्तं पंचशिखेन व्यक्तं चेतनं पुत्रदारपश्वादि। अव्यक्तमचेतनं शय्यासनाशनादि। स सर्वोऽप्रति
बुद्धो मूढः। चत्वारि पदानि स्थानान्यस्या इति चतुष्पदा। नन्वन्यान्यपि रिङ्खाहाल्वातचक्रादिविषयाण्यनंतपदा अविद्या तत्किमुच्यते चतुष्पदेत्यत आह
मूलमस्येति। संतु नामान्यान्यप्यविद्याः संसारबीजं तु चतुष्पदैवेति। नन्वविद्येति नञ्समासः पूर्वपदार्थप्रधानो वा स्याद्यथाऽमक्षिकमिति। उत्तरपदा
र्थप्रधानो वा यथाऽराजपुरुष इति। अन्यपदार्थप्रधानो वा यथाऽमक्षिको देश इति। तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधो गम्येत न चास्याः
क्लेशादिकारणत्वं उत्तरपदार्थप्रधानत्वे वा विद्यैव कस्यचिदभावेन विशिष्टा गम्येत सा च क्लेशादिपरिपंथिनी न तु तद्बीजं। न हि प्रधानोपघाती प्रधानगुणो
युक्तः। तदनुपघाताय गुणे त्वन्याय्या कल्पना तस्माद्विद्यास्वरूपानुपघाताय नञोऽन्यथाकरणमध्याहारो वा निषेधस्येति। अन्यपदार्थप्रधानत्वे त्ववि
द्यमानविद्या बुद्धिर्वक्तव्या। न चासौ विद्याया अभावमात्रेण क्लेशादिबीजं विवेकख्यातिपूर्वकनिरोधसंपन्नायामपि तथात्वप्रसंगात्। तस्मात्सर्वथैवा

तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति॥ तत्र सुखख्यातिरविद्या। तथाऽनात्मनि
आत्मख्यातिर्बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठाने वा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनसि अनात्मन्यात्मख्यातिरिति। तथैतदत्रोक्तं। व्यक्तमव्य
क्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य संपदमनुनंदत्यात्मसंपदं मन्वानस्तस्य व्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्ध इत्येषा चतुष्प
दा भवत्यविद्या मूलमस्य क्लेशसंतानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्येति। तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तुतत्त्वं विज्ञेयं। यथा नामित्रो मित्राभावो न मि
त्रमात्रं किं तु तद्विरुद्धः सपत्नः। यथा वागोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किं तु देश एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वंतरं। एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणा
भावः किंतु विद्याविपरीतं ज्ञानांतरमविद्येति॥ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

विद्याया न क्लेशादिमूलत्वं इत्यत आह तस्याश्चेति। वस्तुनो भावो वस्तु सतत्त्वं वस्तुत्वमिति यावत्। तदनेन न प्रसज्यप्रतिषेधः। नापि विद्यैवाविद्या न तदभा
वविशिष्टा बुद्धिरपि तु विद्याविरुद्धं विपर्ययज्ञानमविद्येत्युक्तं। लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः संबंधः। लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञुत्त
रपदाभिधेयोपमर्दकस्य तल्लक्षिततद्विरुद्धपरतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे वृत्तिरिति भावः॥ दृष्टांते विभजते। यथा नामित्र इति। न मि
त्राभावो नापि मित्रमात्रमित्यस्यानंतरं वस्त्वंतरं किं तद्विरुद्धः सपत्न इति वक्तव्ये। तथा गोष्पदमिति। न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किं तु देश एव वि
पुलो गोष्पदविरुद्धः। ताभ्यामभावगोष्पदाभ्यामन्यद्वस्त्वंतरं दार्ष्टांतिके योजयति एवमिति। अविद्यामुक्त्वा तस्याः कार्यमस्मितारागादि वदिश
माह। दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता। दृक्दर्शनं च ते एव शक्ती तयोरात्मानात्मनोरनात्मन्यात्मज्ञानलक्षणाविद्यापादिता या एकात्मतेव न तु
परमार्थत एकात्मता सास्मिता। दृग्दर्शनयोरिति वक्तव्ये तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्योग्यतालक्षणसंबंधं दर्शयितुं शक्तिग्रहणं॥ ॥श्रीः॥ ॥

 सूत्रं विवृणोति पुरुष इति। नन्वनयोरभेदप्रतीतेरभेद एव कस्मान्न भवति कुतश्चैकत्वं क्लिश्नाति पुरुषमित्यत आह भोग्येति। भोग्यशक्तिर्बुद्धिः भोक्तृश
 क्तिः पुरुषस्तयोरत्यंतविभक्तयोः कुतोत्यंतविभक्तत्वमित्यत आहात्यंतासंकीर्णयोरपरिणामित्वादिधर्मकः पुरुषः परिणामित्वादिधर्मिका बुद्धिरित्यसं
कीर्णता। तदनेन प्रतीयमानोप्यभेदो न पारमार्थिक इत्युक्तं। अविभागेति क्लेशत्वमुक्तं। अन्वयं दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह स्वरूपेति। प्रतिलंभो विवेकख्या
तिः परस्याप्येतत्संभवमित्याह तदुक्तं पंचशिखेन बुद्धित इति। आकारः स्वरूपं सदा विशुद्धिः शीलमौदासीन्यं विद्या चैतन्यं बुद्धिरविशुद्धा अनुदासीना ज
डा चेति। तत्रात्मबुद्धिरविद्यामोहः पूर्वाविद्याजनितः संस्कारस्तमो वा अविद्यायास्तामसत्वादिति विवेकदर्शने रागादीनां विनिवृत्तेः अविद्यापादितास्मि
तारागादीनां निदानमित्यस्मितानंतरं रागादील्लक्षयति। सुखानुशयी रागः। अनभिज्ञस्य स्मृतेरभावात्सुखाभिज्ञस्येत्युक्तं। स्मर्यमाणे रागः सुखानुस्मृ
तिपूर्वकः। अनुभूयमाने तु सुखे नानुस्मृतिमपेक्षते तत्साधने तु स्मर्यमाणे दृश्यमाणे वा सुखानुस्मृतिपूर्व एव रागः। दृश्यमानमपि सुखसाधनं तज्जा

पुरुषो दृक्शक्तिः बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मिता क्लेश उच्यते। भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यंतविभक्तयोरत्यंतासंकीर्णयोरविभा
गप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्प्यते स्वरूपप्रतिलंभे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति। तथा चोक्तं। बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादि
भिर्विभक्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति। सुखानुशयी रागः। सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्द्धस्तृष्णा लोभः
स राग इति। दुःखानुशयी द्वेषः। दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेषः। स्वरसवाही विदुषो
पि तथारूढोभिनिवेशः। सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं भूयासमिति। न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः। एतया
च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते। स चायमभिनिवेशः क्लेशः। स्वरसवाही कृमेरपि जातमात्रस्य॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

तो यस्य सुखहेतुभां स्मृत्वा तज्जातीयतया वास्य सुखहेतुत्वमनुमायेच्छति। अनुशयिपदार्थमाह य इति। दुःखानुशयी द्वेषः। दुःखाभिज्ञस्येति पूर्ववद्व्या
ख्येयं। अनुशयिपदार्थमाह यः प्रतिघ इति। प्रतिहंतीति प्रतिघः। एतदेव पर्यायैर्विवृणोति। मन्युरिति। स्वरसः। अभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे सर्वस्य
प्राणिन इति। इयमात्माशीरात्मनि प्रार्थना। मा न भूवं मा अभावी भूवं भूयासं जीव्यासमिति। न चाननुभूतमरणधर्मकस्याननुभूतो मरणधर्मो येन जं
तुना न तस्यैषा भवत्यात्माशीः। अभिनिवेशो मरणभयं प्रसंगतो जन्मांतरं प्रसावक्षाणं नास्तिकं निराकरोति। एतया चेति। प्रत्युदितस्य शरीरस्य ध्रिय
माणत्वात्पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते। निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेंद्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसंबंधो जन्म तस्यानुभवः प्राप्तिः सा प्रतीयते कथमित्यत आ २०
ह स चायमभिनिवेशः। अर्द्धं क्वाविनास्य क्लेशत्वमाह क्लेश इति। अयमहितकर्मादिना जंतून्क्लिश्नाति दुःखाकरोतीति क्लेशः॥ वक्तुमुपक्रांतं परिस
मापयति स्वरसवाहीति। स्वभावेन वासनारूपेण वहनशीलो न पुनरागंतुकः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

रूमेरपि ज्ञातमात्रस्य दुःखबहुलस्य निकृष्टतमचैतन्यस्यानागतकलहेतुमाह प्रत्यक्षागमानुमानैः प्रत्युदितेऽन्यसंभावितो मरणत्रास उच्छेद
दृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति। अयमभिसंधिः। जातमात्र एव हि बालको मारकवस्तुदर्शनाद्वेपमानः कंपविशेषानुमितमरणत्र
त्रासस्तत्रिस्तनो विभ्य दुपलभ्यते। दुःखादुःखहेतोश्च भयं दृष्टं। न चास्मिन्जन्मनि श्रनेन मरणमनुभूतमनुमितं श्रुतं वा श्रागमाद्यस्य दुःखलं तद्धेतुत्वं वा
वगम्येत तस्मात्तथा भूतस्य स्मृतिः पारिशिष्यते। न चेयं संस्काराद्दते। न च संस्कारोऽनुभवं विना न चास्मिन्जन्मन्यनुभव इति। प्राग्भवीयः परिशि
ष्यत इत्यासील्पूर्वं जन्म संबंध इति। तथा पदं यथा पदमाकांक्षत इत्यर्थः। श्रन्ये यथा पदे सतियादृशो वाक्यार्थो भवति तादृशं दर्शयति यथावायमिति। श्रसंतमूढे
षु मंदतमचैतन्येषु विद्वत्तां दर्शयति विज्ञातपूर्वापरांतस्यांतः कोटिः पुरुषस्य हि पूर्वा कोटिः संसारः उत्तरा च कैवल्यं सेव विज्ञाता श्रुतानुमानाभ्यां येन स तथोक्तः
सोयं मरणत्रासः आक्रमेरा च विदुषो रूढः प्रसिद्ध इति। न त्वविदुषो भवतु मरणत्रासः विदुषस्तु न संभवति विद्यान्स्खलितत्वात्। श्रननुमूलत्वेन वा स्याद्द्यतसल
मित्याशयवान्पृच्छति। कस्मादिति। उत्तरमाह समाना हीति। न स प्रज्ञातवान्विद्वानपि तु श्रुतानुमितविवेक इति भावः। तदेवं क्लेशा लक्षिताः। तेषां च हेयानां प्रसु

प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो मरणत्रासः उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति। यथा चायमत्यंतमूढेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषो
पि विज्ञातपूर्वापरांतस्य रूढः। कस्मात्। समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्मरणदुःखानुभवादियं वासना। ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥१०॥ ते पंच क्लेशा द
ग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेनैवास्तंगच्छंति। स्थितानां तु बीजभावोपगतानां। ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥११॥ क्लेशानां या वृ
त्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन हातव्याः यावत्सूक्ष्मीकृता यावद्दग्धबीजकल्पा इति। यथा वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्धूय
ते पश्चात्सूक्ष्मो यत्नेनोपायेन चापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला वृत्तयः क्लेशानां सूक्ष्मास्तु महाप्रतिपक्षा इति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥

एतनुविच्छिन्नोदाररूपतया चतस्रोऽवस्था दर्शिताः। कस्मात्पुनः पंचमी क्लेशानामवस्था दग्धबीजभावतया सूक्ष्मा न सूत्रकारेण कथिते त्यत आह ते प्रतिप्रसवहेयाः
सूक्ष्माः। यत्किल पुरुषप्रयत्नगोचरस्तदुपदिश्यते न सूक्ष्मावस्थाहानं प्रयत्नगोचरः किं तु प्रतिप्रसवेन कार्यस्य चित्तस्यास्मितालक्षणकारणभावापत्त्या हा
तव्येति। व्याचष्टे त इति। सुगमं। अथ क्रियायोगतनूकृतानां क्लेशानां किं विषयात्पुरुषप्रयत्नाद्धानमित्यत आह स्थितानां तु बीजभावोपगतानामिति विध्ये
भ्यो व्यवच्छिनत्ति सूत्रं पठति। ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः। व्याचष्टे क्लेशानामिति। क्रियायोगतनूकृता अपि हि प्रतिप्रसवहेतुभावेन कार्यतः स्वरूपतश्च व्याख्याउच्छे
त्तुमिति स्थूला उक्ताः पुरुषप्रयत्नस्य प्रसंख्यानगोचरस्यावधिमाह यावदिति। सूक्ष्मीकृता इति विवृणोति दग्धेति। अत्रैव दृष्टांतमाह यथा वस्त्राणामिति। य
त्नेन क्षालनादिनोपायेन क्षाररसयोगादिना स्थूलसूक्ष्ममात्रतया दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः साम्यं न पुनः प्रयत्नापनेयतया प्रतिप्रसवहेयेषु तदसंभवात्स्वल्पः
प्रतिपक्ष उच्छेदहेतुर्यासां ताः स्तथोक्ताः महान्प्रतिपक्ष उच्छेदहेतुर्यासां तास्तथोक्ताः। प्रतिप्रसवस्य चाधस्तात्प्रसंख्यानमित्यवरतया स्वल्पत्वमुक्तम्॥ ॥

 स्यादेतत्। जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिश्नंतः क्लेशाः कर्माशयश्च तथा। न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशा इत्यत आह क्लेशमूलः वेदनीयः। क्लेशा
२१ मूलं यस्योत्पादे स कार्यकारणे तथोक्तः एतदुक्तं भवति। अविद्यादिमूलो हि कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरित्यविद्यादयोऽतद्धेतवोऽतः क्लेशा इति॥ व्याचष्टे तत्रेति।
आशेरतइत्याशयः सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्निति शेषः। कर्मणा माशयो धर्माधर्मौ कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तो स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति। एवं लोभात्परद्रव्यापहारा
दावधर्मः। मोहादधर्मे हिंसादौ धर्मबुद्धेः प्रवर्तमानस्याधर्म एव। नन्वस्ति मोहजो धर्मः। अस्ति क्रोधजो धर्मस्तु यथा ध्रुवस्य जनकावमानजन्मनः क्रोधात्तज्जिगी
षया क्लिनेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरिक्षलोकवासिनामुपरिस्थानं। अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्महत्यादिजन्मा प्रसिद्ध एवं भूतानां तस्य द्वैविध्यमाह स दृष्टजन्मेति दृष्टजन्म
वेदनीयमाह तीव्रसंवेगेनेति। यथा सख्येदृष्टांतावाह। यथा नंदीश्वर इति। तत्र नारकाणामिति। येन कर्माशयेन कुंभीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यंते। तत्कारिणो नर
कास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः नहि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सुनानारकी वत्सरसहस्रादि निरंतरोपभोग्या वेदना संभवति। शेषं सुगमं। स्या
देतत् अविद्यामूलत्वे कर्माशयस्याविद्यात्वादेसत्त्वविद्याविनाशान्मानामकर्माशयांतरं वेषीतृप्तावातु कर्माशयानामनादिभवपरंपरासंचितानामसंख्यातानां

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः॥१२॥ तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रभवः। स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च।
तत्र तीव्रसंवेगेन मंत्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति। य
था तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपपन्नेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनःपुनरपकारः स चापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते।
यथा नंदीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः। तथा नहुषोपि देवानामिंद्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति। तत्र नारकाणां नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः। क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति। सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः॥१३॥ सत्सु क्लेशेषु यः
कर्माशयो विपाकारंभी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः। यथा तुषावनद्धाः शालितंडुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवंति नापनीततुषा दग्धबीजभावा
तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति। नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावो वेति। स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति।
तत्रेदं विचार्यते। किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणमथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति द्वितीया विचारणा किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्तयति अथानेकं कर्मैकं

मनियतविपाककालानां भोगेन क्षेप्तुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह। सति मूले भोगः। एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्ताद
र्थ्येन तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि सूते। सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते न तदविनिर्भागवर्तिनी तदभावे न भवतः। न ह्यस्ति संभवः न च यस्तत्र तुष्यति वा
द्विजते वा न तत्तस्य सुखं वा दुःखं वेति। तदियं भाम्यभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्रमित्यस्ति क्लेशानां फलोपजनेपि कर्माशयसहकारितेति
क्लेशसमुच्छेदसहकारिवैकल्यात्संनप्यनंतोप्यनियतविपाककालोपि प्रसंख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्प्यत इति। उक्तमर्थं भाष्यमवद्योतयति सत्स्विति।
ष्वनेव दृष्टांतमाह। यथा तुषेति। सतुषा अपि दग्धबीजभावाः स्वेदादिभिर्दार्ष्टांतिके योजयति। तथेति न तु नक्लेशाः शवन्धा अपनेतुं न हिंसता मपनयइत्यत आह न प्र २१
संख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति। विपाकस्य त्रैविध्यमाह स चेति। विपच्यंते साध्यंते कर्मभिरिति विपाकः। कर्मैकत्वबहुत्वाभ्यां जन्मैकत्वानेकत्वयोगेन चत्वारः पक्षा वि

तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणं पृच्छति कस्मादिति। उत्तरं अनादिकालैकैकजन्मप्रचितस्यात एवासंख्येयस्यैकैकजन्मक्ष
यितादेकैकस्मात्कर्मणोऽवशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः। स चानिष्ट इति। एतदुक्तं भवति। कर्मक्षयस्य विरल
त्वात्तदुत्पत्तिबाहुल्यादन्योन्यसंपीडिताः कर्माशया निरंतरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतेत्यनाश्वासः पुण्याद्यनु
ष्ठानं प्रति प्रसक्त इति। द्वितीयं विकल्पं निराकरोति। न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणं पृच्छति कस्मात् उत्तरं अनेकस्मिञ्जन्मनि आहितमेकमेव कर्मानेकस्य ज
न्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्टः कर्मवैफल्येन तदननुष्ठानप्रसंगात्। यदेकजन्मसमुच्छेद्येककर्मण्येक
स्मिन्फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदानेकैकथा वैकुजन्मसमुच्छेद्येककर्मण्येकस्मिन्नव्यवसराभावाद्विपाककालाभाव एव सांप्रतिकस्येति भावः। तृतीयं विक
ल्पं निराकरोति। न चानेककर्मानेकस्य जन्मनः कारणं न हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न संभवतीति आ योगिन इति क्रमेण वाच्यं। यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मस
हस्रं प्रसुवीत तत एव कर्मसहस्रप्रक्षयादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमनियमश्च स्यात्। न ह्यस्ति जन्मनां यौगपद्यं। एवमेव प्रथमपक्षोक्तं दूषणमित्यर्थः। तदे

न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणं। कस्मादनादिकालप्रचितस्यासंख्येयस्यावशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः
स चानिष्ट इति। न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणं। कस्मादनेकेषु कर्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चा
प्यनिष्ट इति। न चानेकं कर्मानेकजन्मकारणं कस्मात् तदनेकं जन्म युगपन्न संभवतीति क्रमेणैव वाच्यं तथा च पूर्वदोषानुषंगः। तस्माज्जन्मप्रायणांतरे कृतः पु
ण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्त एकप्रघट्टकेन मरणं प्रसाध्य संमूर्छित एकमेव जन्म करोति तच्च जन्म तेने
व कर्मणा लब्धायुष्कं भवति। तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति। असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिविपाकोऽभिधीयत इति अत एकभविकः क
र्माशय उक्त इति। दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारंभी भोगहेतुत्वाद्द्विपाकारंभी वा भोगायुर्हेतुत्वात्त्रिपाकारंभी वा जन्मभोगायुर्हेतुत्वान्नंदीश्वरवन्नहुषवद्वेति।। श्रीः।।

वं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति पक्षो व्यवतिष्ठत इत्याह तस्माज्जन्मेति। जन्म च प्रायणं च जन्मप्रायणे तयोरंतरं मध्यं तस्मिन् विचित्र
सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः यद्दृष्टतमं कृतं तमनंतरमेव फलं दास्यति तत्प्रधानं यत्किंचिद्विलंबेन तदुपसर्जनं प्रायणं मरणं तेनाभिव्यक्तः। स्वकार्यारंभणाभिमु
खमुपनीतः। एकप्रघट्टकेन युगपत्संमूर्छितो जन्मादिलक्षणे कार्ये कर्तव्ये एकलोलीभावमापन्न एकमेव करोति जन्म नानेकं तच्च जन्म मनुष्यादिभावः। तेनैव कर्मणा ल
ख ब्धायुष्कं कालभेदात्त्रियतजीवितं भवति। तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसंबंधितया संपद्यत इति। तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतु
त्वात्त्रिविपाकोऽभिधीयते। औत्सर्गिकमुपसंहरति अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति। एको भव एकभवः पूर्वकालैकादिना समासः। एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयष्ठ
न् कथं एकभविक इति। ननु एकभवशब्दाद्भवार्थे ठक्प्रत्ययः। एकजन्मावच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः। तदेवमौत्सर्गिकस्यैकभविकस्य त्रैपाकत्वमुक्त्वा दृष्टज वि
न्मवेदनीयस्यैहिकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति दृष्टेति। नंदीश्वरस्य खल्वनुष्ठवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेदः
आयुर्भोगहेतुत्वाद्द्विपाको नहुषस्य तु पार्ष्णिप्रहारविरोधिनागस्त्यस्येंद्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषोऽपि विहितत्वाद् पुण्यभेदोऽपभोगमात्रहेतुः।। ।।श्रीः।।।

नतु यथैकभविकः कर्माशयः तथा किं क्लेशवासनाभोगानुकूलाश्च कर्मविपाकानुभववासनास्तथा च मनुष्यः तिर्यग्योनिमापन्नो न तज्जातीयो विषयं भुंजीतेत्यत आह क्ले पाद
यो॰ सू॰ भा॰ शेति। संमूर्छितमेकलोलीभावमापन्नं धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तु वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति। औत्सर्गिकमेकभविकत्वं कविषयपरादितुं भूमिकामारचयति य २
२२ स्त्वसाविति। तु शब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायमेकभविकत्वनियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य किंभूतस्यानियतविपाकस्यैवेति
हेतुं पृच्छति कस्मादिति। हेतुमाह यो हीति। एको तावद्गतिमाह कृतस्येति। द्वितीयामाह प्रधानेति। तृतीयामाह नियतेति। तत्र प्रथमं विभजते तत्र कृतस्येति। संन्यासि
कर्मभ्यो शुक्लाकृष्णेभ्योऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्णः शुक्लः कृष्णशुक्लानि तदिह तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लः कर्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः अवि
शेषाच्छबलस्यापि कृष्णभागयोगादिति मंतव्यं। तत्रैव भगवानाम्नायमुदाहरति। यत्रेदमिति। द्वे द्वे ह वै कर्मणी कृष्णकृष्णशुक्ले अपहंतीति संबंधः। वीप्सया भूयिष्ठ
ता सूचिता। कस्येत्यत आह पापकस्य पुंसः कोऽसावपहंतीत्यत आह एको राशिः पुण्यकृतः समूहस्य सम्मूर्छितः साध्यत्वात्। तदनेन शुक्लः कर्माशयस्तृतीयः उक्तः एतदुक्तं भव
ति। ईदृशो नाम यः परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लः कर्माशयो यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लान् स्वतविरोधिनः कर्माशयान्भूयसोऽप्यपहंति। तस्मात् दिच्छस्वे
लिप्सुदसत्वादात्मनेपदं। शेषं सुगमं। अत्र च शुक्लकर्मोदयस्यैव स कोपि महिमा यत्तदेषामभावो न तु स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखान्न हि दुःखमात्रविरोध्यधर्मः। अपि

क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्वर्तिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्छितमिदं चित्तं विचित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रंथिभिरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्वि
का वासनाः यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभविक उक्त इति ये संस्काराः स्मृतिहेतवो वासनास्ताश्चानादिकालीना इति। यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपा
कश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य। कस्मात्। यो ह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनि
यतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः। कृतस्याविपाकस्य विनाशः। प्रधानकर्मण्यावापगमनं वा। नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति। तत्र कृत
स्याविपाकस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य यत्रेदमुक्तं। द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहंति तदिच्छस्व कर्माणि सु
कृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयंते। प्रधानकर्मण्यावापगमनं। यत्रेदमुक्तं स्यात्स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्शः कुशलस्य नापकर्षायालम्॥ ॥

तु स्वकार्यं दुःखविरोधी न च स्वाध्यायादिजन्यं दुःखं तस्य कार्यं तत्कार्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात् न हि बलादेव तदुत्पत्तेः। अनुत्पत्तौ कुंभीपाकाद्यपि विधी
येत। अविधाने तु न तदनुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरस्रं। द्वितीयां गतिं विभजते प्रधानकर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदंगस्य पशुहिंसादेरावापगमनं। द्वे खल्वहिंसादेः कार्ये प दे
धानांगत्वेन विधानात्तदुपकारः। न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वादनर्थश्च तत्र प्रधानांगत्वेनानुष्ठानादप्रधानत्वेनेत्यतो न द्रागित्येव प्रधान
निरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हतीति। किंत्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरंतीव्यवतिष्ठते। प्रधानसाहायकमाचरंत्याश्च स्वकार्यबीजमात्रतया
वस्थानं प्रधाने कर्मण्यावापगमनं। यत्रेदमुक्तं पंचशिखेन। स्वल्पः संकरो ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनापूर्वेण सपरि
हारः शक्यो हि कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये विपच्येत तथापि यावदसावनर्थं प्रसूते ता
वान्प्रत्यवमर्शः मृष्यंते हि पुण्यसंभारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकां। अतः कुशलस्य सुमहतः पुण्यस्य २२
नापकर्षाय प्रक्षयाय पर्याप्तः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

एच्छति कस्मात्। पुण्यवत उत्तरं कुशलं मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्म विपाकं तत्। यान्यवस्थितं दीक्षणीयादि दक्षिणान्तं। यत्रायं संकरः स्वल्पः स्वर्गेप्यस्य फले संकीर्णं पुण्य
लब्धजन्मनः स्वर्गे सर्वथा दुःखेनापरामृष्टादपकर्षमल्पमल्पं दुःखसंभेदं करिष्यतीति। तृतीयां गतिं विभजते नियतेति। बलीयस्त्वेनेह प्राधान्यमधिगतं न तु गिनया
बलीयस्त्वं च नियतविपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वात्। अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा सावकाशत्वात्। चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण न पुनः प्रधानोपका
रितया तस्य स्वतन्त्रत्वात्। ननु प्रायणेनैकभविककर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तं। इदानीं च चिरावस्थानमुच्यते तत्कथं पूर्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति।
उत्तरं अदृष्टेति। जात्यभिप्रायमेकभविकवचनं तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति। यत्त्वदृष्टेति। शेषं सुगमं। उक्तं क्लेशमूलत्वं कर्मणः। कर्ममूलत्वं च विपाकानां। अथ वि
पाकाः कस्य मूलं येनामी त्यक्तव्या इत्यत आह ते ह्लादहेतुत्वात्। व्याचष्टे। ते जन्मायुर्भोगा इति। यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं।
न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मतामात्रेण भोगफलत्वमुक्तमिति मन्तव्यं। नन्वपु

कस्मात् कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षं करिष्यतीति। नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानं कथमिति। अ
दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं। न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य। यत्त्वदृष्टजन्मवेद
नीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येदावापं वा गच्छेदभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत्समानं कर्माभिव्यंजकं निमित्तमस्य न विपाकाभिमुखं करोती
ति। तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति। न चोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्तिरित्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञाय
त इति। ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्॥ ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफला अपुण्यहेतुका दुःखफला इति। यथा चेदं दुःखं प्र
तिकूलात्मकं एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः। कथं तदुपपद्यते। परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःख
मेव सर्वं विवेकिनः। सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति। तत्रास्ति रागजः कर्माशयस्तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति
चेति। द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशयः॥

ण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्। कस्मात्पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यं
ते सुखफलाः अनुकूलवेदनीयत्वात्। नन्वेषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुं। न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभू
तौ यतो ह्लादे उपादीयमाने परितापोप्यवर्जनीयतया पतेत। तयोर्भिन्नहेतुत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यत आह। यथा चेदमिति। यद्यपि न पृथग्जनैः प्रतिकूलात्म
तया विषयसुखकाले संवेद्यते दुःखं तथापि योगिभिरिति। प्रश्नपूर्वकं तदुपपादयन्सूत्रमवतारयति कथं तदुपपद्यत इति। परिणामेत्यादि सूत्रं। परिणा
मश्च तापश्च संस्कारश्च एतान्येव दुःखानि तैरिति। परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह सर्वस्यायमिति। न खलु सुखं रागानुबंधमन्तरेण सं
भवति। नह्यस्ति संभवो न तत्र तुष्यति। तत्र च तस्य सुखमिति। रागस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वात्। प्रवृत्तेश्च पुण्यापुण्योपचयहेतुत्वात्तत्रास्ति रागजः कर्माशयः अ
संतानुपजननात्। तदा च सुखं भुंजानः तत्र शक्तोपि विच्छिन्नावस्थेन द्वेषेण द्वेष्टि दुःखसाधनानि तानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेति। द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति क
र्माशयः द्वेषस्य मोहस्यापि विपर्ययापरनाम्नः कर्माशयहेतुत्वमविरुद्धम्॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

यो॰ सू॰ भा॰ ननुकथंक्रुद्धोद्वेष्टिमुह्यतिवा रागसमयेद्वेषमोहयोरदर्शनादित्यतआह तथाचोक्तं। विच्छिन्नावस्थाःक्लेशाअनुपपादयद्भिरस्माभिः। तदनेनवाङ्म पाद २
२३ नसःप्रवृत्तिजन्मनीपुण्यापुण्येदर्शिते।रागादिजन्मनःकर्तव्यमिदमितिमानसस्यसंकल्पस्यसाभिलाषत्वेनवाचनिकस्याप्यविशेषात्।यथा
हुः।साभिलाषश्चसंकल्पोवाआर्थान्नातिरिच्यतइति।शारीरमपिकर्माशयंदर्शयतिनानुपहत्येति।अतएवधर्मशास्त्रकाराःपंचसूनागृहस्थ
स्याहुः।स्यादेतत्।नप्रत्यात्मवेदनीयस्यविषयसुखस्यप्रत्याख्यानमुचितंयोगिनामनुभवविरोधादित्यतआहविषयसुखंचाविद्येत्युक्तं।वस्तु
विधिविपर्यासलक्षणामविद्यांदर्शयद्भिरिति।नापातमात्रमाद्रियंतेवृद्धाः।अस्तिखल्वापातेमधुविषसंपृक्तान्नोपयोगेपिसुखानुभवःप्रत्यात्मवे
दनीयः किंत्वापत्यामसुखमित्थंदर्शिताभगवतेव।विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेमृतोपममिति।वादयतियाभोगेष्विति।नवयंविषयह्लादंसुख
मानिश्चामहेकिंतुतृप्यतांपुंसांतत्तद्विषयप्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसांतृष्णैवमहद्दुःखं।नचेयमुपभोगमंतरेणशाम्यति।नचास्याःप्रशमोरागाद्य

तथाचोक्तं।नानुपहत्यभूतान्युपभोगःसंभवतीति।हिंसाकृतोप्यस्तिशारीरःकर्माशयइतिविषयसुखंचाविद्येत्युक्तं।याभोगेष्विंद्रियाणांतृ
प्तेरुपशांतिस्तत्सुखं।यालौल्यादनुपशांतिस्तद्दुःखं।नचेंद्रियाणांभोगाभ्यासेनवैतृष्ण्यंकर्तुंशक्यं।कस्माद्यतोभोगाभ्यासमनुविवर्द्धंतेरा
गाःकौशलानिचेंद्रियाणामिति।तस्मादनुपायःसुखस्यभोगाभ्यासइति।सखल्वयंवृश्चिकभयभीतइवाशीविषेणदष्टोयःसुखार्थीविषया
नुवासितोमहतिदुःखपंकेनिमग्नइति।एषापरिणामदुःखतानामप्रतिकूलासुखावस्थायामपियोगिनमेवक्लिश्नाति।अथकातापदुः
खतासर्वस्यद्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभवइति।तत्रास्तिद्वेषजःकर्माशयःसुखसाधनानिचप्रार्थयमानःकायेनवाचामन
साचपरिस्पंदतेततःपरमनुगृह्णात्युपहंतिचेति।परानुग्रहपीडाभ्यांधर्माधर्मावुपचिनोतिसकर्माशयोलोभान्मोहाच्चभवतीत्येषापरितापदुःख
तोच्यते।कापुनःसंस्कारदुःखतासुखानुभवात्सुखसंस्काराशयोदुःखानुभवादपिदुःखसंस्काराशयइति।एवंकर्मभ्योविपाकेनुभूयमानेसुखेदुःखेवापुनः

नुविद्धइति।कथंनास्यपरिणामदुःखतेतिभावः।तृप्तेस्तृष्णाक्षयाद्धेतोरिंद्रियाणामुपशांतिरप्रवर्त्तनंविषयेष्वित्यर्थः।एतदेवव्यतिरेकमुखेनस्पष्टय
तियालौल्यादिति।परिहरति।नचेंद्रियाणामिति।हेतावनोःप्रयोगःसत्यंतृष्णाक्षयःसुखमनवद्यंतस्यतुनभोगाभ्यासोहेतुरपितुतृष्णायाएवतद्विरोधि
न्याः।यथाहुः।नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति।हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धतइतिशेषमतिरोहितं।तापदुःखतांपृच्छति।अथके
ति।उत्तरंसर्वस्येति।सर्वजनप्रसिद्धत्वेनतत्स्वरूपप्रपंचमकृत्वातापदुःखतापिपरिणामदुःखतासमतयाप्रपंचितेति।संस्कारदुःखतांपृच्छतिकेतिउत्तरं। २३
सुखेति।सुखानुभवोहिसंस्कारमाधत्तेसचसुखस्मरणंतच्चरागंसचमनःकायवचनचेष्टांसाचपुण्यापुण्येतेचविपाकानुभवंसतोवासनेत्येवमनादिते
ति।अत्रचसुखदुःखसंस्कारातिशयात्तत्स्मरणंतस्माच्चरागद्वेषौताभ्यांकर्माणिकर्मभ्योविपाकइतियोजना॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥

मरेवं दुःखस्रोतः प्रसृतं योगिनमेव क्लिश्नाति नेतरं पृथग्जनमित्याह एवमिदमनादीति। इतरं तु त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवंत इति संबंधः। आधिभौतिकाधिदै
विकयोर्बाह्यत्वेनैकत्वं विवक्षितं। चित्तवृत्तिरस्यास्त्यविद्या चित्तवृत्तिश्च तया हातव्य एव बुद्धीन्द्रियशरीरादौ दारापुत्रादौ चाहंकारममकारानुपातिनमिति। तदत्र न
सम्यग्दर्शनादन्यत्परित्राणमस्तीत्याह तदेवमिति। तदेवमौपाधिकं विषयसुखस्य परिणामतः संस्कारतस्तापसंयोगाच्च। दुःखत्वमभिधाय स्वाभाविक
माद्दर्शयति। गुणवृत्तिनिरोधाच्चेति। व्याचष्टे प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतंत्राः शांतं सुखात्मकं
घोरं दुःखात्मकं मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणमारभंते। न च सोपि तादृशः प्रत्ययरूपोस्य परिणामः स्थिर इत्याह चलं च गुण
वृत्तमिति। क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं। नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशांतघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत आह रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च पर
स्परेण विरुध्यंते। रूपेण रूपाणि अष्टौ भावा धर्मादयो वृत्तयः सुखाद्याः तदिह धर्मेण विपच्यमानेनाधर्मरूपादृशो विरुध्यते। एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सुखा

एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति। कस्मात्। अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति। यथोर्णातंतुरक्षिपात्रे न्यस्तः
स्पर्शेन दुःखयति न चान्येषु गात्रावयवेषु। एवमेतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नंति नेतरं प्रतिपत्तारं। इतरं तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुप
त्तं त्यजंतं त्यक्तमुपाददानमनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समंततोनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहंकारममकारानुपातिनं जातं जातं। बाह्याध्यात्मिको
भयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवंते। तदेवमनादिना दुःखस्रोतसा व्यूह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शर
णं प्रपद्यत इति। गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतंत्रीभूत्वा शांतं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रि
गुणमेवारभंते। चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं। रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यंते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तंते। ए
वमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः सर्वे सर्वरूपा भवंतीति। गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति। तस्माद्दुःखमेव सर्वं विवेकिन
इति। तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः। यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति। ए
वमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव। तद्यथा संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय एवेति॥

दिभिश्चैतादृशान्येव तद्विपरीतानि विरुध्यंते। सामान्यानि त्वसमुदाच
रद्रूपाणि अतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाविरोधाद्वर्तंत इति। ननु गृहक्षेम एतत्तथापि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकदुःखतेत्यत आह एवमेत इति। उपादानाभेदा
दुपादानात्मकत्वादुपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः। तत्किमिदानीमात्यंतिकमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्प्येते इत्यत आह। गुणप्रधानेति। सामान्यात्मनागु
णभावो विशेषात्मना च प्राधान्यं। तस्मादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति। दुःखं च हेयं प्रेक्षावतां। न च तन्निदानहानमंतरेण तद्धेयं भवितुमर्ह
तीति न चापरिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति। मूलनिदानमस्य दर्शयति तदस्येति। दुःखसमुदायस्य प्रभव उत्पद्यतेऽनेन तद्बीजमित्यर्थः। तदुच्छेदहेतुं दर्शयति। तस्या
श्चेति। इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्वस्य व्यूहार्थं प्रवृत्तस्य तद्विधेनैव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति यथेति। चत्वारो व्यूहाः संक्षिप्ता अवयवा यस्य तत्तथोक्तम्॥ ॥श्री
गुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीनारायणाय नमः॥ ॥

ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयमभिदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह तत्र दुःखबहुल इति। यत्कृत्वा ऽविद्या संसारं करोति तदस्या अवान्तरव्यापारं संसारहेतुमाह प्रधानपुरुषयोरिति। मोक्षस्वरूपमाह संयोगस्येति। मोक्षोपायमाह हानोपाय इति। केचित्पश्यन्ति हातुः स्वरूपोच्छेद एव मोक्षः यथाहुः प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस इति। अन्ये तु सवासनक्लेशसमुच्छेदादद्भुद्भुद्विज्ञानोत्पादो मोक्ष इत्याचक्षते तान्प्रत्याह तन्नेति। तत्र हानं तावद्दूषयति हानेन तस्येति। न हि प्रेक्षावान्कश्चिदात्मोच्छेदाय यतते। ननु दृश्यन्ते तीव्रगदोन्मूलितसकलसुखा दुःखमयीमिव मूर्तिमुद्वहन्तः स्वोच्छेदाय यतमानाः सत्यं केचिदेवेति। नन्वेवं संसारिणा विविधविचित्रदेशाद्यानन्दभोगभागिनस्तोपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते तस्मात् पुरुषार्थत्वप्रसक्ते न हातुरुच्छेदो मोक्षोऽभ्युपेयः। अस्तु तर्हि हातुः स्वरूपमुपादेयमित्यत आह उपादाने हेतुवादः। उपादाने हि कार्यत्वेनानित्यत्वे सति मोक्षत्वादेव च्यवेत। अमृतत्वं हि मोक्षो नापि विशुद्धो विज्ञानसंतानो भवत्यमृतः संतानिभ्यो व्यतिरिक्तस्य संतानस्य वस्तुसतोऽभावात्। संतानिनां चानित्यत्वात्। तस्मान्नथायतितत्वं यथा शाश्वतवादो भवति। तथा च पुरुषार्थतापवर्गस्येत्याह उभयप्रत्याख्यान इति। तस्मात्स्वरूपावस्थानमेवात्मनो मोक्षः। एतदेव सम्यग्दर्शनं तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते। हेयं दुःखमनागतं। अनागतमि

तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः। संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानं। हानोपायः सम्यग्दर्शनं। तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं वा हेयं वा न भवितुमर्हतीति। हाने तस्योच्छेदवादप्रसंगः। उपादाने च हेतुवादः। उभयप्रत्याख्याने शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्शनं। तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते। हेयं दुःखमनागतं। भोगेन दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्त्तते वर्त्तमानं च स्वक्षणे भोगारूढमिति। न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते। तस्माद्यदेवानागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं प्रतिपत्तारं तदेव हेयतामापद्यते। तस्माद्यदेव हेयमित्युच्यते। तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते। द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः। द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः। दृश्या बुद्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वे धर्माः। तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य दृशिरूपस्य स्वामिनः अनुभवकर्मविषयतामापन्नं यतः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

त्वतीतवर्त्तमानेऽव्यवच्छिन्ने तत्रोपपत्तिमाह दुःखमतीतमिति। ननु वर्त्तमानमुपभुज्यमानं न भोगेनातिवाहितमिति। कस्मान्न हेयमित्यत आह वर्त्तमानं चेति। सुगमं। हेयमुक्त्वा तस्य निदानमुच्यते। द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः। द्रष्टृस्वरूपमाह द्रष्टेति। चितिच्छायापत्तेरेव बुद्धेर्बुद्धिप्रतिसंवेदित्वमुदासीनस्यापि पुंसः नन्वेतावता बुद्धिरेवानेन दृश्येत। न दृश्येरन् शब्दादयोऽत्यन्तव्यवहिता इत्यत आह दृश्या बुद्धिसत्त्वेति। इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ शब्दाद्याकारेण परिणतायां दृश्यायां भवन्ति शब्दादयो धर्मा दृश्या इत्यर्थः। ननु तदाकारापत्त्या बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवतु पुंसस्तु बुद्धिसंबन्धेऽभ्युपगम्यमाने परिणामित्वमसंबन्धे वा कथं तेषां बुद्धिसत्त्वोपारूढानामपि शब्दादीनां दृश्यत्वं। न हि दृशिनाऽसंस्पृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह। तदेतद्दृश्यमिति। प्रपंचितमिदमस्माभिः प्रथमपाद एव। यथा वि
त्यासंपृक्तमपि बुद्धिसत्त्वमत्यन्तस्वच्छतया चितिबिंबोद्ग्राहितया समापन्नं चैतन्यमिव शब्दाद्यनुभवतीति। अत एव च शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वोपनीतान् २४
शब्दादीननुभुंजानः स्वामी भवति द्रष्टा तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति। तदेतद्बुद्धिसत्त्वं शब्दाद्याकारं च दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं पुरुषस्य संभवति दृशिरूपस्य स्वामिनः। कस्मादनुभवकविषयतामापन्नं यत अनुभवो भोगः पुरुषस्य कर्म क्रिया तद्विषयतां भुज्यमानतामापन्नं यस्मादतः स्वं भवति॥ ॥श्रीः॥

ननुस्वयंप्रकाशांबुद्धिसत्वंकथमनुभवविषयइत्यतआह अन्यस्वरूपेणेति। यदिहिचैतन्यरूपंवस्तुतोबुद्धिसत्वंस्यान्नेत्वयंप्रकाशंकिंतुस्वंचैतन्यादन्यज्जडरूपंतेनप्रतिलब्धात्मकं। तस्मादनुभवविषयः। ननुयस्यहियत्रकिंचिदायत्ततेतत्तदधीनंनबुद्धिसत्वस्यपुरुषमुदासीनंप्रतिकिंचिदायत्तमितिकथंतत्तंत्रं। तथाचनतस्यकर्मत्वमत्आह स्वतंत्रमपीति। परार्थत्वात्पुरुषार्थत्वात्परतंत्रंपुरुषतंत्रं। नन्वयंदृग्दर्शनशक्त्योःसंबंधःस्वाभाविकोवास्यान्नैमित्तिकोवा। स्वाभाविकत्वेसंबंधिनोर्नित्यत्वादशक्योच्छेदःसंबंधस्तथाचसंसारनित्यत्वं। नैमित्तिकत्वेतुक्लेशकर्मतद्वासनानामंतःकरणवृत्तितयासत्यंतःकरणेभावादंतःकरणस्यचतन्निमित्तत्वेपरस्पराश्रयप्रसंगादनादित्वस्यचसर्गादावसंभवादनुत्पादएवसंसारस्यस्यात्। यथोक्तं। पुमान्नकर्त्तायेषांतुतेषामपिगुणैःक्रिया॥ कथमादौभवेत्तत्रकर्मताचनविद्यते॥ मिथ्याज्ञानंनतत्रास्तिरागद्वेषादयोपिवा॥ मनोवृत्तिर्हिसर्वेषांनचोत्पन्नंमनस्तदेति। शंकामपनयति। तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतःसंयोगोहेयहेतुः। सत्यंनस्वाभाविकःसंबंधोनैमित्तिकस्तुनचैवमादिमान्। अनादि [redacted]

अन्यस्वरूपेणप्रतिपन्नमन्यस्वरूपेणप्रतिलब्धात्मकं। स्वतंत्रमपिपरार्थत्वात्परतंत्रं। तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतःसंयोगोहेयहेतुर्दुःखस्यकारणमित्यर्थः। तथाचोक्तं। तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यंतिकोदुःखप्रतीकारः। कस्मात्दुःखहेतोःपरिहार्यस्यप्रतीकारदर्शनात्तत्। यथापादतलस्यभेद्यताकंटकस्यभेत्तृत्वंपरिहारःकंटकस्यपादानधिष्ठानंपादत्राणव्यवहितेनवाधिष्ठानमेतत्त्रयंयोवेदलोकेसतत्रप्रतीकारमारभमाणोभेदजंदुःखंनाप्नोति। कस्मात्त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति। अत्रापितापकस्यरजसःसत्वमेवतप्यं। कस्मात्तपिक्रियायाःकर्मस्थत्वात्सत्वेकर्मणितपिक्रियानापरिणामिनिनिःक्रियेक्षेत्रज्ञे। दर्शितविषयत्वात्। सत्वेतुतप्यमानेतदाकारानुरोधीपुरुषोनुतप्यतइति। दृश्यस्वरूप

न्निमित्तप्रभवतयातस्याप्यनादित्वात्। क्लेशकर्मतद्वासनासंतानश्चायमनादिः। प्रतिसर्गावस्थायांचसहांतःकरणेनप्रधानसाम्यमुपगतोपिसर्गादौपुनस्तादृगेवप्रभवति। वर्षापायइवोद्भिज्जभेदोमृद्भावमुपगतोपिपुनर्वर्षासुपूर्वरूपइत्यसकृदावेदितं। प्राग्भावितयासंयोगस्याविद्याकारणंस्थितिहेतुतयापुरुषार्थःकारणं। तद्दर्शनंनतस्यास्थितेस्तदिदमुक्तं अर्थकृतइति। तथाचोक्तंपंचशिखेन। तत्संयोगोबुद्धिसंयोगःसएवहेतुर्दुःखस्य। तस्यविवर्जनात्स्यादयमात्यंतिकोदुःखप्रतीकारः। अर्थात्तदपरिवर्जनेदुःखमित्युक्तंभवति। तत्रैवासंतप्रसिद्धंनिदर्शनमाह यथेति। पादत्राणमुपानत्। स्यादेतत्। गुणसंयोगस्तापहेतुरित्युच्यमानेगुणानांतापकत्वमभ्युपेतं। नचतपिक्रियायाअस्त्यादेरिवकर्तृस्थोभावोयेनतप्यमन्यन्नापेक्षेत। नचास्यात्तप्यत्वयापुरुषःकर्मतस्यापरिणामितयाक्रियाजनितफलशालित्वायोगात्। तस्मात्तपेस्तप्यव्याप्तस्यतन्निवृत्तौनिवृत्तिमवगच्छामः। ज्वलनविरहेणवधूमाभावमित्यतआह अत्रापितापकस्येति। गुणानामेवतप्यतापकभावस्तत्रमृदुत्वात्सत्वंतप्यंरजस्तुतीव्रतयातापकं। पृच्छति। कस्मात्सत्वमेवतप्यंनतुपुरुषः उत्तरंतपिक्रियायाइति। तत्किमिदानींपुरुषोनतप्यते। तथाचाचेतनस्यास्तुसत्वस्यतापः किंनश्छिन्नमित्यतआह दर्शितविषयत्वात्। सत्वेतुतप्यमानेतदाकारानुरोधीपुरुषोप्यनुतप्यतइति। दर्शितविषयत्वमनुतापहेतुस्तच्च प्रागव्याख्यातम्॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥

योग॰भा॰ दृश्यं व्याचष्टे। प्रकाशेति। सत्त्वस्य हि भागः प्रकाशस्तामसेन भागेन दैन्येन वा राजसेन वा दुःखेनानुरज्यते। एवं राजसादिष्वपि द्रष्टव्यं। तदिदमुक्तं। परस्परो याद
२५ परक्तप्रविभागा इति। पुरुषेण सह संयोगवियोगधर्माण इति। यथाम्नायते। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमा २
णोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति। इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्त्तिः पृथिव्यादिरूपा येषां ते तथोक्ताः। स्यादेतत्। सत्त्वेन शान्तप्रत्यये जनित
व्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वांगत्वेन तत्र हेतुभावादस्ति सामर्थ्यमिति। यद्यपि च रजस्तमसोरंगित्वं तदापि शान्त एव प्रत्यय उदीयते न घोरो मूढो वा सत्त्वप्राधान्याद्
वेत्यत आह परस्परांगांगित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागाः। भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरंगभावस्तथापि नैषां शक्तयः संकीर्यंते कार्यसंकरोन्नेयो
हि शक्तीनां संकरः। असंकीर्णत्वं समुदाचरता रूपेण शान्तघोरमूढरूपाणि कार्याणि दृश्यंत इति सिद्धं शक्तीनामसंभेद इति। स्यादेतत्। तदसंभेद
श्चेच्छक्तीनां न संभूयकारित्वं गुणानां न जातु भिन्नशक्तीनां संभूयकारित्वं दृष्टं। नहि तंतुमृत्पिंडवीरणादीनि घटादीन् संभूय कुर्वंत दृश्यंत इत्यत आह तुल्यजाती
यातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः। यद्यपि तुल्यजातीये उपादानशक्तिर्नान्यत्र सहकारिशक्तिस्तु तुल्यजातीये। पटे तु जनयितव्ये न वीरणानामस्ति सहका
रिशक्तिरपीति। नैतैः तंतूनां संभूयकारितेति भावः। तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु कार्येषु यः शक्तिभेदस्तमनुपतितुं शीलं येषां ते तथोक्ताः। प्रधानवेला

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेंद्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं। प्रकाशशीलं सत्त्वं। क्रियाशीलं रजः स्थितिशीलं तम इति। एते गुणाः परस्परोपर
क्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगवियोगधर्माण इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्त्तयः परस्परांगांगित्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातु
ल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेण प्रधानांतर्नीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्यतया
प्रयुक्तसामर्थ्याः सन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कांतमणिकल्पाः प्रत्ययमंतरेणैकतमस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवंति। एतद्दृश्यमित्युच्यते॥

यामिति। दिव्यशरीरे जनयितव्ये सत्त्वं गुणः प्रधानं अंगे रजस्तमसी। एवं मनुष्यशरीरे जनयितव्ये रजः प्रधानं सत्त्वतमसी। एवं तिर्यक्शरीरे जनयितव्ये मंगे
तमः प्रधानमंगे सत्त्वरजसी ते गुणाः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधानाः कार्योपजनने प्रत्युद्भूतवृत्तय इत्यर्थः। प्रधानशब्दश्च भावप्रधानः। यथा द्व्येकयो
र्द्विवचनैकवचने इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति। अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्। ननु तदा प्रधानमुद्भूतमन्यशक्यमस्तीति व्यक्तमनुद्भूतानां तु तदंगानां सद्भावे किं प्रमाणमि
त्यत आह गुणत्वेऽपीति। यद्यपि नोद्भूतास्तथापि गुणानामविवेकित्वात्संभूयकारित्वाद्व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानेतर्नीतं सदनुमितमस्तित्वं येषां ते
तथोक्ताः। ननु संतु गुणाः संभूयकारिणः समर्थाः कस्मात्पुनः कुर्वंति न हि समर्थमित्येव कार्यं जनयति माभूदस्य कार्योपजननं प्रतिविराम इत्यत आह पु
रुषार्थकर्त्तव्यतेति। ततो निर्वर्जितनिखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमः कार्यानारंभणमित्युक्तं भवति। ननु पुरुषस्यानुपकुर्वतः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यंत
इत्यत आह सन्निधिमात्रेति। ननु धर्माधर्मलक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं गुणानां। तत्किमुच्यते पुरुषार्थप्रयुक्ता इत्यत आह प्रत्ययमंतरेणेति। एकतमस्य स
त्त्वस्य रजसस्तमसो वा प्रधानस्य स्वकार्ये प्रवृत्तस्य वृत्तिमितरे प्रत्ययं निमित्तं धर्मादिकं विनैवानुवर्त्तमानाः। यथा वक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां व २५
रणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति। एते गुणाः प्रधानशब्दवाच्या भवंतीति संबंधः। प्रधीयते आधीयते विश्वं कार्यमेभिरिति व्युत्पत्त्या एतद्दृश्यमुच्यते। ॥श्रीः॥

तदेवं गुणानां शीलमभिधाय तस्य कार्यमाह तदेतदिति। सत्कार्यवादसिद्धौ यद्यदात्मकं तत्तेनैव रूपेण परिणमत इति भूतेंद्रियात्मकत्वं दीपयन् भूतभावेने
त्यादिना। भोगापवर्गार्थमिति सूत्रावयवमवतारयति। तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्त्तत इति भोगं विवृणोति। तत्रेति। सुखदुःखेति त्रिगु
णायाबुद्धेः स्वरूपे तस्याश्च तथात्वेन परिणामात् तथापि गुणगततयावधारणे न भोग इत्यत आह। अविभागापन्नामिति। एतच्चासकृद्विवेचितं। अपवर्गं विवृणोति।
भोक्तुरिति। अपवृज्यते तेन तेनेत्यपवर्गः। प्रयोजनांतरस्याभावमाह द्वयमिति। तथा चोक्तं पंचशिखेन। अयं तु खल्विति। ननु चैतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धि
वर्त्तिनौ च कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषे व्यपदिश्येते इत्यत आह तावेताविति। भोक्तृत्वं च पुरुषस्योपपादितं अग्रे च वक्ष्यते। परमार्थतस्तु बुद्धेरेव
पुरुषार्थपरिसमाप्तिरिति। एतेन भोगापवर्गयोः पुरुषसंबंधित्वकथनमार्गेण ग्रहणादयोऽपि पुरुषसंबंधिनो वेदितव्याः। तत्र स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं ग्र

तदेतद्भूतेंद्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलत्वेन परिणमते। तथेंद्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलत्वेन परिणमत इति। तत्तु नाप्रयोजनं प्रयो
जनमुररीकृत्य प्रवर्त्तत इति। भोगापवर्गार्थं हि तद्द्वयं पुरुषस्येति। तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नं भोगः। भोक्तुः स्वरूपावधारणमप
वर्ग इति। द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति। तथा चोक्तं। अयं तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्तृष्वकर्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिणि
उपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्न दर्शनमन्यच्छंकत इति। तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्त्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते। तथा
च जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते स हि तत्फलस्य भोक्तेति। एवं बंधमोक्षौ बुद्धावेव वर्त्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते स हि त
त्फलस्य भोक्तेति। बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बंधस्तदर्थावसायो मोक्ष इति। एतेन ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्त्तमाना
पुरुषेष्वारोपितसद्भावाः स हि तत्फलस्य भोक्तेति। दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते। विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानि गु
णपर्वाणि। तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः। तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धी
न्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेंद्रियाणि एकादशं मनः सर्वार्थमित्येतानि अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः। गुणानामेष षोडशा
को विशेषपरिणामः। षडविशेषाः। तद्यथा। शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गंधतन्मात्रं चेति। एकद्वित्रिचतुःपंचलक्षणाः शब्दादयः पंचाविशेषाः। ष

हणं तत्र स्मृतिर्धारणं तद्गतानां विशेषाणामूहनमूहः समारोपितानां युक्त्यापनयोऽपोहः ताभ्यामेवोहापोहाभ्यां तदवधारणं तत्त्वज्ञानं। तत्त्वावधारणपूर्वं हानो
पादानज्ञानमभिनिवेशः। दृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते॥ विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानि गुणपर्वाणि। विशेषाः येषामविशे
षाणां शांतघोरमूढलक्षणविशेषरहितानां ये विशेषा विकारा एव न तु तत्त्वांतरप्रकृतयस्तेषां नानाह तत्राकाशेति। उत्पादक्रमानुरूप एवोपन्यासक्रमः। अ
स्मितालक्षणस्याविशेषस्य सत्त्वप्रधानस्य बुद्धींद्रियाणि विशेषाः। राजसस्य कर्मेंद्रियाणि। मनस्तूभयात्मकमुभयप्रधानस्येति मंतव्यं। अत्र च पंच तन्मात्राणि
बुद्धिकारणकान्यविशेषत्वादस्मितावदिति। विकारहेतुत्वं चाविशेषत्वं। तन्मात्रेषु चास्मितायां चाविशिष्टं संकलय्य विशेषान् परिगणयति गुणानामेष षड्
ति। अविशेषानपि गणयति षडिति। संकलय्योदाहरति तद्यथेति। विशिष्टह्यपरंपरेणेति। गंधश्चात्मना पंचलक्षण एवेति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥

 कस्य पुनरमी षडविशेषाः कार्यमित्यत आह एते सत्तामात्रस्यात्मन इति। पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता मात्रं तन्महत्तत्वं। यावती काचित्पुरुषार्थ
क्रिया शब्दादिभोगलक्षणा सत्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा वा अखिलासा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इत्यर्थः। आत्मन इति। स्वरूपोपदर्शनेन तुच्छत्वं नि
षेधति। प्रकृतेरयमाद्यः परिणामो वास्तवो न तु तद्विवर्त्त इति यावत्। यत्तत्परं विप्रकृष्टकालमविशेषेभ्यस्तदपेक्षया सन्निकृष्टकालेभ्यो लिंगमात्रं मह
त्तत्वं तस्मिंस्ते षडविशेषाः सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय सत्कार्यवादसिद्धे विवृद्धिकाष्ठामनुभवंति प्राप्नुवंति ये पुनरविशेषाणां विशेषपरिणामास्तेषां
न धर्मलक्षणावस्थाः परिणामा इति। सेयमेषां विवृद्धिकाष्ठा परिणामकाष्ठेति। तदेवमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रलयक्रममाह प्रतिसंसृज्यमानाः प्रलीय
मानाः स्वात्मनि लीनविशेषाः अविशेषास्तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विलीय सहैव महतात्मना विशेषा अव्यक्तमन्यत्र लयं न गच्छंति लिंगं
प्रतियंति तस्यैव विशेषणं निःसत्तासत्तं सत्ता पुरुषार्थक्रियाक्षमत्वं। असत्ता तुच्छता निःक्रांतसत्तायाः असत्तायाश्च यत्तथोक्तं एतदुक्तं भवति। सत्वरजस्त
मसां साम्यावस्थानं न कचित्पुरुषार्थ उपयुज्यत इति न सती नापि गगनकमलिनीवत्तुच्छस्वभावा तेन नासत्यपीति। स्यादेतत्। अव्यक्तावस्थायामप्यभि

एते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः षडविशेषपरिणामाः। यत्तत्परमविशेषेभ्यो लिंगमात्रं महत्तत्वं तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिका
ष्ठामनुभवंति। प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय यत्तन्निःसत्तासत्तं निःसदसन्निरसदव्यक्तमलिंगं प्रधानं तत्प्र
तियंति। एष तेषां लिंगमात्रः परिणामो निःसत्तासत्तं चालिंगपरिणाम इति। अलिंगावस्थायां न पुरुषार्थो हेतुः। नालिंगावस्थायामादौ पुरुषा
र्थता कारणं भवतीति न तस्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याख्यायते। त्रयाणां त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता का
रणं। स चार्थो हेतुर्निमित्तं कारणं भवतीत्यनित्याख्यायते। गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयंते नोपजायंते। व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्यया
गमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजननापायधर्मका इव प्रत्यवभासंते॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीराम॥ ॥

महदादितद्धात्मना न हि सतो विनाशो विनाशो वा न पुनरुत्पादो न ह्यसत उत्पाद इति महदादिसद्भावात्पुरुषार्थक्रियाप्रवर्त्तनं। तत्कथं निःसत्वमव्यक्तमित्य
त आह निःसदसदिति। निःक्रांतकारणसतः कार्यात्। यद्यपि कारणावस्थायां सदेव शब्दाद्यात्मना कार्यं तथापि स्वोचितामर्थक्रियामकुर्वदसदित्युक्तं। न
चेत्कारणं शशविषाणायमानं कार्यमित्याह निरसदिति। निःक्रांतमसतस्तुच्छरूपात्कार्यात् तथा सति हि व्योमारविंदमिवास्मान्न कार्यमुत्पद्येते
ति भावः। प्रतिसर्गमुपसंहरति एष तेषामिति। एष इत्यनंतरोक्तात्पूर्वस्य परामर्शः। लिंगमात्राद्यवस्थापुरुषार्थकृतत्वादनित्या। अलिंगावस्था तु पुरु
षार्थेनाकृतत्वान्नित्येत्यत्र हेतुमाह अलिंगावस्थायामिति। कस्मात्पुनर्न पुरुषार्थो हेतुरित्यत आह नालिंगावस्थायामिति। भवति नाविषयेण विषयिता
नं उपलक्षयति एतदुक्तं भवति। एवं हि पुरुषार्थता कारणमलिंगावस्थायाः स्याद्यद्यलिंगावस्था शब्दाद्युपभोगं वा सत्वपुरुषान्यताख्यातिं वा पुरुषार्थं नि २५
र्वर्त्तयेत न निर्वर्त्तयेत हि न साम्यावस्था स्यात्। तस्मात्पुरुषार्थकारणत्वमस्या न शक्यत इति। नासौ पुरुषार्थता हेतुः उपसंहरति नासाविति। इति तस्मादर्थे।
नित्यामवस्थामाह त्रयाणां लिंगमात्राविशेषविशेषाणां पर्वस्वरूपं दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह गुणास्त्विति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥

निदर्शनमाह यथा देवदत्त इति। यत्रात्यंतभिन्नानां गवां उपचयापचयौ। देवदत्तोपचयापचयहेतुः। न त्वेवं कथा गुणेभ्यो भिन्नाभिन्नानां व्यक्तीनामुपजनापा
ययोरित्यर्थः। ननु सर्गक्रमः किमनियतो नेत्याह लिंगमात्रमिति। न खलु न्यग्रोधधाना न्यग्रोधायैव न्यग्रोधशाखिनं सांद्रं सांद्रशाद्वलदलजटिलशाखाकांडनि
पीतमार्तंडचंडातपमंडलमारभंते किं तु क्षितिसलिलतेजःसंपर्कात्परंपरयोपजायमानांकुरपत्रकांडनालादिक्रमेण। एवमिहापि युक्त्यागमसिद्धक्रम
श्चास्थेय इति। कथं पुनरिंद्रियाण्यविशेषसंसृष्टानीत्यत आह तथा चोक्तं पुरस्तादिदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षाणैः। अथ विशेषाणां कस्मान्न तत्त्वांतरपरिणा
म उक्त इत्यत आह न विशेषेभ्य इति। तत्किमिदानीमपरिणामिन एव विशेषास्तथा च न क्रियाः प्रसज्येरन्नित्यत आह तेषां त्विति। व्याख्यातं दृश्यं द्रष्टुः स्वरू
पावधारणार्थमिदमारभ्यते द्रष्टा। व्याचष्टे दृशिमात्र इति। विशेषणानि धर्मास्तैरपरामृष्टा तदनेन मात्रग्रहणस्य तात्पर्यं दर्शितं। स्यादेतत् यदि सर्व
विशेषणरहिताद्दृक्शक्तिर्न तर्हि शब्दादयो दृश्येरन्। न हि दृशिना असंस्पृष्टं दृश्यं भवतीत्यत आह स पुरुष इति। बुद्धिदर्पणे पुरुषप्रतिबिंबसंक्रांतिरेव बु
द्धिप्रतिसंवेदित्वं पुंसस्तथा च दृशिच्छायापन्नया बुद्ध्या संसृष्टाः शब्दादयो भवंति दृश्या इत्यर्थः। स्यादेतत् पौर्थिकमेव बुद्धिचेतन्ययोः कस्मादेवं नोपे रमा

यथा देवदत्तो दरिद्राति कस्मात् यतोऽस्य म्रीयंते गाव इति। गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानादिति। समः समाधिः लिंगमात्रमलिंगस्य प्रत्यास
न्नं तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृत्तेः। तथा षड् विशेषाः लिंगमात्रे संसृष्टा विविच्यंते परिणामक्रमनियमात्। तथा तेष्वविशेषेषु भूतेंद्रियाणि सं
सृष्टानि विविच्यंते। तथा चोक्तं पुरस्तात्। न विशेषेभ्यः परं तत्त्वांतरमस्तीति विशेषाणां नास्ति तत्त्वांतरपरिणामः। तेषां तु धर्मलक्षणावस्थापरिणा
मा व्याख्यायिष्यंते। व्याख्यातं दृश्यं। अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते॥ द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः॥ दृशिमात्र इति दृक्
शक्तिरेव विशेषणापरामृष्टेत्यर्थः। स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी। स बुद्धेर्न सरूपो नात्यंतं विरूप इति। न तावत्सरूपः। कस्मात्। ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् परिणा
मिनी हि बुद्धिस्तस्याश्च विषयो गवादिर्घटादिश्च ज्ञाताज्ञातश्चेति। परिणामित्वं दर्शयति। सदाज्ञातविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति
कस्मात्। न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्याद् गृहीताऽगृहीता चेति। सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्वमिति॥ ॥श्रीः॥ ॥

यते किमनया तच्छायापत्त्येत्यत आह स बुद्धेर्न सरूप इति। तथा ऽसरूपस्य तच्छायापत्तिरपि दुर्घटेत्यत आह नात्यंतविरूप इति। तत्र सारूप्यं निषेधति न ता
वदिति। हेतुं पृच्छति कस्मात्। सहेतुकं वैरूप्यहेतुमाह ज्ञाताज्ञातेति। परिणामिनी बुद्धिर्यस्मात्तस्माद्विरूपा यदा खल्वियं शब्दाद्याकारा भवति तदा ज्ञातोऽस्याः श
ब्दादिर्लक्षणो भवति विषयः। तदनाकारत्वे त्वज्ञातस्तथा च कदाचिदेव तदाकारत्वाद् धत्ते परिणामिनी नियोगश्च भवति बुद्धिः। परिणामिनो ज्ञाताज्ञात
विषयत्वात् श्रोत्रादिवदिति तदेव धर्म्यं पुरुषस्य तद्विपरीतात् हेतोः सिध्यतीत्याह सदेति। स्यादेतत् सदाज्ञातविषयश्चेत् पुरुषो न तर्हि कैवल्यं स्यात् दृश्यात्त्राय वा
न्यच्छति। कस्मादिति। उत्तरं। न हि बुद्धिश्च नामेति। बुद्ध्या ग्रहणयोरस्ति सहसंभवो निरोधावस्थायामत उक्तं निरोधसंस्कारनाथ पुरुषविषयश्चेति न
नायश्च कारो बुद्धिविषयत्वेन समुच्चिनोति। परिशिष्टौ तु विरोधद्योतनकौ चकाराविति प्रयोगस्तु पुरुषोऽपरिणामी सदाऽसंप्रज्ञातव्युत्थानावस्थयोर्ज्ञा
तविषयत्वात्। यस्तु परिणामी नासौ सदाज्ञातविषयो यथा श्रोत्रादिरिति व्यतिरेकी हेतुः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

यो.सू.भा. अपरमपि वैधर्म्यमाह किं च परार्थेति। बुद्धिः खलु शुक्लकर्मवासनाभिर्विषयेंद्रियादिभिश्च संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्त्तयंतीति परार्था प्रयोगाश्च परार्था पाद २
२७ बुद्धिः संहत्यकारित्वात् शयनासनादिवदिति। पुरुषस्तु न तथेत्याह स्वार्थः पुरुष इति। सर्वं पुरुषाय कल्पते। पुरुषस्तु न कस्मै चिदित्यर्थः। वैधर्म्यांतरमाह
सर्वेति। सर्वानर्थान् शांतघोरमूढाकारपरिणता बुद्धिरध्यवस्यति सा च सत्त्वरजस्तमसां चेतःपरिणामा इति सिद्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति। न चैवं पुरुष इत्या
ह गुणानामिति। तत्स्यात्तिविवितः पश्यति न तु तदाकारपरिणत इत्यर्थः। उपसंहरति अतइति। अस्तु तर्हि विरूप इति। नात्यंतं विरूपः कस्मात् यतः शुद्धोपि
प्रत्ययानुपश्यः यथा चैतत्तथोक्तं प्रतिसंक्रमाच्च तथा चोक्तं पंचशिखेन अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रांतेव तद्वृत्तिमनुपतति बुद्धिवृत्तिमनुपतति। नन्वसंक्रांता कथं संक्रांतेव कथं च बुद्धिवृत्तिं विना अनुपतनीत्यत आह तस्याश्चेति। प्रा
प्तचैतन्योपग्रहरूपायाः उपरागो येन रूपेण तत्तथा प्राप्तचैतन्योपग्रहं रूपं यस्याः सा तथोक्ता एतदुक्तं भवति। यथा निर्मलजले संक्रांतोपि चंद्रमाः सं
क्रांत प्रतिबिंबतया संक्रांत इव। एवमत्रापि संक्रांतापि संक्रांतप्रतिबिंबा चितिशक्तिः संक्रांतेव तेन बुद्ध्यात्मतामापन्ना बुद्धिवृत्तिमनुपततीति तद

किं च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुष इति। तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्त्रिगुणा बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति। गुणानां तूपद्रष्टा पु
रुष इत्यतो न सरूपः। अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यंतं विरूपः कस्मात् शुद्धोप्यसौ प्रत्ययानुपश्यो यतः। प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्न
तदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते। तथा चोक्तं। अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रांतेव तद्वृत्ति
मनुपतति। तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्या विशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते। तदर्थ एव दृ
श्यस्यात्मा। दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मविषयतामापन्नं दृश्यमिति। तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति स्वरूपं भवतीत्यर्थः। तत्स्वरूपं तु पररूपे
ण प्रतिलब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति॥ नेनानुपश्यइति व्याख्यातं। तामनुकारेण पश्यतीत्यनुपश्य इ
ति। द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वामिलक्षणसंबंधांगं दृश्यस्य द्रष्टृर्थत्वमाह तदात्मा। आत्मेति दृशिरूपस्य पुरुषस्य भोक्तुः कर्मरूपतां भोग्य
तामापन्नं दृश्यमिति। तस्मात् तदर्थ एव द्रष्टृर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति न तु दृश्यार्थः। ननु नात्मा आत्मार्थ इत्यत आह स्वरूपं भवतीति एतदुक्तं भवति सु
खदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यं सुखदुःखे चानुकूलयितृप्रतिकूलयितृणी तत्र तदर्थे एव व्यवतिष्ठेते विषया अपि हि शब्दादयस्तादात्म्याद्वेदनानु
कूलयितारः प्रतिकूलयितारः। न चात्मैवैषामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयश्चात्मनि वृत्तिविरोधादतः पारिशेष्याच्चितिशक्तिरेवानुकूलनीया
प्रतिकूलनीया च तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थं अतश्च तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा न दृश्यार्थो यत्स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्त्तते। निर्वर्तिते २७
च पुरुषार्थे निवर्त्तत इत्याह स्वरूपमिति। दृश्यस्य जडं पररूपेणात्मरूपेण चेतन्येन प्रतिलब्धात्मकं मनुभूतस्वरूपं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां
पुरुषेण न दृश्यते भोगः सुखाद्याकारशब्दाद्यनुभवोपवर्गः सत्त्वपुरुषान्यतानुभवः तच्चोभयं प्रत्यगात्मनो जडया बुद्धेः पुरुषच्छायापत्त्येति पुरुषस्ये

व तथा च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोर्दृश्यस्य भोगाप
वर्गार्थता समाप्यत इति भोगापवर्गार्थतायां कृतायामिशु २ ५
कंम॥

अत्रांतरे चोदयति। स्वरूपहानादिति। परिहरति नतु विनश्यति। ननु स्वसंतानुपलभ्यं कथं न विनश्यतीत्याशयवान्पृच्छति। कस्मादिति। सूत्रेणो
त्तमाह कृतार्थमिति। कृतार्थो यस्य पुरुषस्य स तथा। तं प्रति नष्टमप्यनष्टं दृश्यं कुतः सर्वान्पुरुषान्कुशलाकुशलान्प्रति साधारणत्वात्। व्याचष्टे कृ
तार्थमेकमिति। नाशोऽदर्शनमनष्टं तु दृश्यमन्यपुरुषसाधारणत्वात्तस्माद्दृश्यात्परस्यात्मनश्चैतन्यं रूपं तेन तद्दिदृक्षुतिस्मृतीतिहासपु
राणप्रसिद्धमव्यक्तमनवयवमेकमनाश्रयं व्यापि नित्यं विश्वकार्यशक्तिमत्तत्रयपि कुशलेन नश्यति कुशलकार्यं न दृश्यते तथाप्यकुशलेन दृश्य
मानं न नास्ति। न हि रूपमंधेन न दृश्यत इति चक्षुष्मतापि दृश्यमानमभावप्राप्तं भवति। न च प्रधानवदेक एव पुरुषस्तत्त्वानात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखोप
भोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धेः। एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात्कथं विद्देशकालविभागाभावेन भक्त्याप्युपपत्तेः। प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्व
योश्च श्रुत्यैव साक्षात्प्रतिपादनात्। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा
मजोऽन्य इति श्रुतिः। अस्या एव श्रुतेश्चानेन सूत्रेणार्थोऽनूदित इति। यतो दृश्यं नष्टमपि पुरुषांतरं प्रत्यास्ति अतो दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयो

स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तो नतु विनश्यति। कस्मात्। कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्। कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं
प्राप्तमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वात्। कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान्पुरुषान्प्रति न कृतार्थमिति। तेषां दृशेः कर्मविषयतामाप
न्नं लभत एव पररूपेणात्मरूपमिति। अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यात इति। तथा चोक्तं। धर्मिणामनादिसंयोगा
द्धर्ममात्राणामप्यनादिः संयोग इति। संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते। स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः। पुरुषः स्वामी दृ
श्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः। या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गो दर्शनकार्यावसानः संयोग इति। दर्शनं वियोगस्य

गो व्याख्यातः। अत्रैवागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति। धर्मिणां गुणानामात्मभिरनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणां महदादीनामप्यनादिः संयोग इति। एके
कस्य महदादेः संयोगोऽनादिरप्यनित्य एव यद्यपि तथापि सर्वेषां महदादीनां नित्यः पुरुषांतराणां साधारण्यादत उक्तं धर्ममात्राणामिति। मात्रग्रहणेन
व्याप्तिं गमयति अत एतद्भवति। यद्यप्येकस्य महतः संयोगोऽतीततामापन्नः तथापि महदंतरस्य पुरुषांतरेण संयोगोऽनातीत इति निष्कृष्टः। तदेवं तद
र्थं संयोगकारणमुक्तं प्रासंगिकं प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्यनित्यत्वे हेतोश्चोक्ते संयोगस्य यत्स्वरूपमसाधारणो विशेष इति यावत्तदभिधित्सये
दं सूत्रं प्रववृते। स्व०गः। यतो दृश्यं तदर्थं मतस्तत्त्वज्ञानितमुपकारं भजमानः पुरुषस्तस्य स्वामी भवति। भवति च तद्दृश्यमस्य स्वं स चानयोः संयोगः शक्ति
मात्रेणाव्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धिहेतुस्तदेतद्भाष्यमवद्योतयति पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण दृश्येन स्वेन योग्यतयेव दर्शनार्थं संयुक्तः। शेषं सुग
मं। स्यादेतत्। द्रष्टृस्वरूपोपलब्धिरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गो मुक्तो न च मोक्षः साधनवांस्तथा सत्यमोक्षत्वादेव मम वेत्स्यत इत्याह दर्शनकार्यावसानो बुद्धि
विशेषेण सह पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारणमुक्तम्। ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

यो॰ सू॰ भा॰ कथं पुनरदर्शनकार्यावसानत्वं संयोगस्येत्यत आह दर्शनमिति। ततः किमित्यत आह अदर्शनमविद्यासंयोगनिमित्तमित्युक्तं। उक्तमर्थं स्पष्टयति नान्वेति। ननु द पाद २
२८ र्शनमदर्शनविरोधि न निवर्त्तयतु बंधस्य कुतो निवृत्तिरित्यत आह दर्शनस्येति। बुद्ध्यादिविविक्तस्यात्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष उक्तः। न तस्य साधनं दर्शनम
पि तद्दर्शनानिवृत्तेरित्यर्थः। असाधारणं संयोगहेतुमदर्शनं विशेषयन्ही तु मदर्शनमात्रं विकल्पयति किं चेदमिति। पर्युदासं गृहीत्वाह किं गुणानामधिकारः
कार्यारंभणसामर्थ्यं न तो हि संयोगः संसारहेतुरुपजायते। प्रसज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्पमाह। आहोस्विदिति। दृशिनो विषयः शब्दादिः सत्वपुरुषान्य
ताख्यातिश्च येन चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुत्पादः एतदेव स्फोटयति स्वस्मिन्नित्यादि शब्दादौ सत्वपुरुषान्यतायां चेति। तावदेव प्रधानं चेष्टते न यावद्द्विविधं दर्शनम
भिनिर्वर्त्तयति निष्पादितो भयदर्शनं तु निवर्त्तत इति। पर्युदास एव तृतीयं विकल्पमाह किमर्थवत्ता गुणानां। सत्कार्यवादसिद्धो हि भाविनावपि भोगापवर्गा
व्यपदेश्यतयास्त इत्यर्थः। पर्युदास एव चतुर्थं विकल्पमाहाथाविद्या। प्रतिसर्गकाले स्वचित्तेन सह निरुद्धा प्रधानसाम्यमागता वासनारूपेण स्वचित्तोत्पत्ति
बीजं तेन दर्शनादन्या विद्यावासनैवादर्शनमुक्ता। पर्युदास एव पंचमं विकल्पमाह किं स्थितिसंस्कारस्य प्रधानवर्त्तिनः साम्यपरिणामपरंपरावाहिनः क्षये

दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वंद्वीति अदर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तं। नात्र दर्शनं मोक्षकारणमदर्शनाभावादेव बंधाभावः स मोक्ष इति। दर्शनस्याभावे बंधकार
णस्यादर्शनस्य नाशस्ततो दर्शनं ज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तं। किं चेदमदर्शनं नाम किं गुणानामधिकारः आहोस्विद्दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितवि
षयस्य प्रधानचित्तस्यानुत्पादः। स्वस्मिन्दृश्ये विद्यमाने यो दर्शनाभावः किमर्थवत्ता गुणानामथाविद्या स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजं।
किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराभिव्यक्तिः। यत्रेदमुक्तं। प्रधानं स्थित्यैव वर्त्तमानं विकाराकारणादप्रधानं स्यात्। तथा गत्यैव वर्त्तमानं विकारनि
त्यत्वादप्रधानं स्यात्। उभयथा चास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा कारणांतरेष्वपि कल्पितेष्वेव समानश्चर्चः। दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येके॥ ॥

गतिर्महदादिविकारारंभस्तद्धेतुः संस्कारः प्रधानस्य गतिसंस्कारस्तस्याभिव्यक्तिः कार्योन्मुखत्वं। तदुभयसंस्कारसद्भावे मतांतरानुमतिमाह यत्रेद
मुक्तमैकांतिकत्वं व्यासेधद्भिः। प्रधीयते जन्यते विकारजातमनेनेति प्रधानं तच्चेत्स्थित्यैव वर्त्तेत न कदाचिद्विकृत्यात ततो विकाराकारणान्न प्रधीयतेनेन
किंचिदित्यप्रधानं स्यात्। अथ गत्यैव वर्त्तेत न कदाचिदपि स्थित्यात तत्राह तथा गत्यैवेति। कुतः नित्यात्स्थित्यैव गत्यैवेति तादर्थ्ये चतुर्थी एवकारश्च द्रष्टव्यः स्थि
त्यैवेत्यत्र वर्त्तेत न कश्चिद्विकारो विनश्येत तथा च भावस्य सतो विनाशिनो नोत्पत्तिरपीति विकारत्वादेव च व्यवेत एवं च न प्रधीयतेऽनेन किंचिदित्यप्रधानं स्या
त् उभयथा स्थित्या गत्या चास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा एकांताभ्युपगमेन केवलप्रधाने कारणांतरेष्वपि परब्रह्मतन्मायापरमाण्वादिषु
कल्पितेषु समानश्चर्चो विचारः। तान्यपि हि स्थित्यैव वर्त्तमानानि विकाराकारणादकारणानि स्युः गत्यैव वर्त्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानि स्युरिति च॥
पर्युदास एव षष्ठं विकल्पमाह दर्शनशक्तिरेवेति। यथा प्रजापतिव्रते नेक्षेतोद्यंतमादित्यमिति अनीक्षणप्रत्यासन्नः संकल्पो गृह्यते एवमिहापि दर्शननिषेधे २८
न तत्प्रत्यासन्नं लक्षणा शक्तिरुच्यते सा च दर्शनं भोगादिलक्षणं प्रसोतुं द्रष्टारं दृश्येन योजयतीति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीनाराय
णाय नमः॥ ॥श्रीगोपालं भज॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

अत्रैव श्रुतिमाह प्रधानस्येति। स्यादेतत्। आत्मख्यापनार्थं प्रधानं प्रवर्त्तत इति श्रुतिराह न त्वात्मदर्शनशक्तिः प्रवर्त्तत इत्यत आह सर्वबोध्यबोधसमर्थ इ
ति प्राक् प्रवृत्तेः प्रधानस्य नात्मख्यापनमात्रं प्रवृत्तौ प्रयोजकं असामर्थ्ये तद्योगात् तस्मात् सामर्थ्यं प्रवृत्तेः प्रयोजकमिति श्रुत्यार्थादुक्तमित्यर्थः। दर्शनशक्तिः
प्रधानाश्रयेत्यंगीकृत्य पंचमकल्पः। इमामेवोभयाश्रयामास्थाय सप्तमं विकल्पमाह उभयस्य पुरुषस्य च दृश्यस्य चादर्शनं दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके। स्यादे
तन्मृष्यामहे दृश्यस्येति। तस्य सर्वशक्त्याश्रयत्वान्न द्रष्टुरिति पुनर्मृष्यामः न हि तदाधारा ज्ञानशक्तिस्तत्र ज्ञानस्यासमवायादन्यथापरिणामापत्तेरित्य
त आह तत्रेदमिति। भवतु दृश्यात्मकं तथापि तस्य जडत्वेन तद्गतशक्तिकार्यं दर्शनमपि जडमिति न शक्यं तद्धर्मत्वेन विज्ञातुं जडस्य स्वयमप्रकाशत्वादेत
दृशेरात्मनः प्रत्ययं चैतन्यच्छायापत्तिमपेक्ष्य दर्शनं तद्धर्मत्वेन भवति ज्ञायते विषयेण विषयिणो लक्षणात्। नन्वेतावतापि दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य भ
वति न तु पुरुषधर्मत्वमपीत्यत आह तथा पुरुषस्येति। सत्यं पुरुषस्यानात्मभूतमेव तथापि दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य यः प्रत्ययश्चैतन्यच्छायापत्तिस्तमपेक्ष्य
पुरुषधर्मत्वेनैव न तु पुरुषधर्मत्वेन एतदुक्तं भवति। चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया बुद्धिचैतन्ययोरभेदाद् बुद्धिधर्मा चैतन्यधर्मा इव वकासतीति। अष्टमं कल्पमाह॥

प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेः। सर्वबोध्यबोधसमर्थः प्राक् प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इत्युभयस्या
प्यदर्शनं धर्म इत्येके। तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययापेक्षं दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति। तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं पु
रुषधर्मत्वेनेवादर्शनमवभासते। दर्शनं ज्ञानमेवादर्शनमिति केचिदभिदधति इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः। तत्र विकल्पबहुत्वमेतत् सर्वपुरुषाणां गु
णानां संयोगे साधारणविषयं। यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः। तस्य हेतुरविद्या। विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः। विपर्ययज्ञानवासनावासिता च न
कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्त्तते। सा तु पुरुषख्यातिपर्यवसानां कार्यनिष्ठां प्राप्नोति। चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना बन्धकार
णाभावान्न पुनरावर्त्तते। अत्र कश्चित् षण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति। मुग्धया भार्ययाभिधीयते षण्डक आर्यपुत्र अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाम नाहमिति स तामाह। मृत
स्तेऽहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति॥

दर्शनं ज्ञानमेव शब्दादीनामदर्शनं न तु सत्त्वपुरुषान्यताया इति केचित्। यथा वस्तुरूपे प्रमाणमपि रसादावप्रमाणमुच्यते
एतदुक्तं भवति सुखाद्याकारशब्दादिज्ञानानि स्वसिद्ध्यनुगुणतया दृग्दृश्ययोः संयोगमाक्षिपन्तीति। तदेवं विकल्प्य चतुर्थं विकल्पं स्वीकर्तुमितरेषां विकल्पानां सा
स्वशास्त्रगतानां सर्वपुरुषसाधारण्येन भोगवैचित्र्याभावप्रसंगेन दूषयति इत्येते शास्त्रगता इति। चतुर्थं विकल्पं निर्धारयितुं सूत्रमवतारयति यस्तु प्रत्य
क्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोग इति। प्रतिप्रत्यं चेति प्राप्नोतीति प्रसक्तं असाधारणसंयोग एकैकस्य पुरुषस्यैकैकया बुद्ध्या वैचित्र्यहेतुः। सूत्रं पठति तस्येति। अ
नुत्र विद्या विपर्ययज्ञानं तस्य भोगापवर्गयोरिव स्वबुद्धिसंयोगे हेतुः असंयुक्तायां बुद्धौ तदनुत्पत्तेः कथमविद्या संयोगभेदस्य हेतुरित्यत आह विपर्यय
ज्ञानवासनेति। सर्गान्तरीयायाः अविद्यायाः स्वावृत्तेन सह निरुद्धाया अपि प्रधाने स्थिता वासनानुषंगात् सुवासितं च प्रधानं तत्तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव
बुद्धिं सृजति एवं पूर्वपूर्वसर्गेष्वित्यनादित्वाददोषः। अत एव प्रतिसर्गं तस्यां न पुरुषो मुच्यत इत्याह विपर्ययज्ञानेति। यदा पुरुषख्यातिं कार्यनिष्ठां प्राप्ता तदा विपर्य
यज्ञानवासनया बन्धकारणस्याभावात् पुनरावर्त्तत इत्याह सा त्विति। अत्र कश्चिन्नास्तिकः कैवल्यं षण्डकोपाख्यानेनोपहसति। षण्डकोपाख्यानमाह मुग्धयेति किमर्थमित्यर्थः

नं

दोनिमित्तमुपलक्षयति प्रयोजनस्यापि निमित्तत्वात्॥ ॥

यो.सू.भा. २९ पङ्क्वोपाख्यानेन साम्यमापादयति तथेदं विद्यमानं गुणपुरुषान्यताज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति परवैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रेण ससंस्कारं निरुद्धं विनष्टं करिष्यतीति का पा २
प्रत्याशा यस्मिन्सत्येव यद्भवति तत्तस्य कार्यं न तु यस्मिन्नसतीति भावः। अत्रैकदेशिमतेन परिहारमाह तत्रेति। ईषदपरिसमाप्त आचार्य आचार्यदेशीयः। आचार्यस्तु
वायुप्रोक्ते कृतलक्षणः। आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि। स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यत इति। भोगविवेकख्यातिरूपपरिणतबुद्धिनिवृत्तिरेव
मोक्षः न च बुद्धिस्वरूपनिवृत्तिः सा च धर्ममेघान्तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनंतरमेव भवतीत्यपि बुद्धिस्वरूपमात्रावस्थान इत्यर्थः। एतदेव स्फोरयति अदर्शन
स्य बंधकारणस्याभावाद्बुद्धिनिवृत्तिः तच्चादर्शनं बंधकारणं दर्शनान्निवर्तते दर्शननिवृत्तिस्तु परवैराग्यसाध्याऽसत्यपि बुद्धिस्वरूपावस्थाने मोक्ष इति भावः। एकदे
शिमतमुपन्यस्य स्वमतमाह तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः। ननूक्तं दर्शनेन निवृत्ते चिराच्चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथं दर्शनकार्यत्वं तत्राह किमर्थमस्थाने मतिवि
भ्रम इति। अयमभिसंधिः। यदि दर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ कारणभावमंगीकुर्वीमहि तत एवमुपालभ्येमहि किंतु विवेकदर्शनप्रकर्षकाष्ठाप्राप्तं निरोधसमा

रि तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति। विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा। तत्राचार्यदेशीयो वक्ति ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षोऽदर्शनकारणाभावाद्बुद्धि
निवृत्तिः। तच्चादर्शनं बंधकारणं दर्शनान्निवर्तते। तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः किमर्थमस्थान एवास्य मतिविभ्रमः। हेयं दुःखं हेयकारणं च संयोगाख्यं
सनिमित्तमुक्तं। अतः परं हानं वक्तव्यं। तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यं। तस्यादर्शनस्याभावाद्बुद्धिपुरुषसंयोगाभाव आत्यंतिको बंधनोपर
म इत्यर्थः। एतद्धानं तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः। दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं। तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इ
त्युक्तं। अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति। विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः। सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः। सा त्वनिवृत्तमिथ्याज्ञाना प्लवते। यदा
मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं वंध्यप्रसवं संपद्यते तदा विधूतक्लेशरजसः सत्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो
निर्मलो भवति सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः। ततो मिथ्याज्ञानस्य दग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसव इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानस्योपाय इति। तस्य सप्तधा प्रांतभू

धिभावनाप्रकर्षक्रमेण चित्तनिवृत्तिमस्य पुरुषस्वरूपावस्थानोपयोगीत्यातिष्ठामहे तत्कथमुपलभ्येमहीति। तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाभिधानाय सू
त्रमवतारयति हेयं दुःखमनागतं। त०व्यं। व्याचष्टे। तस्याभावात्। असिद्धिमहाप्रलयेऽपि संयोगाभावोऽत उक्तमात्यंतिक इति। दुःखोपरमो हानमिति पुरुषार्थ
ता दर्शिता त्रोपमनिरोहितं। हानोपायलक्षणं चतुर्थव्यूहमाख्यातुं सूत्रमवतारयति। वि०यः। आगमानुमानाभ्यामपि विवेकख्यातिरस्ति न चासौ व्युत्थानं
तत्संस्कारं वा निवर्तयति तद्वृत्तोऽपि तदनुवृत्तेरिति। तन्निवृत्त्यर्थमविप्लवेति। विप्लवो मिथ्याज्ञानं तद्रहिता। एतदुक्तं भवति श्रुतमयेन ज्ञानेन विवेकं गृहीत्वा
युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्य दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेविताया भावनायाः प्रकर्षपर्यंतं समाधिगता साक्षात्कारवती विवेकख्यातिर्निवर्तितवासना मिथ्या स २९
ज्ञाना निर्विप्लवा हानोपाय इति। शेषं सुगमं भाष्यं। विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण। तस्य० प्रज्ञा।। ।।श्रीरामाय नमः।। ।।

व्याचष्टे तस्येति। प्रत्युदितख्यातेर्वर्तमानख्यातेर्योगिनः प्रत्याम्नायः परामर्शः। अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य। तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरा
नुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेको भवति। विषयभेदात्प्रज्ञाभेदः। प्रकृष्टोऽन्तो यासां
भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ताः। यतः परं नास्ति स प्रकर्षः प्रान्तोऽवसानं यस्याः प्रज्ञायाः विवेकख्यातेः सा तथोक्ता। ता एव सप्त प्रकाराः प्रान्तभूमीरुदाहरति। त
द्यथेति। तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या सु चतसृषु प्रथममिव प्रथमामुदाहरति परिज्ञातं हेयं। यावत्किल प्राधानिकं तत्सर्वं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिवि
रोधाच्च दुःखमेवेति हेयं तत्परिज्ञातं। प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किंचित्परिज्ञानं परिज्ञेयमस्ति। द्वितीयामाह क्षीणा इति। प्रान्ततामाह न पुनरिति। तृतीया
माह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं मया संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं हानं। न पुनरस्याः परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः। चतुर्थीमाह भावि
तो निष्पादितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायो नास्याः परं भावनीयमस्तीति शेषः। एषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः समाप्तिः। कार्यं तया प्रयत्नेनाप्यतादृशि

तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति। अशुद्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तधैव प्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति।
तद्यथा परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति। क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति। साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानं। भावितो विवेकख्या
तिरूपो हानोपाय इत्येषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः। चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी। चरिताधिकारा बुद्धिः। गुणा गिरिशिखरतटच्युता इव ग्रावाणो निर
वस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति। न चैषां प्रविलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति। एतस्यामवस्थायां गुणसंबन्धातीतः
स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इति। एतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते। प्रतिप्रसवेऽपि च चित्तस्य मुक्तः कुशल
इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति। सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपाय इति। न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते। योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदी
प्तिराविवेकख्यातेः। योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि तेषामनुष्ठानात्पञ्चपर्वणो विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशः। तत्क्षये सम्यग्ज्ञानस्याभिव्य
क्तिः। यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते। यथा यथा च क्षीयते तथा तथा क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्धते। सा
खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवत्याविवेकख्यातेः आ गुणपुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः॥

ता। कुर्वित्याह: कार्यविमुक्तिरिति कार्यान्तरेण विमुक्तिः
प्रज्ञाया इत्यर्थः। प्रयत्ननिष्पाद्यामनुनिष्पादनीयाम प्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी प्रथमामाह चरिताधिकारा बुद्धिः कृतभोगा
पवर्गकार्येत्यर्थः। द्वितीयामाह गुणा इति। प्रान्ततामाह न चैषामिति। तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति। एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुश
लो मुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतामिति। अनौपचारिकमुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीत
त्वादिति। तदेवं चतुर्व्यूहानुक्त्वा तन्मध्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादिवत् प्रागसिद्धेरसिद्धस्य चोपायलाभावात्तत्सिद्ध्युपायान्वक्तु
मारभत इत्याह सिद्धेति। तत्राभिधास्यमानानां साधनानां येन प्रकारेण विवेकख्यात्युपायत्वं तद्दर्शयति सूत्रेण। यो०ते:। योगाङ्गानि हि यथायोगं द्वा
द्वारेण शुद्धिं क्षिण्वन्ति। पञ्चपर्वणो विपर्ययस्येत्युपलक्षणं पुण्यापुण्ययोरपि जात्यायुर्भोगहेतुत्वेनाशुद्धिरूपत्वादिति। शेषं सुगमम्॥ ॥श्रीः॥ ॥

स्य

नानाविधैककारणभावस्य दर्शनात् योगांगानुष्ठानस्य कीदृशं कारणत्वमित्यत आह योगांगानुष्ठानमिति। अशुद्ध्या वियोजयति बुद्धिसत्वमिति। अशुद्धेर्वियोगकारणं पाद
यो. स. भा. दृष्टांतमाह यथा परशुरिति। परशुः छेद्यं वृक्षं मूलेन वियोजयति अशुद्ध्या वियोजयद्बुद्धिसत्वं विवेकख्यातिं प्रापयति। यथा धर्मः सुखस्य योगांगानुष्ठानं विवेकख्या २
३० तेः प्राप्तिकारणं नान्येन प्रकारेणेत्याह विवेकख्यातेस्त्विति। नान्यथेति प्रतिषेधश्रवणात् पृच्छति कति चैतानीति। उत्तरं नवैवेति। तान्निदर्शयति कारिकया। तद्यथा उत्प
त्तीति। अत्रोदाहरणान्याह। तत्रोत्पत्तिकारणमिति। मनो विज्ञानमत्र व्यपदेशात् यावस्थातोपनीय वर्तमानावस्थामापादयदुत्पत्तिकारणं विज्ञानस्य। स्थितिकारणं म
नसः पुरुषार्थता। अस्मिता या उत्पन्नं मनस्तावदेव तिष्ठते न यावद्द्विविधं पुरुषार्थमभिनिर्वर्तयति अभिनिर्वर्तित पुरुषार्थद्वयं स्थितेरपैति। तस्मात्स्वकारणादुत्प
न्नस्य मनसो नागतपुरुषार्थता स्थितिकारणं। दृष्टांतमाह शरीरस्येवेति। प्रत्यक्षज्ञाननिमित्तमिंद्रियद्वारा बाह्यतोगाविषयस्य संस्क्रि याभिव्यक्तिस्तस्याः का
रणं यथा रूपस्यालोकः। विकारकारणं मनसो विषयांतरं यथा मृकंडोः समाहितमनसो वल्लकीं विपंच्यमानां पंचमस्वरश्रवणसमनंतरमुन्मीलिताक्षस्य स्वरू
पलावण्ययौवनसंपन्नामप्सरसं प्रफुल्लाक्षीमीक्षमाणस्य समाधिमपहाय तस्यां सक्तं मनो भवति। अत्रैव निदर्शनमाह यथाग्निः पाक्यस्येति तुलादेः कठिनावयव
सन्निवेशस्य प्रशिथिलावयवसंयोगलक्षणस्य विकारस्य कारणं। स तएव विषयस्य प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्येति। ज्ञायत इति ज्ञानं अग्निश्चासौ ज्ञानं चेति

योगांगानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं यथा परशुश्छेद्यस्य। विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा धर्मः सुखस्य। नान्यथा कारणं। कति चैतानि कारणानि शास्त्रे
भवंति। नवैवेत्याह तद्यथा॥ उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः॥ वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतमिति॥ तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य
स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता शरीरस्येवाहार इति। अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकः। तथा रूपज्ञानं विकारकारणं मनसो विषयांतरं। यथाग्निः पाक्य
स्य प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य। प्राप्तिकारणं योगांगानुष्ठानं विवेकख्यातेः। वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः। अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारः॥ ॥

अग्निज्ञानं तस्य एतदुक्तं भवति। वर्तमानस्यैवाग्नेर्ज्ञेयस्य प्रत्ययकारणं तथाकारणमिति। औत्सर्गिकी निरपेक्षाणां कारणानां कार्यप्राप्तिस्तस्याः कुतश्चिदपवादो प्रा
प्तिः यथा निम्नोपसर्पणस्वभावानामपां प्रतिबंधः सेतुना तथेहापि बुद्धिसत्वस्य सुखप्रकाशशीलस्य स्वाभाविकी सुखविवेकख्यातिजनकता प्राप्तिः सा कुतश्चिद्ध
र्मात्तमसो वा प्रतिबंधान्न भवति धर्मात्तु योगांगानुष्ठानाद्वा तदपनये तदप्रतिबद्धशक्तिस्वभावत एव तज्जननकृतया तदाप्नोति स्वभावस्येति निमित्तमप्रयोजकं प्रकृ
तीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति तदेवं विवेकख्यातिलक्षणकार्यापेक्षया प्राप्तिकारणमुक्तं। अवांतरकार्यापेक्षया तु तदेव वियोगकारणमित्याह वियोगकार
णमिति। अन्यत्वकारणमाह। अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णकारः सुवर्णस्य कटककुंडलकेयूरादिभ्यो भिन्नाभिन्नस्य भेदविवक्षया कटकादिभिन्नस्य सुवर्णस्य कुंड
लादन्यत्वं तथा च कटककारी सुवर्णकारः कुंडलादभिन्नात्सुवर्णादन्यत्कुर्वन् अन्यत्वकारणं। अग्निरपि पाक्यस्यान्यत्वकारणं यद्यपि तथापि धर्मिणो धर्मयोः पु
त्पाकत्वतंदुलत्वयोर्भेदाविवक्षया धर्मयो रूपजननापायेऽपि धर्म्यनुवर्तत इति न तस्यान्यत्वं शक्यं वक्तुमिति विकारमात्रकारणत्वमुक्तमिति न संकरः। न च संस्था ३०
नभेदो धर्मिणोऽन्यत्वकारणमिति व्याख्येयं सुवर्णकाररत्नस्यासंगतेः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

बाह्यमन्यत्वकारणमुपन्यस्याध्यात्मिकमुदाहरति एवमेकस्येति। अविद्या। कमनीयेयं कन्यकेत्यादिज्ञाने। तन्मोहयोगात्स एव स्त्रीप्रत्ययो मूढो विषण्णो भवति। चैत्रस्य मैत्रस्य पुण्यवतो बत कलत्ररत्नमेतत् न तु मम भाग्यहीनस्येति। एवं सपत्नीजनस्य तस्यां द्वेषः स्त्रीप्रत्ययस्य दुःखत्वं। एवं मैत्रस्य तस्य तस्याः भर्तुः रागस्तस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य सुखत्वेन लक्षणं त्वङ्मांसमेदोस्थिमज्जासमूहः स्त्रीकायः स्थानबीजादिभिरशुचिरिति विवेकिनां माध्यस्थ्ये वैराग्यकारणमिति धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां विधारकमिन्द्रियाणि च शरीरस्य सामान्यकरणं तेन हि प्राणाद्या वायवः पंच तदभावे शरीरपातादेवं मांसादिकानामपि परस्परं विधार्यविधारकत्वं। एवं महाभूतानि पृथिव्यादीनि मनुष्यवरुणसूर्यगन्धर्वहरशिल्पलोकनिवासिनां शरीराणां। तानि च परस्परं पृथिव्यां हि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दगुणानां। पंचमहाभूतानि परस्परं विधार्यविधारकभावेनावस्थितान्यप्सु चत्वारि तेजसि त्रीणि द्वे मातरिश्वनीति। तैर्यग्योनमानुष्यदैवादीनि च विधार्यविधारकभावेनावस्थितानि। तत्राधाराधेयभावरहितानां कुतस्तत्त्वमित्यत आह परस्परार्थत्वादिति। मनुष्यशरीरं हि पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरशरीरोपयोगेन ध्रियते। एवं व्याघ्रादिशरीरमपि मनुष्यपशुमृगादिशरीरोपयोगेन। एवं पशुमृगादिशरीरमपि स्थावराद्युपयोगेन। एवं देवशरीरमपि मनुष्योपहृतच्छागमृगकपिंजलमांसाज्यपुरोडाशसहस्रा

एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे द्वेषो दुःखत्वे रागः सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां। तानि च तस्य महाभूतानि शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषां तैर्यग्योनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि। तानि च यथासंभवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि। योगाङ्गानुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभत इति। तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्ते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि। यथाक्रममेषामनुष्ठा
अ नं स्वरूपं च वक्ष्यामः। तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः। उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतयैव तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते। तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते। तथा चोक्तं। स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते। तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति। सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे। यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतम्॥ ॥ न

रशाखाप्रस्तरादिभिः रक्ष्यमाणं तदुपयोगेन। एवं देवतापितरदानवदैत्यादिभिर्मनुष्यादीनि धारयन्तीत्यतः परस्परार्थत्वमित्यर्थः। शेषं सुगमं। संप्रति न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं योगाङ्गान्यवधारयति। तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्त इति। यमेत्यादि। अभ्यासवैराग्यश्रद्धावीर्यादयोऽपि च योगमेतेष्वेव स्वरूपतो नान्तरीयकतया चान्तर्भावयितव्याः। यमनियमाद्यङ्गान्युद्दिश्य यमनिर्देशकं सूत्रमवतारयति तत्रेति। अ॰माः। योगाङ्गमहिंसामाह। सर्वथेति। ईदृशीमहिंसामिति। उत्तरे चेति। तन्मूलाः इत्यहिंसामपरिपाल्य कृता अप्यकृतकल्पाः निष्फलत्वादित्यर्थः। तत्सिद्धिपरतयैवानुष्ठानमहिंसा चेन्मूलमुत्तरेषां कथं तेऽहिंसासिद्धिपरा इत्यत आह तत्प्रतिपादनायेति। सिद्धिर्दर्शनं नोत्पत्तिरित्यर्थः। स्यादेतत्। अहिंसाज्ञानार्थाश्चेदुत्तरे कृतं तैरन्यत एव तदवगमादित्यत आह तदवदातेति। यद्युत्तरैरनानुष्ठीयेरन् अहिंसा मलिना स्यादसत्यादिभिरित्यर्थः। अत्रैवागमिकानां संमतिमाह तथा चेति। सुगमं। सत्यलक्षणमाह यथार्थे वाङ्मनसे इति। यथाशब्दं साकाङ्क्षं पूरयति यथा दृष्टमिति। ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीनारायणाय नमः॥ ॥

यो·स्·भा· प्रतिसंबंधिनं तथा राद्धं प्रतिक्षिपति तथा वाङ्मनश्चेति विवक्षायां कर्त्तव्याया मिति। अन्यथा तु न सत्यमेतत्तोपपत्तिकमाह परत्र पुरुषे स्वबोधसंक्रांतये स्वबोधसदृशबो पाद
३१ धजननाय वागुक्तोच्चरिता। अतः सा यदि न वंचिता वंचिका यथा द्रोणाचार्येण स्वतनयाश्वत्थाममरणमायुष्मन्सत्यधुनाश्वत्थामा हत इति पृष्टस्य युधिष्ठिरस्य प्रतिवचनं २
हस्तिनमभिसंधाय सत्यं हतोऽश्वत्थामेति। तदिदमुक्तस्योत्तरं न युधिष्ठिरस्य स्वबोधं संक्रामयति स्वबोधो ह्यस्य हस्तिहननविषय इंद्रियजन्मा न चासौ संक्रांतः किं
त्वन्य एव तस्य तनयवधबोधो जात इति। भ्रांता वा भ्रांतिजा अप्रतिभा वा विवक्षासमये वा ज्ञेयार्थनिधारणसमये वा। प्रतिपत्त्या वंध्या प्रतिपत्तिवंध्या यथार्थान्यतिम्ले
च्छभाषा प्रतिपत्तिवंध्या निष्प्रयोजना वा स्यादिति। यथा नपोक्षिताभिधाना वाक्। तत्र हि परत्र स्वबोधस्य संक्रांतिरप्यसंक्रांतिरेव निःप्रयोजनत्वादिति। एवंलक्षण
मपि सत्यं परापकारफलं सत्याभासं न तु सत्यमित्याह एषा इति। तद्यथा सत्यतपसस्तस्करैः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाख्यानमिति अभिधीयमानोच्चार्यमाणा।
शेषं सुगमं। अभावस्य भावाधीननिरूपणतयास्तेयलक्षणमाह। स्तेयमशास्त्रपूर्वकमिति विशेषेण सामान्यं लक्ष्यत इत्यर्थः। मानसव्यापारपूर्वकत्वाद्वाचनिककायि

तथा वाङ्मनश्चेति। परत्र स्वबोधसंक्रांतये वागुक्ता सा यदि न वंचिता भ्रांता वा प्रतिपत्तिवंध्या वा भवेदिति एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय। यदि चै
वमप्यभिधीयमाना भूतोपघातायैव स्यान्न सत्यं भवेत्पापमेव भवेत्तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टतमः प्राप्नुयात्। तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं स
त्यं ब्रूयात्। स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति। ब्रह्मचर्यं गुप्तेंद्रियस्योपस्थस्य संयमः। विषयाणामर्जन
रक्षणसंगहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः। ते तु। जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्॥ तत्राहिंसा जात्यवच्छि
न्ना मत्स्यबंधकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा। सैव देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति। सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनीति। सैव त्रिभिरुपरतस्य सम
यावच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थे नान्यथा हनिष्यामीति। तथा क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति। एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः स
र्वथैव परिपालनीयाः। सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ त

कव्यापारयोः प्राधान्यान्मनोव्यापार उक्तोऽस्पृहारूपमिति ब्रह्मचर्यस्वरूपमाह गुप्तेति। संयतेनोपस्थोपि हि स्त्रीप्रेक्षणतदालापकंदर्पायितनतदंगस्पर्शनस
क्तो न ब्रह्मचर्यवानिति तन्निरासायोक्तं गुप्तेंद्रियस्येति। इंद्रियांतराण्यपि तल्लोलुपानि रक्षणीयानीति। अपरिग्रहस्वरूपमाह विषयाणामिति। तत्र संगदोषउ
क्तो भोगाभ्यासमनु विवर्धंते रागाः कौशलानि चेंद्रियाणामिति हिंसालक्षणश्च दोषो नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति। अशास्त्रीयाणामयत्नोपनता
नामपि विषयाणां निंदितप्रतिग्रहादिरूपार्जनदोषदर्शनात् शास्त्रीयाणामप्युपार्जितानां च रक्षणादिदोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः। सामान्यत उक्ता या
दृशाः पुनर्योगिनामुपादेयास्तान्दर्शयितुं सूत्रमवतारयति ते त्विति। जा॰ ते॥ सर्वासु जात्यादिलक्षणासु भूमिषु विदिताः सार्वभौमाः। अहिंसादय इत्यन्यत्र ३१
व्यवच्छेद ऊहनीयः। सुगमं भाष्यं। शौचादिनियममाचष्टे॥ शौ॰ मा॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥

व्यानेन्द्रेशो यमिति। आदिशब्देन गोमयादयो गृह्यन्ते। गोमूत्रयावकादिमेध्यं तस्याभ्यवहरणादिः। आदिशब्दान्मितपरिमाणसंख्या नियमादयो ग्राह्याः। मेध्याभ्यवहरणा दिजनितमिति वक्ष्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्यकारणाभेदात्। चित्तमलाः मदमानासूयादयस्तदपनयो मनःशौचं। प्राणत्राणमात्रहेतोरभ्यधिकस्यानुपादित्सा संतोषः। प्राग्वश्यीकरणत्यागादित्ति त्रिगोपः। का छमौनं निमिंगितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं। अवचनमात्रमाकारमौनं परिक्षीणवितर्कजालइति वितर्को वक्ष्यमाणः संशयविपर्ययौ वेतिएतावताश्वडी जेसंघिरूढ्ः। एते यमनियमाः विष्णुपुराणोक्ताः। ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान्। सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन्॥ स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान्। कुर्वीत ब्रह्मणि तथा यस्मिन्प्रवणमनः॥ एते यमाः सनियमाः पंच पंच प्रकीर्तिताः। विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां वि

शेषं च मृन्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यं। आभ्यंतरं चित्तमलानामाक्षालनं। संतोषः संनिहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा। तपो द्वंद्वसहनं। द्वंद्वं च जिघत्सा पिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च। व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा। ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणं। शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन्वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः। संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्ययुक्तोऽमृतभोगभागी। यत्रेदमुक्तं। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति। एतेषां यमनियमानां। वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनं। यदास्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन् हनिष्याम्यहमपकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति। एवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत्। घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः। स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान्पुनस्तानाददानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत्। यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इति। एवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यं। वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनं। तत्र हिंसा तावत्। कृतकारितानुमोदितेति त्रिधा। एकैका पुनस्त्रिधा लोभेन मांसचर्मार्थिना क्रोधेनापकृतमनेनेति मोहेन धर्मो मे भविष्यतीति। लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधा मृदुमध्याधिमात्रा इति। एवं सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति हिंसायाः। मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रिधा। मृदुमृदुः मध्यमृदुः तीव्रमृदुरिति तथा मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्य इति। तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति। एवमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति। सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येयाः। प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति। एवमनृतादिष्वपि योज्यं। ते खल्वमी वितर्का दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनं। दुःखमज्ञानं चानन्तफलं येषामिति प्रतिपक्षभावनं। तथा च हिंसकस्तावत्प्रथमं वध्यस्य वीर्यमाक्षिपति। ततश्च शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति ततो जीवितादपि मोचयतीति। ततो वीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति। दुःखोत्पादान्नरकतिर्यक्प्रेतादिषु दुःखमनुभवति। जीवितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणं जीवितात्यये वर्तमानो मरणमिच्छन्नपि दुःखविपाकस्य नियतविपाकवेदनीयत्वात् कथंचिदेवोच्छ्वसिति। यदि च कथंचित्पुण्यावापगता हिंसा भवेत्तत्र दुःखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति। एवमनृतादिष्वपि योज्यं यथासंभवं। एवं वितर्काणां चामुमेवानुगतं विपाकमनिष्टं भावयन्न वितर्केषु मनः प्रणिदधीत। प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हेया वितर्काः॥ ॥

मुक्तिदा इति। श्रेयांसि बहुविघ्नानीत्येषां पवादसंभवे तत्परिहारोपदेशपरं सूत्रमवतारयति एतेषां यमनियमानामिति सूत्रं। वि०नं। वितर्काणां भाष्ये नास्तिति रोहितमिव किंचन। तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्मफलभेदात्प्रतिपक्षभावनाविषयान्प्रतिपक्षभावनास्वरूपाभिधित्सया सूत्रेणाह वि०नं। व्याचष्टे न वर्द्धिसेति। प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वान्नियमके विकल्पसमुच्चयाः संभविनः हिंसादिषु तत्राधर्मजः तमःसमुद्रेके सति चतुर्विधविपर्ययलक्षणस्याज्ञानस्याप्युदय इत्यसन्तानफलत्वमप्येतेषामिति। दुःखाज्ञानानन्तफलत्वमेव हि प्रतिपक्षभावनं। तद्ग्राहोप्यो निवृत्तिरिति। तदेव प्रतिपक्षभावनं स्फारयति वध्यस्य पश्चादेवेति

कायव्यापाररहेतुं प्रथममाक्षिपति भूपनि योजनेन हिय ज्ञारण गत्यश्च भवति विशेषमति स्फुटं॥

यो॰सू॰भा॰ उक्ता यमनियमास्तदपवादकानां वितर्काणां प्रतिपक्षभावनातो हानिरुक्ता संप्रत्यप्रत्यूहं यमनियमाभ्यासात् सिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिह्नान्युपन्यस्यति । य पाद २
त्परिज्ञानाद्योगी तत्र तत्र कृतकृत्यः कर्त्तव्येषु प्रवर्त्तत इत्याह यदेति । तं०गः । शाश्वतिकविरोधा अप्यश्वमहिषमूषकमार्जाराहिनकुलादयोऽपि भगवतः प्रतिष्ठिताहिं
३२ सस्य सन्निधानात् तच्चित्तानुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति । सं०लं । क्रियासाध्यो धर्माधर्मौ क्रिया तत्फलं च स्वर्गनरकादि तेनाश्रयतीत्याश्रयस्तस्य भावस्तत्त्वं तदस्य भ
गवतो वाचा भवतीति क्रियाश्रयत्वमाह धार्मिक इति । फलाश्रयत्वमाह स्वर्गमिति । अमोघा अप्रतिहता । अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं । सुबोधः । ब्रह्मचर्यप्रति
ष्ठायां वीर्यलाभः । वीर्यं सामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिघान् अप्रतिघातान् गुणानणिमादीनुत्कर्षयत्युपचिनोति । सिद्धश्च तारादिभिरष्टाभिः सिद्धिभिरूहाद्यपर
नामभिरुपेतो विनेयेषु शिष्येषु ज्ञानं योगतदंगविषयमाधातुं समर्थो भवतीति । अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः । निकायविशिष्टैर्देहेन्द्रियादिभिरभिसंबंधो

यदास्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति । तद्यथाऽहिंसाप्रतिष्ठायां । तत्सन्निधौ वैरत्यागः । सर्वप्राणिनां भवति । सत्यप्रतिष्ठा
यां क्रियाफलाश्रयत्वं । धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः । स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति । अमोघास्य वाग्भवति । अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं । सर्वदि
क्कान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि । ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः । यस्य लाभादप्रतिघान्गुणानुत्कर्षयति । सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवतीति । अपरिग्र
हस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः । अस्य भवति कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं के वा भविष्यामः कथं भविष्याम इत्येवमस्य पूर्वान्तपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञा
सास्वरूपेणोपावर्त्तते । एता यमस्थैर्ये सिद्धयः । नियमेषु वक्ष्यामः । शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः । स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी काया
नभिष्वङ्गी यतिर्भवति । किं च परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकी स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन्कथं परकायैरत्यन्तमे न
वाप्रयतैः संसृज्येत । किं च । सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च भवन्तीति वाक्यशेषः । शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्य
तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीत्येतच्छौचस्थैर्यादधिगम्यत इति ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ ॥

जन्मनस्य कथंता किंप्रकारता तस्याः संबोधः साक्षात्कारः । स प्रकारान्तीन्द्रियत्वानोदितान्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमितियावत् । अतीतं जिज्ञासते कोऽहमासमिति । तस्यैव
प्रकारभेदमुत्प्रेक्ष्य स्थितो वा जिज्ञासते कथमहमासमिति । वर्त्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं जिज्ञासते किंस्विदिति । शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूहमात्रमाहोस्वित्तेभ्योऽन्य
दिति । अत्रापि कथंस्विदित्यनुषजनीयं । के विनुपकल्पत एव । अनागतं जिज्ञासते के भविष्याम इति । अत्रापि कथंस्विदित्यनुषंगः । एवमस्येति । पूर्वान्तोऽतीतकालः परा
न्तो भविष्यन्मध्यो वर्त्तमानस्तेष्वात्मनो भावः शरीरादिसंबंधः तस्मिन्जिज्ञासा तज्जश्च ज्ञानं यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति न्यायात् । योगः । अनेन बाह्यशौचसिद्धि ३२
सूचकं कथितं । आंतरशौचसिद्धिसूचकमाह किं चेति । सं०च । चित्तमलानामाक्षालने चित्तसत्त्वममलं प्रादुर्भवति वैमल्यात्सौमनस्यं स्वच्छतास्वच्छतदेकाग्र
ततो मनस्तंत्राणामिन्द्रियाणां तज्जयाज्जयं ततस्त्वात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

सं॰भा॰ नविद्यते स्मादुत्तमं इत्यनुत्तमः। यथा चोक्तं ययातिना प्ररोयौवनमर्थयता या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः। तां तृष्णां संत्यजन् प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यते॥ तदेतद्दर्श
यति। यच्च कामसुखं लोक इत्यादिना। तपःसिद्धिसूत्रकमाह। का॰सः। अशुद्धिलक्षणमावरणं नामसमधर्मादि। अणिमादि। महिमा लघिमा प्राप्तिः सुगमं। स्वाध्यायसिद्धिसूत्रकमा
ह। स्वा॰ग॰। सुगमं। स॰ना॰। न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव चेत्संप्रज्ञातस्य समाधेरंगिनः सिद्धिः कृतं सप्तभिरंगैरिति। ईश्वरप्रणिधानसिद्धो दृष्टादृष्टावांतरव्यापारेण तेषामुपयो
गात्संप्रज्ञातसिद्धौ च संयोगपृथक्त्वेन द्भद्र्इवैकल्यर्थता पुरुषार्थता च। न चैवमनंतरंगता धारणाध्यानसमाधीनां संप्रज्ञातसिद्धौ संप्रज्ञातसमानगोचरतयांतरंगतरेभ्यो न ज्ञेय
रेभ्योस्यांतरंगत्वप्रतीतेरीश्वरप्रणिधानमपि हीश्वरगोचरं न संप्रज्ञेयगोचरमिति बहिरंगमिति सर्वमवदातं। प्रज्ञानानीति प्रज्ञापदव्युत्पत्तिर्दर्शिता। उत्तरसूत्रमवतारयति उ
क्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः। आसनादीनि वक्ष्यामः। त॰नं। स्थिरं निश्चलं यत्सुखं सुखावहं तदासनमिति सूत्रार्थः। आस्यते अत्रास्ते वानेनेत्यासनं तस्य प्रभेदानाह तद्यथेति।
पद्मासनं प्रसिद्धं। स्थितस्यैकतरः पादो भून्यस्तः एकतरश्चाकुंचितजानोरुपरिन्यस्त इत्येतद्वीरासनं। पादतले वृषणसमीपे संपुटीकृत्य तस्योपरि पाणिकच्छपिकां कुर्यात्तद्भद्रासनं।
सव्यमाकुंचितं चरणं दक्षिणजंघोर्वंतरे दक्षिणं चाकुंचितं वामजंघोर्वंतरे निक्षिपेदेतत्स्वस्तिकं। उपविश्य श्लिष्टांगुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजंघोरू पादौ प्रसार्य दंडासन

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः॥ तथा चोक्तं। यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति॥ कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः
॥ निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलं तदावरणमलापगमात्कायसिद्धिरणिमाद्या। तथेंद्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणमननाद्येति॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥ देवा
ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छंति कार्ये चास्य वर्तंत इति। समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्॥ ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिः। यया सर्वमीप्सितमवि
तथं जानाति देशांतरे देहांतरे कालांतरे च ततोस्य प्रज्ञा यथाभूतं प्रजानाति। उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः। आसनादीनि वक्ष्यामः॥ तत्र स्थिरसुखमासनम्॥ तद्यथा पद्मा
सनं वीरासनं भद्रासनं स्वस्तिकं दंडासनं सोपाश्रयं पर्यंकं क्रौंचनिषदनं हस्तिनिषदनं उष्ट्रनिषदनं समसंस्थानं स्थिरसुखं यथासुखं चेत्येवमादीनि॥ प्रयत्नशै
थिल्यानंतसमापत्तिभ्यां॥ भवतीति वाक्यशेषः। प्रयत्नोपरमात्सिध्यत्यासनं येनांगमेजयो भवति। अनंते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्तयतीति॥ ततो द्वंद्वानभिघातः॥ शीतो

मभ्यसेत्। योगपट्टकयोगात्सोपाश्रयं। जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्यंकः। क्रौंचनिषदनादीनि क्रौंचादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात्प्रत्येतव्यानि। पार्ष्ण्यग्रपादाभ्यां
द्वयोराकुंचितयोरन्योन्यसंपीडनं समसंस्थानं येन संस्थानेनावस्थितस्य स्थैर्यं सुखं च सिध्यति तदासनं स्थिरसुखं तत्तत्र भगवतः सूत्रकारस्य संमतं तस्य विवरणं यथासु
खं चेति। आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह। प्र॰भ्यां॥ सांसिद्धिको हि प्रयत्नः शरीरधारको न योगांगस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्वे उपदेशवैयर्थ्यात्स्व
भावत एव तत्सिद्धेः। तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधको विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयासननियमोपहंतृत्वात्। तस्मादुपदिष्टनियमा
सनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्याय प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः। अनंते वा नागनाय
के स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वंभरामंडले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्तयतीति। आसनविजयसूत्रकमाह। त॰तः। निगदव्याख्यातं भाष्यं। आसनमप्युक्तं विष्णु
पुराणे। एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतमिति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामः शरणं मम॥ ॥श्रीकृष्णाय न
मः॥ ॥श्रीराजीवलोचनाय नमः॥ ॥श्रीगोपालाय नमः॥ ॥श्रीशाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

यो·सू·भा· आसनानंतरंतत्पूर्वकतोप्राणायामस्यदर्शयन्तल्लक्षणमाह।त॰म॰॥ रेचकपूरककुंभकेष्वस्तिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदइति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति।त पाद
२२ थाहि।यत्रबाह्योवायुराचम्यांतर्धार्यतेपूरकेतत्रास्तिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः।यत्रापिकोष्ठ्योवायुर्विरिच्यबहिर्धार्यतेरेचकेतत्रास्तिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छे २
दः।एवंकुंभकेपीतितदेतद्भाष्येणोच्यतेसत्यासतइति।प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरंसूत्रमवतारयतिसात्विति।बा॰सू॰।इतिशब्दःप्रत्येकंसंबध्यते।रेचकमाह।यत्र
प्रश्वासेति।पूरकमाह।यत्रश्वासेति।कुंभकमाहतृतीयइति।तदेवस्फुटयतियत्रोभयोःश्वासप्रश्वासयोःसकृदेवविधारकात्प्रयत्नादभावोभवतिनपुनःपूर्ववदापूरणप्र
यत्नोऽप्रविधारकप्रयत्नोनापिरेचकप्रयत्नोऽपिविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यतेकिंतुयथातप्तेउपलेनिहितंजलंपरिशुष्यत्सर्वतःसंकोचमापद्यते।एवमयमपिमारुतोवह
नशीलोबलवद्विधारकप्रयत्नविरुद्धक्रियःशरीरएवसूक्ष्मीभूतोवतिष्ठतेननुपूरयतियेनपूरकःनतुरेचयतियेनरेचकइति।इयानस्यदेशोविषयःप्रादेशवितस्ति
हस्तादिपरिमितोनिवातप्रदेशेइषीकातूलादिक्रियानुमितोबाह्यः।एवमांतरोप्यापादतलमामस्तकंपिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितःस्पर्शेन।निमेषक्रियावच्छिन्न

तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदःप्राणायामः।स्थ्यासनजयेबाह्यस्यवायोराचमनंश्वासः।कौष्ठ्यस्यवायोर्निःसारणंप्रश्वासः।तयोर्गतिविच्छेदउभयाभावः
प्राणायामः।सतु॥बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः।यत्रश्वासपूर्वकोगत्यभावःसबाह्यः।यत्रप्रश्वासपूर्वकोगत्यभावःसआभ्यंत
रः।तृतीयःस्तंभवृत्तिः।यत्रोभयाभावःसकृत्प्रयत्नाद्भवति।यथातप्तेन्यस्तमुपलेजलंसर्वतःसंकोचमापद्यतेतथाद्वयोर्युगपद्भवत्यभावइति।त्रयोप्येतेदेशेनपरिदृ
ष्टाइयानस्यविषयोदेशइति।कालेनपरिदृष्टाःक्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्नाइत्यर्थः।संख्याभिःपरिदृष्टाएतावद्भिःश्वासप्रश्वासैःप्रथमउद्घातस्तद्वन्नि
गृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीयउद्घातएवंतृतीयः।एवंमृदुरेवंमध्यःएवंतीव्रइतिसंख्यापरिदृष्टः।सखल्वयमेवमभ्यस्तोदीर्घसूक्ष्मः॥बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी
चतुर्थः॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥श्रीनिवासायनमः॥ ॥श्रीहरयेनमः॥ ॥श्रीसांबायनमः॥ ॥

स्यकालस्यचतुर्थोभागःक्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नःस्वजानुमंडलंपाणिनात्रिःपरामृश्यच्छोटिकावच्छिन्नःकालोमात्रातामिःषट्त्रिंशन्मात्राभिःपरि
मितःप्रथमउद्घातोमृदुःसएवद्विगुणीकृतोद्वितीयोमध्यमः।सएवत्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रस्तमिमंसंख्यापरिदृष्टंप्राणायाममाहसंख्याभिरितिस्वस्थस्य
हिपुंसःश्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेनकालेनयथाच्छोटिकाकालःसमानःप्रथमोद्घातकर्मतांनीतःउद्घातोविजितोवशीकृतोनिगृहीतःक्षणानामियत्
ताकालोविवक्षितः।श्वासप्रश्वासेषुतासंख्येतिकथंचिद्भेदः।सखल्वयंप्रत्यहमभ्यस्तोदिवसपक्षमासादिक्रमेणदेशकालप्रचयव्यापितयादीर्घः।परमने
पुण्यसमधिगमनीयतयाचसूक्ष्मोनतुमंदतया।एवंत्रयोविशेषालक्षिताःचतुर्थंलक्षयति॥बा॰र्थः॥ ॥श्रीगोविंदायनमः॥ ॥श्रीहर २२
येनमः॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीमतेरामायनमः॥ ॥

यो॰ सू॰ भा॰ अनुकारं विवृणोति चित्तनिरोध इति। द्वयोर्निरोधो निरोधहेतुश्च प्रयत्नस्तुल्य इति सादृश्यं। अत्रैव दृष्टांतमाह यथा मधुकरराजमिति। दार्ष्टांतिके योजयति तथे पाद २
३४ ति। अत्रापि विष्णुपुराणवाक्यं। शब्दादिष्वनुषक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्॥ कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः॥ तस्य प्रयोजनं तत्रैव दर्शितं। व
श्यता परमा तेन जायते निश्चलात्मनाम्॥ इंद्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधक इति। अस्यानुवादकं सूत्रं। ततः परमा वश्यतेंद्रियाणां। ननु संति किमन्या अपरमा इंद्रियाणां व
श्यता या अपेक्ष्य परमेयमुच्यते अत्रानादर्शयति शब्दादिष्विति। एतदेव विवृणोति। सक्ती रागो व्यसनं। कया व्युत्पत्त्या व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येनं श्रेयस इति।
तदभावो व्यसनं वश्यता। अपरामपि वश्यतामाह अविरुद्धा प्रतिपत्त्या स्वविरुद्धशब्दादिसेवनं तद्विरुद्धेष्वप्रवृत्तिः सेयं न्याय्या न्यायादनपेता यतः। अपरामपि वश्य
तामाह शब्दादिसंप्रयोग इति। शब्दादिभिरिंद्रियाणां संयोगः स्वेच्छया भोग्येषु खल्वयं स्वतंत्रो न भोग्यतंत्र इत्यर्थः। अपरामपि वश्यतामाह रागद्वेषाभावे सुखदुः
खशून्यं माध्यस्थेन शब्दादिज्ञानं इत्येके। सूत्रकाराभिमतां वश्यतां परमर्षिसंमतामाह चित्तस्यैकाग्र्यात् सहेंद्रियैरप्रवृत्तिरेव शब्दादिष्विति जैगीषव्यः अस्याः

॥ चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानींद्रियाणि नेतरेंद्रियजयवदुपायांतरमपेक्षंते। यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतंतमनूत्पतंति निविशमानम
नुविशंते तथेंद्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः। ततः परमा वश्यतेंद्रियाणां। शब्दादिष्वव्यसनमिंद्रियजय इति केचित्। स
क्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति॥ अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या। शब्दादिसंप्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञा
नमिंद्रियजय इति केचित्। चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः। ततः परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानींद्रियाणि नेतरेंद्रियजय
वत्प्रयत्नकृतमुपायांतरमपेक्षंते योगिन इति॥ ॥ इति पातंजले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः॥ ॥श्रीः॥ ॥

परमतामाह परमा त्विति। तु शब्दो वश्यतांतरेभ्यो विशिनष्टि वश्यतांतराणि हि विषयाशीविषसंप्रयोगशालितया क्लेशविषसंपर्कशंकां नापक्रामंति न हि विष
विद्यावित्प्रकृष्टोऽपि वशीकृतभुजंगममंके निधाय स्वपिति विश्रब्धः इयं तु वश्यता विदूरीकृतनिखिलविषयव्यतिषंगा निराशंकतया परमेत्युच्यते। नेत
रेंद्रियजयवदिति यथा यतमानसंज्ञायामेकेंद्रियजयेऽपींद्रियांतरजयाय प्रयत्नांतरमपेक्षंते। न चैवं चित्तनिरोधे बाह्येंद्रियनिरोधाय प्रयत्नांतरापेक्षेत्य
र्थः॥ क्रियायोगं जगौ क्लेशान् विपाकान् कर्मणामिह॥ तद्दुःखत्वं तथा व्यूहान् पादे योगस्य पंचकमिति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥इति श्रीवाच ३४
स्पतिमिश्रविरचितायां पातंजलभाष्यव्याख्यायां साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः संपूर्णः॥ ॥श्रीरामकृष्णाय नमः॥ ॥श्रीगो
पालाय नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीनिवासाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तं। तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो वक्तव्याः। ताश्च संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यानसमाधि
समुदाय इति विभूतिसाधनतया पंचभ्यो योगांगेभ्यो बहिरंगेभ्यः स्यांगत्रयस्यांतरंगतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यासः तत्रापि च धारणाध्यानसमाधी
नां कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वात्तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणालक्षणीयत्याह उक्तानीति। दे०णा। आध्यात्मिकदेशमाह नाभिचक्र इति।
आदिशब्देन ताल्वादयो ग्राह्याः। बंधः संबंधः। बाह्यदेशमाह बाह्य इति। बाह्ये च न स्वरूपेण चित्तस्य संबंधः संभवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेति। अत्रापि पु
राणे। प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेंद्रियम्॥ वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये॥ शुभाश्रया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतयः। इदं चात्रो
क्तं॥ मूर्तं भगवतो रूपं सर्वापाश्रयनिस्पृहम्॥ एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते॥ तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यद्विचिंत्यं नराधिप॥ तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोप
पद्यते॥ प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रनिभेक्षणम्॥ सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्वलम्॥ समकर्णांतविन्यस्तचारुकुंडलभूषणम्॥ कंबुग्रीवं सुविस्तीर्ण
श्रीवत्सांकितवक्षसम्॥ वलीत्रिभंगिना मग्ननाभिना चोदरेण च॥ प्रलंबाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम्॥ समस्थितोरुजंघं च सुस्थिरांघ्रिवरांबुजम्॥ चिं
तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम्॥ किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम्॥ शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशंखाक्षवलयान्वितम्॥ चिंतयेत्तन्मयो योगी समाधाया

उक्तानि पंच बहिरंगानि साधनानि धारणा वक्तव्या। देशबंधश्चित्तस्य धारणा॥ नाभिचक्रे हृदयपुंडरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्येवमादि
षु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बंध इति धारणा॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं। तस्मिन्देशे ध्येयालंबनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः प्र
त्ययांतरेणापरामृष्टो ध्यानं। तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः। ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्ये
य[illegible]स्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते॥ त्रयमेकत्र संयमः॥ तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः। एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते। त
दस्य त्रयस्य तांत्रिकी परिभाषा संयम इति॥ तज्जयात्प्रज्ञालोकः॥ ॥

त्मानसम्॥ तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा॥ एतदानिष्ठितोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्व
तः॥ नापयाति यदा चित्तात्सिद्धां मन्येत तां तदेति॥ धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति॥ त०नं। एकतानता एकाग्रता। सुगमं भाष्यं। अत्रापि पुराणे। तद्रूपप्रत्यये चैकाग्र्यं
संततिश्चान्यनिःस्पृहा तद्ध्यानं प्रथमैरंगैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप इति। ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति। त०धिः। व्याचष्टे ध्यानमेवेति। ध्येयाकारनिर्भासमिति। ध्ये
याकारस्य निर्भासो न ध्यानाकारस्येति अत एवाह शून्यमिति। ननु शून्यत्वे कथं ध्येयं प्रकाशेतेत्याह इवेति। अत्रैव हेतुमाह ध्येयस्वभावावेशादिति। अत्रापि पु
राणे॥ तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत्। मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयत इति। ध्येयाद्ध्यानस्य भेदः कल्पना तद्धीनमित्यर्थः। अष्टांगयोग
मुक्त्वा खांडिक्याय केशिध्वज उपसंजहार॥ क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तदचेतनं। निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्त्तत इति। धारणाध्यानसमाधित्रयस्य तत्र नि
युज्यमानस्य प्रातिस्विकसंज्ञोच्चारणगौरवं स्यादिति लाघवार्थं परिभाषासूत्रमवतारयति॥ त्र०मः॥ व्याचष्टे एकविषयाणीति वा चकलशंकामपनयति तद
स्येति। तथ्य नैश्चुत्पाद्यते योगीयेन शास्त्रेण तत्तंत्रं तद्भवा तांत्रिकी। संयमप्रदेशाः परिणामत्रयसंयमादित्यवमादयः। संयमविजयस्याभ्याससाधनं फलमाह।
त०ज०कः॥ प्रत्ययांतरानभिभूतस्य निर्मलप्रवाहे वस्थानमालोकः प्रज्ञायाः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ स ॥

मेत

यो·सू·भा· सुगमंभाष्यं॥ क्वपुनर्विनियुक्तस्यसंयमस्यफलंइत्यतआह॥ त०ग०। भूमिंविशेषयतिभाष्यकारः। तस्येति। जितायाभूमेर्यानंतराभूमिरवस्थाअजितातत्रविनि पाद
२५ योगः। स्थूलविषयेसवितर्केसमाधौवशीकृतेसंयमेनसंयमस्याविजितेनिर्वितर्केविनियोगः। तस्मिन्नपिवशीकृतेसविचारेविनियोगः। एवंनिर्विचारांतंनियो ३
गइत्यर्थः। अतएवस्थूलविषयसमापत्तिसिद्धौसत्यांपुराणेतत्तदायुधभूषणापनयेनसूक्ष्मविषयःसमाधिरवतारितः। शंखचक्रगदापद्मशार्ङ्गादिरहितंबुधः। चिंत
येद्भगवद्रूपंप्रशांतंसाक्षसूत्रकम्॥ यदाचधारणातस्मिन्नवस्थानवतीततः। किरीटकेयूरमुखैर्भूषणैःरहितंस्मरेत्॥ तदेकावयवंदेवंसोहंचेतिपुनर्बुधः। कुर्यात्ततो
ह्यहमितिप्रणिधानपरोभवेदिति। कस्मात्पुनरधरांभूमिंविजित्योत्तरांविजयते। विपर्ययःकस्मान्नभवतीत्यतआह नह्यजिताधरभूमिरिति। नहिशिलांद्रादातरं
गोऽप्रतिमस्थितोप्राप्यमेचवनंगंगांप्राप्नोति। ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्यचेति। कस्मान्नेदर्थस्योत्तरभूमिविजयप्रत्यासन्नस्यान्यतएवेश्वरप्रणिधाना
देवावगततत्त्वात्। निष्पादितक्रियेऽकर्मण्यविशेषाधायिनःसाधनस्यसाधनन्यायातिपातादिति। स्यादेतत् आगमतःसामान्यतोऽवगतानामप्यवांतरभूमिभेदानां

तस्यसंयमस्यजयात्समाधिप्रज्ञायाभवत्यालोकः। यथायथासंयमस्थिरपदोभवतितथातथासमाधिप्रज्ञाविशारदीभवति॥ तस्यभूमिषुविनियोगः॥
तस्यसंयमस्यजितभूमेर्यानंतराभूमिस्तत्रविनियोगः। नह्यजिताधरभूमिरनंतरभूमिंविलंघ्यप्रांतभूमिषुसंयमंलभते। तदभावाच्चकुतस्तस्यप्रज्ञालोकः
ईश्वरप्रणिधानाज्जितोत्तरभूमिकस्यचनाधरभूमिषुपरचित्तज्ञानादिषुसंयमोयुक्तः। कस्मात्तदर्थस्यान्यतएवावगतत्वात्। भूमेरस्याइयमनंतराभू
मिरित्यत्रयोगएवोपाध्यायः। कथं। एवंह्युक्तं॥ योगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्तते। योऽप्रमत्तस्तुयोगेनसयोगेरमतेचिरमिति॥ त्रयमंतरंगंपूर्वे
भ्यः॥ तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमंतरंगंसंप्रज्ञातस्यसमाधेःपूर्वेभ्योयमादिभ्यःपंचभ्यःसाधनेभ्यइति। तदपिबहिरंगंनिर्बीजस्य। तदप्यंतरंगंसा
धनत्रयंनिर्बीजस्ययोगस्यबहिरंगंभवति। कस्मात्तदभावेभावादिति। अथनिरोधचित्तक्षणेषुचलंगुणवृत्तमितिकीदृशस्तदाचित्तपरिणामः॥ ॥श्रीः॥

कुतःपौर्वापर्यावगतिरित्यतआह। भूमेरस्याइति। जितःपूर्वोयोगउत्तरस्ययोगस्यज्ञानप्रवृत्त्यधिगमहेतुः अवस्थैवावस्थावानित्यभिप्रेत्येतद्द्रष्टव्यं। कस्मात्पुनर्यो
गांगत्वाविशेषेपिसंयमस्यतत्रतत्रविनियोगोनेतरेषांपंचानामित्यतआह॥ त्र०भ्यः॥ तदिदंसाधनत्रयंसाध्यसमानविषयत्वेनांतरंगं। नत्वेवंयमादयस्तस्मा
त्तेबहिरंगाइत्यर्थः। साधनत्रयस्यसंप्रज्ञातएवांतरंगत्वंनत्वसंप्रज्ञातेतस्यनिर्बीजतयातेःसहसमानविषयत्वाभावात्। तेषुचिरनिरुद्धेषुसंप्रज्ञातपरमकाष्ठा
परनामज्ञानप्रसादरूपपरवैराग्यानंतरमुत्पादाच्चेत्याह। तदिति। त०स्य। समानविषयमंतरंगत्वप्रयोजकमिहनतुतदनंतरभावकस्तस्यबहिरंगेश्वरप्रणिधा
नवन्नितयासव्यभिचारत्वादितिस्थितेसव्यभिचारमप्यंतरंगलक्षणंतदनंतरभावित्वमस्यनास्तितस्माद्दूरापेतांतरंगतासंयमस्यासंप्रज्ञातइतिदर्शयितुंतद
भावेभावादित्युक्तंपरिणामत्रयसंयमादित्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणामत्रयंप्रतिपिपादयिषुर्निर्बीजप्रसंगेनपृच्छति। अथेति। व्युत्थानसंप्रज्ञातयोश्चित्त २५
स्यस्फुटतरपरिणामभेदप्रत्ययानुभवान्नप्रश्नावतारोनिरोधेतुनानुभूयतेपरिणामोनचाननुभूयमानोनास्तिचित्तस्यत्रिगुणतयाचलत्वेनगुणानांक्ष
णमपिविनापरिणामस्यासंभवादित्यर्थः॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥

प्रभोत्तरं सूत्रं। व्युत्थान॰ निरोधपरिणामः॥ असंप्रज्ञातं समाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातो व्युत्थानं निरुध्यतेऽनेनेति निरोधो ज्ञानप्रसादः परं वैराग्यं तयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ। तत्र व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरोधसंस्कारस्याविर्भावश्चित्तस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य निरोधावसरस्य द्वयोरवस्थयोरन्वयः। नहि चित्तं धर्मि संप्रज्ञातावस्थायामसंप्रज्ञातावस्थायां च संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोः स्वरूपेण भिद्यत इति। ननु यथोत्तरे क्लेशा अस्मिताद्या मूलाऽविद्यानिवृत्तौ निवर्त्तन्ते न तु तन्निवृत्तौ पृथक् प्रयत्नांतरमास्थीयते। एवं व्युत्थानप्रत्ययमूलाः संस्कारा व्युत्थानप्रत्ययनिवृत्तावेव निवर्त्तन्त इति तन्निवृत्तौ न निरोधसंस्कारोपेक्षितव्य इत्यत आह। व्युत्थानसंस्कारा इति। न कारणमात्रनिवृत्तिः कार्यनिवृत्तिर्हि वर्माभूतकुविंदनिवृत्तावपि पटस्यानिवृत्तिदर्शनात् यत्कारणात्मकं यत्कार्यं तत्कारणनिवृत्तौ नत्कार्यनिवृत्तिः। उत्तरे च क्लेशा अविद्यात्मान इत्युक्तं अतस्तन्निवृत्तौ तेषां निवृत्तिरुपपन्ना न त्वेवं प्रत्ययात्मानः संस्काराश्चिरनिरुद्धे प्रत्यये सति स्मरणदर्शनात्तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि तन्निवृत्तौ निरोधसंस्कारप्रचय एवोपासनीय इत्यर्थः। सुगममन्यत्। सर्वथा व्युत्थानसंस्काराभिभवे तु बलवता निरोधसंस्कारेण चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः॥ व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्माः। न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनिरोधेन निरुद्धाः निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्मास्तयोरभिभवप्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा अभिभूत धर्मा हीयंते निरोधसंस्कारा आधीयंते निरोधक्षणं चित्तमन्वेति तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोधपरिणामः। तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधौ व्याख्यातं॥ तस्य प्रशांतवाहिता संस्कारात्॥ निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशांतवाहिता चित्तस्य भवतीति तत्संस्कारमांद्ये व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मः संस्कारोऽभिभूयत इति॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः। सर्वार्थता चित्तधर्मः। एकाग्रतापि चित्तधर्मः। सर्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः। एकाग्रताया उदय आविर्भावः तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तं। तदिदं चित्तमपायोपजननयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः॥ ततः पुनः शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः॥ समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शांत उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैवाऽऽसमाधिभ्रेषादिति। स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः। एतेन भूतेंद्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः॥ ॥

दृशः परिणाम इत्यत आह। त०॥ व्युत्थानसंस्कारमलरहितनिरोधसंस्कारपरंपरामात्रवाहिता प्रशांतवाहिता कस्मात्पुनः संस्कारपाटवमपेक्षते न तु संस्कारमात्रमित्यत आह तत्संस्कारमांद्य इति। तदिति निरोधं परामृशति यत्तु नाभिभूयत इति पठंति तत्तदा व्युत्थानं परामृशति। संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति। स०॥ विक्षिप्तता सर्वार्थता। सा न चित्तं त्यजतीति क्षयस्तिरोभावः नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः आत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोः यो अपायोपजननौ सर्वार्थताया अपायः एकाग्रताया उपजननं तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषणं भवतीति॥ त०॥ पुनः समाधिपूर्वापरीभूतायामवस्थायां समाधिनिष्पन्नो सत्यां शांतोदितावतीतवर्त्तमानौ तुल्यावृत्तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ। एकाग्रतायां बुद्ध्योः सादृश्यं। समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिर्दर्शिता। तथैवैकाग्र्यमेव आ अवधिमाह आसमाधिभ्रेषात् भ्रंशादिति प्रासंगिकं च वक्ष्यमाणोपयोगिकं च भूतेंद्रियपरिणामं विभजते॥ एतेन भू० ख्याताः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

व्याचष्टे एतेनेति। ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामास्तत्कथं तेषामतिदेश इत्यत आह। तत्र व्युत्थाननिरोधयोरिति धर्मल पाद
यो· सू· भा· क्षणावस्थाप्रकाराः परं नोद्भाविताः ननु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः। तथा हि व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उ ३
३६ क्तः। इमं च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकरणे लक्षणपरिणामोऽपि सूचित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं कालभेदः। तेन हि ल
क्षितं वस्तु वस्त्वन्तरेभ्यः कालान्तरयुक्तेभ्यो व्यवच्छिद्यत इति निरोधस्त्रिलक्षणः। अस्यैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः। अध्वशब्दः कालवचनः। स खल्वनागतलक्ष
णमध्वानं प्रथमं हित्वेति किमभूद्वत् धर्मत्वमप्यतिपततीत्यत आह। धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः। य एव निरोधोऽनागत आसीत्स एव संप्रति वर्तमा
नो न तु निरोधान्निरोध इत्यर्थः। वर्तमानतां स्वरूपव्याख्यानं। यत्रास्य स्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाकारिणा स्वरूपेणाभिव्यक्तिः समुदाचारः एषोऽस्य प्रथममना
गतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वा। स्यादेतदनागतमध्वानं हित्वा चेद्वर्तमानतामापन्नो लब्ध्वा हित्वाऽतीततामापत्स्यत इत्यतः हंत भोरध्वनामुत्पादविनाशौ स्यातां न चैष्य

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चोक्तो वेदितव्यः। तत्र व्युत्थाननिरो
धयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्च। निरोधस्त्रिलक्षणः। त्रिभिरध्वभिर्युक्तः। स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्र
थमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रपन्नः। यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा। न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः। तथा व्यु
त्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्तमानलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं। अतीतलक्षणं प्रतिपन्नं एषोऽस्य तृतीयोऽध्वा। न चानागतवर्तमानाभ्यां लक्षणा
भ्यां वियुक्तः। एवं पुनर्व्युत्थानमुपसंपद्यमानमनागतलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं। वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः ए
षोऽस्य द्वितीयोऽध्वा। न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तमिति। एवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति। तथावस्थापरिणामः। निरोधलक्षणेषु निरोधसं
स्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति। एष धर्माणामवस्थापरिणामः। तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणामध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणाना
मवस्थाभिः परिणाम इत्येवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं क्षणमपि गुणवृत्तं नावतिष्ठते। चलं च गुणवृत्तं। गुणस्वाभाव्यं तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति॥

तेन ह्यसत उत्पादो नापि सतो विनाश इत्यत आह न चातीतानागताभ्यां सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्त इति। अनागतस्य निरोधस्य वर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा व
र्तमानव्युत्थानस्यातीततां तृतीयमध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति। तत्किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानमित्यत आह एवं पुनर्व्युत्थानमिति। व्युत्थानजात्यपेक्षया पुनर्भावः।
न व्यक्त्यपेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवतीति स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः। स चैव लक्षणपरिणाम उक्तः न जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्तत इत्यत आह एवं
पुनरिति। धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाममाह तथेति। धर्माणां वर्तमानाध्वनां बलवत्त्वाबलवत्त्वे अवस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्यं परिणामः। उपसंहर
ति एष इति। परिणामभेदानां संबंधिभेदान्निर्धारयति तत्रानुभवानुसारात्। धर्मिण इति। तत्किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह एवमिति। कस्मात्पुनर ३६
यं परिणामः सदातन इत्यत आह चलं चेति। चो हेत्वर्थः। वृत्तं प्रचारः॥ एतदेव कुतः इत्यत आह गुणस्वाभाव्यमिति। उक्तमत्रैव पुरस्तात्॥ ॥श्रीगुरुभ्यो
नमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीहरयेनमः॥ ॥श्रीराम॥ ॥

सोयं त्रिविधोपि चित्तपरिणामो भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारेणातिदिष्ट इत्याह एतेनेति। एष धर्मधर्मिभेदात्। धर्मधर्मिणोरभेदमालक्ष्य तत्र भूतानां पृथिव्या दीनां धर्मिणां गवादिर्घटादिर्वा धर्मपरिणामः। धर्माणां चातीतानागतवर्त्तमानरूपता लक्षणपरिणामः। वर्त्तमानतालक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमारयौ वनवार्धकमवस्थापरिणामो घटादीनामपि नवपुरातनतावस्थापरिणामः। एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्त्तमानतादि लक्षणपरिणामो वर्त्तमानलक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्य स्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः। सोयमेवं त्रिविधोपि भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानामभे दमाश्रित्य वेदितव्यः। अभेदमाश्रित्याह परमार्थतस्त्विति। तुशब्दो भेदपक्षाद्विशिनष्टि। पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न त्वन्यस्य परिणामस्य निषिध्यते कस्माद्धर्मि स्वरूपमात्रो हीति। ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः कथमसंकरप्रत्ययो लोके परिणामेष्वित्यत आह धर्मद्वारेति। धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते तद्द्वारे ण धर्मिण एव विक्रियेत्येकाप्यसंकीर्णा तद्द्वाराणामभेदेपि धर्मिणः परस्परासंकरात्। ननु धर्मिणां धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणो धर्माणां च भेदे धर्मिणा नान्यत्वेन धर्मेणापीह धर्मिवद्भवितव्यमित्यत आह तत्र धर्मस्येति। भावः संस्थानभेदः सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचकस्वस्तिकव्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति न तु द्रव्यं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोऽभिसंधिः। एकान्तवादिनं बौद्धमुत्थापयति अपर आहेति। धर्मा एव रुचकादयस्तत्त्वतस्ताः परमार्थसन्तो न पुनः सु

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः। परमार्थतस्त्वेक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत इति। तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्त्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न तु द्रव्यान्यथात्वं यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वान्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वं अपर आह धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात्। पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्त्तेत यद्यन्वयी स्यादिति। अयमदोषः कस्मात्। एकान्तानभ्युपगमात्। तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात्। अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात्॥

वर्णनाम किंचिदेकमनेकेष्वनुगतं द्रव्यमिति। यदि पुनर्निवर्त्तमानेऽपि धर्मेषु द्रव्यमनुगतं भवेत्ततो न चितिशक्तिवत् परिणमेत अपि तु कौटस्थ्येनैव परिवर्त्तेत। परिणामात्मकं रूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थ्येन परिवर्त्तनं परिवृत्तिः। यथा चितिशक्तिरन्यथान्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपादप्रच्युता कूटस्थनित्यैवं सुवर्णाद्यपि स्यात् न चेष्यते तस्मान्न द्रव्यमतिरिक्तं धर्मेभ्य इति परिहरति अयमदोष इति। कस्मादेकान्तानभ्युपगमात्। यदि चितिशक्तेरिव द्रव्यस्यैकान्तिकीं नित्यतामभ्युपगच्छेम तत एवमुपालभ्येमहि न त्वैकान्तिकीं नित्यतामातिष्ठामहे किं तु तदेतत्त्रैलोक्यं न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तेरर्थक्रियाकारिणो रूपादपैति। कस्मान्नित्यत्वप्रतिषेधात् प्रमाणेन। यदि हि घटो व्यक्तेर्नापेयात् कपालशर्कराचूर्णादिष्ववस्थास्वपि व्यक्तो घट इति पूर्ववदुप लभ्येतार्थक्रियां च कुर्यात् तस्मादनित्यं त्रैलोक्यम्। अस्तु तर्ह्यनित्यमेवोपलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेन गगनारविन्दवदिति तुच्छत्वादित्यत आह अपेतमप्यस्ति। नात्यन्ततुच्छतायनेका ततो नित्यं स्यादित्यर्थः कस्माद्विनाशप्रतिषेधात् प्रमाणेन। तथाहि यत्तुच्छं न तत्कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रिये करोति। यथा गगनारविन्दं करोति चैतत्त्रैलोक्यं कदाचिदुप लब्ध्यर्थक्रिये इति। तथोत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणावस्थायोगित्वादयोप्यस्य तत्तुच्छगगननलिननरविषाणादिव्यावृत्ताः सत्त्वहेतव उदाहार्याः। तथा च नाशं तं निलायन चितिशक्तिवत् कूटस्थनित्यः स्यात् किं तु कथंचिन्नित्यः तथा च परिणामीति सिद्धम्। एतेन मृत्पिण्डाद्यवस्थासु कार्याणां घटादीनामनागतानां सत्त्वं वेदितव्यम्॥ ॥श्री गुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीगोपालाय नमः॥ श्री ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

स्यादेतत्। अयतमपि चेदस्ति कस्मात्सर्वदानोपलभ्यत इत्यत आह संसर्गत्वकारणत्वयात्सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चादर्शनान्न हेतुतं ततश्चानुपलब्धिरिति। तदेवं धर्मपरिणामं समर्थ्य लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते लक्षणपरिणाम इति। एकैकलक्षणं लक्षणान्तराभ्यां समनुगतमित्यर्थः। नन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरेणानुभूयेतेति कथं तद्योग इत्यत आह यथा पुरुष इति। न ह्यनुभवाभावः प्रमाणसिद्धमपनयतीति तदुत्पादस्य तत्र तत्र सद्भावे प्रमाणमसत उत्पादासंभवात् नरविषाणवदिति। परो केदोषमुद्भावयति अत्र लक्षणपरिणाम इति। यदा धर्मो वर्त्तमानस्तदैव यद्यतीतोऽनागतश्च तदा त्रयाणामध्वानः संकीर्येरन्नुत्र अनुक्रमेण वा धर्मानाभावे असदुत्पादप्रसंग इति भावः। परिहरति तस्य परिहार इति। वर्त्तमानत्वे हि धर्माणामनुभवसिद्धा ततः प्राक्पश्चात्कालसंबंधमवगमयति न खल्वसदुत्पद्यते न च सद्विनश्यतीति तदिदमाह एवं हि न चित्तमिति। कोधो नरकाले हि चित्तं रागधर्मकमनुभूयते यदा चरणा क्रोधसमये नागतत्वेनासीन्न कथमसावुत्पद्येत अत्रानुत्पन्नश्च कथमनुभूयेतेति। भवलेवं तथापि कुतोऽध्वनामसंकर इति पृच्छति किं चेति। किं कारणमसंकरे नः पुनरयमुत्तरमाह त्रयाणां लक्षणानां युगपज्ज्ञासिसंभवः। क्रमेण तु लक्षणानामेकतमस्य स्वव्यंजकाञ्जनस्य भावो भवेत्स भवेत्। लक्ष्याधीननिरूपणत्वाल्लक्षणानां लक्ष्याकारेण तद्वृत्ता। अत्रैवपं

संसर्गश्चास्य सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति। लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्त्तमानोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः। तथावर्त्तमानो वर्त्तमानलक्षणयुक्तोऽतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति। तथाऽनागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति। यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति। अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसंकरः प्राप्नोतीति परैर्दोषश्चोद्यत इति तस्य परिहारः। धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यं सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्त्तमानसमय एवास्य धर्मत्वं। एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात् क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति। किं च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति संभवः। क्रमेण तु स्वव्यंजकाञ्जनस्य भावो भवेदिति। उक्तं च। रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते। सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते। तस्मादसंकरः। यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति। न तदानीमन्यत्राभावः किंतु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तस्य भावः। तथा लक्षणस्येति। न धर्मी त्र्यध्वा धर्मास्तु त्र्यध्वानस्ते लक्षिता अलक्षिताश्च तत्र लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवंतोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यंते। अवस्थांतरतो न द्रव्यांतरतः॥

चशिष्वाचार्यसंमतिमाह उक्तं चेति। एतद्भागेन व्याख्यातं। उपसंहरति तस्मादिति। आविर्भावतिरोभावरूपविरुद्धधर्मसंसर्गादसंकरोऽध्वनामिति। दृष्टांतमाह यथा रागस्येति। पूर्वं क्रोधस्य रागसंबंधावगमोऽदर्शित इति। इदानीं तु विषयांतरवर्त्तिनो रागस्य विषयांतरवर्त्तिना रागांतरेण संबंधावगम इति। दार्ष्टांतिकमाह तथा लक्षणस्येति। ननु सत्यप्यनेकांताभ्युपगमेऽभेदोऽस्तीति धर्मलक्षणावस्थान्यते तदभिन्नस्य धर्मिणोऽप्यन्यत्वप्रसंगः स एव वचनेऽप्यतेतदनुगमानुभवविरोधादित्यत आह न धर्मी त्र्यध्वा यत्स्वद भिन्ना धर्मास्त्र्यध्वानः। धर्मिणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयते लक्षिता अभिव्यक्ता वर्त्तमाना इति यावत्। अलक्षिता अव्यक्ता अनागता अतीता इति यावत्। तत्र लक्षितास्तां तामवस्थां बलवत्त्व दुर्बलत्वादिकां प्राप्नुवंतोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यंते अवस्थांतरतो न द्रव्यांतरतः। अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यंते। एतदुक्तं भवत्यनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाभेदो व्यवस्थापयति न ह्यैकांतिकेऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद्धर्मादित्वं नाप्यैकांतिके भेदे गवाश्ववद्धर्मादित्वं स चानुभवोऽनैकांतिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिषूपजननापायधर्मकेष्वपि धर्मिणमेकमनुगमयन् धर्मांश्च परस्परतो व्यावर्त्तयन्प्रत्यात्ममनुभूयत इति तदनुसारिणो वयं न तमतिवर्त्य स्वेच्छया धर्माननुभवान्व्यवस्था २७

अत्रैव लौकिकं दृष्टांतमाह यथैका रेखेति। यथा तदेव रेखास्वरूपं तत्तत्स्थानापेक्षया शतादित्वेन व्यपदिश्यते एवं तदेव धर्मिरूपं तत्तद्धर्मलक्षणावस्थाभेदेना
न्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थः। दार्ष्टांतिकार्थे दृष्टांतांतरमाह यथा चैकत्वेपीति। अत्रांतरे परोक्तं दोषमुत्थापयति अवस्थेति। अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणावस्था
परिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसंग उक्तो धर्मिधर्मलक्षणावस्थानां तं पृच्छति कथमिति। उत्तरं अध्वनो व्यापारेणेति। दध्नः किल यो ऽनागतोऽध्वा तस्य व्यापारः क्षी
रस्य वर्त्तमानत्वं तेन व्यवहितत्वाद्धेतोः यदा धर्मो दधिलक्षणः स्वव्यापारं दधिकाद्यारंभं क्षीरे सन्नपि न करोति तदानागतः यदा करोति तदा वर्त्तमानः यदा कृत्वा
निवृत्तः सन्नेव स्वव्यापारात् दधिकाद्यारंभात् तदातीत इति। एवं त्रैकाल्येपि सत्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यमाप्नोति। सर्वदा सन्नहि हि नित्य
त्वं। च गुणानामपि च सर्वदा सत्वे ऽसत्वे चानोत्पादः तावन्मात्रं च लक्षणं कूटस्थनित्यतायाः नहि चितिशक्तेरपि कूटस्थनित्यतायाः कश्चिदन्यो विशेष इति भावः। प
रिहरति नासौ दोषः। कस्माद्गुणिनित्यत्वेपि गुणानां विमर्दो ऽन्योन्याभिभाव्याभिभावकत्वं तस्य वैचित्र्यात्। एतदुक्तं भवति यद्यपि सर्वदा सत्वं च गुणानामपि गु

यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दश एका चैकस्थाने। यथा चैकत्वेपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति। अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसंग
ति दोषः कैश्चिदुक्तः। कथं। अध्वनो व्यापारेण व्यवहितत्वात्। यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदानागतः यदा करोति तदा वर्त्तमानः यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इत्येवं ध
र्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते। नासौ दोषः कस्मात् गुणिनित्यत्वेपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात्। यथा संस्थानमादिमद्धर्म
मात्रं शब्दादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनां। एवं लिंगमादिमद्धर्ममात्रं सत्वादीनां विनाश्यविनाशिनां तस्मिन्विकारसंज्ञेति। तत्रेदमुदाहरणं मृद्धर्मी पिं
डाकाराद्धर्माद्धर्मांतरमुपसंपद्यमानो धर्मतः परिणमते। घटाकारो ऽनागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते नवपुरा
पुराणतां प्रतिलक्षणमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति। धर्मिणोपि धर्मांतरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणांतरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनो
पदर्शित इति। एवं पदार्थांतरेष्वपि योज्यमिति। त एते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रांता इत्येक एव परिणामः सर्वानमून्विशेषानभिप्लवते। अ
थ कोयं परिणामः अवस्थितस्य धर्मस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मांतरोत्पत्तिः परिणामः॥ तत्र शांतोदिता ऽव्यपदेश्य धर्मानुपाती धर्मी॥ ॥श्रीः॥ ॥

णानां तथापि गुणविमर्दवैचित्र्येण तदात्मभूततद्विकाराविर्भावतिरोभावभेदेन परिणामशालितया न कौटस्थ्यं। चितिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभा
व इति कौटस्थ्यं। यथाहुः। नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो न नश्यतीति। विमर्दवैचित्र्यमेव विकारवैचित्र्यहेतुं प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयितुं यथा संस्थानं। पृथिव्यादिपरि
णामलक्षणमादिमद्धर्ममात्रं विनाशि तिरोभावि शब्दादीनां शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणां स्वकार्यमपेक्ष्याविनाशिनामतिरोभाविनां। प्रकृतौ दर्शयति। एवं लिंग
मिति। तस्मिन्विकारसंज्ञा न त्वेवं विकारवती चितिशक्तिरिति भावः। तदेवं परीक्षकसिद्धं विकृतिं च प्रकृतिं चोदाहृत्य विकृतावेव लोकसिद्धायां गुणविमर्दवैचित्र्यं धर्मलक्षणा
वस्थापरिणामवैचित्र्यहेतुमुदाहरति तत्रेदमुदाहरणमिति। न चायं नियमो लक्षणानामेवावस्थापरिणाम इति सर्वेषामेव धर्मलक्षणावस्थाभेदानामवस्थाशब्दवा
च्यत्वादेक एवावस्थापरिणामः सर्वसाधारण इत्याह धर्मिणोपीति। व्यापकं परिणामलक्षणमाह अवस्थितस्येति धर्मशब्दश्चाश्रितत्वेन धर्मलक्षणावस्थावाच
कः। यस्यैष त्रिविधः परिणामः स धर्मी तं धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति। तत्र शांतोदिता व्यपदेश्य धर्मानुपाती धर्मी। धर्मा अस्य सन्तीति धर्मीति॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

यो॰ सू॰ भा॰ नाविज्ञाते धर्मे स शक्यो ज्ञातुमिति धर्मं दर्शयति योग्यतेति। धर्मिणो द्रव्यस्य मृदादेः शक्तिरेव चूर्णपिंडघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्मः तेषां तज्जात्यकत्वेन भावदृति याव पाद
३८ त्। नन्वेवमव्यक्ततया संतस्तिततः प्रादुर्भवंतु उदकाहरणादयस्तु नैः स्वकारणादनासादिताः कुतः प्राप्ता इत्यत उक्तं योग्यतावच्छिन्नेति। यासौ घटादीनामुत्पत्तिशक्तिः ३
सोदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्ना तेनोदकाहरणादयोपि घटादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः। अथवा के धर्मिण इत्यत्रोत्तरं योग्यतावच्छिन्ना
धर्मिण इति। को धर्म इत्यत्रोत्तरं शक्तिरेव धर्म स्तेषां योग्यतैव धर्म इत्यर्थः। अतस्तद्वान्धर्मीति सिद्धं भवति। तत्सद्भावे प्रमाणमाह स च फलप्रसवभेदानुमित एकस्य
धर्मिणोन्यश्चान्यश्च चूर्णपिंडघटादिरूप इत्यर्थः। कार्यदर्शनात् कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत् परिदृष्ट उपलब्धः। तत्रानुभवारोहिणो वर्त्तमानस्य पृत्पिंड
स्य शांताव्यपदेश्याभ्यां मृच्चूर्णमृद्घटाभ्यां भेदमाह तत्र वर्त्तमान इति। यदि न भिद्येत तर्हि पिंडवच्चूर्णघटयोरपि तद्देव स्वव्यापारव्याप्तिप्रसंग इति भावः। अव्यक्त
स्यनुपिंडस्य नोक्तभेदसाधनं संभवतीत्याह यदा त्विति। कोसौ केन भेदसाधनेन भिद्येतेति। तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय तं भेदं विभजते तत्र ये खल्विति। उदि
ता इति वर्त्तमाना इत्यर्थः। अध्वनां पौर्वापर्यं निगमयति तेनेति। चोदयति किमर्थमिति। किंनिमित्तमतीतस्यानंतरा न भवंति वर्त्तमानाः हेतुमाह पूर्वपश्चिमतायाश्च

योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः। स च फलप्रसवभेदानुमितः एकस्यान्योन्यश्च परिदृष्टः। तत्र वर्त्तमानः स्वव्यापारमनुभवन्धर्मी धर्मांतरेभ्यः शांते ॥
भ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते। यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात् कोसौ केन भिद्येत। तत्र ये खलु धर्मिणो धर्माः शांता उदिता अ
व्यपदेश्याश्चेति। तत्र शांता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः सव्यापारा उदिताः ते चानागतस्य लक्षणस्य समनंतरा वर्त्तमानस्यानंतरा अतीताः। किमर्थमतीतस्यानं
तरा न भवंति वर्त्तमानाः पूर्वपश्चिमताया अभावात् यथानागतवर्त्तमानयोः पूर्वपश्चिमता नैवमतीतस्य। तस्मान्नातीतस्यास्ति समनंतरः तस्मादनागत एव स
मनंतरो भवति वर्त्तमानस्येति। अथाव्यपदेश्याः के सर्वं सर्वात्मकमिति। यत्रोक्तं जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं। तथा स्थावराणां
जंगमेषु जंगमानां स्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति ॥

भावात् विषयेण विषयिणीमनुपलब्धिं सूचयति अनुपलंभमेवोपलंभवैधर्म्येण दर्श
यति यथा वर्त्तमानाऽनागतयोरिति। उपसंहरति तस्मादनागत एव समनंतरः पूर्वत्वेन भवति वर्त्तमानस्य नातीतः। अतीतस्य वर्त्तमानः पूर्वत्वेन समनंतरो नाव्य
पदेश्यः। तस्मादध्वनां पविभागोतीत इति सिद्धं। स्यादेतदनुभूयमानाननुभूयमानतया उदितातीतौ शक्यावनुमेतुमव्यपदेश्यास्तु पुनर्धर्मा अव्यपदेश्यतयैव ज्ञा
वयानोप्नेतुमिश्यान्यायवान्पृच्छति अथाव्यपदेश्याः के। के पुनः समीक्ष्यामहे तो नरमाह सर्वं सर्वात्मकमिति। यत्रोक्तमिति। एतदेवोपपादयति जलभूम्योरिति। ज
लस्य हि रसरूपस्पर्शशब्दवतो भूमेश्च गंधरसरूपस्पर्शशब्दवत्याः पारिणामिकं वनस्पतिलतागुल्मादिषु मूलफलप्रसवपल्लवादिगतरसादिवैश्वरूप्यं दृष्टं
सोयमनेवमात्मिकायाश्च भूमेरनीदृशस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति। उपपादितं हि नासत उत्पद्यत इति। तथा स्थावराणां पारिणामिकं जंगमेषु मनुष्यप
शुमृगादिषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टं। उपयुंजाना हि ते फलादीनि रूपादिभेदं संपद्यमासादयंति। एवं जंगमानां पारिणामिकं स्थावरेषु दृष्टं। रुधिरावसेकात् किल दाडि २८
मीफलानि तालफलमात्राणि भवंति। उपसंहरति एवमिति। एवं सर्वं जलभूम्यादि सर्वरसाद्यात्मकं तत्र हेतुमाह जात्यनुच्छेदेन। जलत्वभूमित्वादिजातेः सर्वत्र प्रत्ये

ननु सर्वं चेत्सर्वात्मकं हंत भोः सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा सन्निधानात्समानकालाभावानां व्यक्तिः प्रसज्येत न खलु संनिहिताविकलकारणं कार्यं विलंबितुम
र्हतीत्यत आह देशकालेति। यद्यपि कारणं सर्वं सर्वात्मकं तथापि यो यस्य कार्यस्य देशो यथा कुंकुमस्य काश्मीराः। तेषां सत्वेपि पांचालादिषु न समुदाचार इति न कुंकु
मस्य पांचालादिष्वभिव्यक्तिः। एवं निदाघे न प्रावृषः समुदाचार इति न तदा शालीनां। एवं न मृगी मनुष्यं प्रसूते न तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति। एवं नापुण्य
वान्सुखरूपं भुंक्ते न तस्मिन्पुण्यनिमित्तस्य समुदाचार इति। तस्माद्देशकालाकारनिमित्तानामपबंधादपगमान्न समकालमात्मनां भावानामभिव्यक्तिरिति।
तदेवं धर्मान्विभज्य तेषु धर्मिणोनुगमं दर्शयति य एतेष्विति। सामान्यं धर्मिरूपं विशेषो धर्मस्तदात्मोभयात्मक इत्यर्थः। तदेवमनुभवसिद्धमनुगतं धर्मिणं द
र्शयित्वा तमनिच्छतो वैनाशिकस्य क्षणिकं विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतो निष्टप्रसंगमुक्तं स्मारयति यस्य त्विति। वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्चेति न हि देवदत्तेन दृष्टं
यज्ञदत्तः प्रत्यभिजानातीति तस्माद्धर्मानुभविता स एव प्रत्यभिज्ञातेति। [illegible]। किमेकस्य धर्मिण एक एव धर्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणाम उत बहवो धर्म
लक्षणावस्थालक्षणाः परिणामास्तत्र किं प्राप्तमेकत्वाद्धर्मिण एक एव परिणामः। न हि एकरूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसंगादि

देशकालाकारनिमित्तापबंधात्। न खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति। य एतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती सामान्यविशेषात्मा सो
न्वयी धर्मी। यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भोगाभावः कस्मात् अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोन्यत्कथं भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत। तत्स्मृत्यभावश्च ना
न्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोन्वयी धर्मी। यो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते। तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयमि
ति॥ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः। एकस्य धर्मिण एक एव परिणाम इति प्रसक्ते क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति। तद्यथा चूर्णमृत्पिंडमृत् घट
मृत्कपालमृत्कणमृदिति च क्रमः। यो यस्य धर्मस्य समनंतरो धर्मः स तस्य क्रमः। पिंडः प्रच्यवते घट उपजायत इति धर्मपरिणामक्रमः। लक्षणपरिणामक्र
मो घटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावक्रमः। तथा पिंडस्य वर्तमानभावादतीतभावक्रमः। नातीतस्यास्ति क्रमः कस्मात् पूर्वपरतायां सत्यां समनंतरत्वं सा
तु नास्त्यतीतस्य तस्माद्द्वयोरेव लक्षणयोः क्रमः। तथावस्थापरिणामक्रमोपि घटस्याभिनवस्य प्रांते पुराणता दृश्यते सा च क्षणपरंपरानुपातिना क्रमे
णाभिव्यज्यमाना परां व्यक्तिमापद्यत इति। धर्मलक्षणाभ्यां विशिष्टोयं तृतीयः परिणाम इति। त एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपाः॥ ॥

ति। एवं प्राप्त उक्तं क्रमान्यत्वात्परिणामान्यत्वं। एकस्यां मृदि चूर्णपिंडघटकपालकणाकारा परिणतिः परंपराक्रमवती लौकिकपरीक्षकैरध्यक्षं समीक्ष्यते अ
न्यच्चेदं चूर्णपिंडयोरानंतर्यमन्यच्च पिंडघटयोरन्यच्च घटकपालयोरन्यच्च कपालकणयोरेकत्र परस्यान्यत्र पूर्वत्वात्सोयं क्रमभेदः परिणाम एकस्मिन्नक्ल
प्यमानः परिणामभेदमापादयति। एकोपि च मृद्धर्मी क्रमोपनिपातितत्सहकारिसमवधानक्रमेण क्रमवतीं परिणामपरंपरामुद्वहन्नेनामाकस्मिकय
तीति भावः। धर्मपरिणामान्यत्ववत्लक्षणपरिणामान्यत्वे वस्थापरिणामान्यत्वे च समानं क्रमान्यत्वं हेतुरिति। तदेतद्भाष्येण व्याख्यातं एकस्य धर्मिण इ
ति। क्रमः क्रमवतोरभेदमास्थाय स तस्य क्रम इत्युक्तं। तथावस्थापरिणामक्रम इति। तथा हि कीनाशोन्नकोष्ठागारे प्रयत्नसंरक्षिता अपि व्रीहयो हायनेन रतिवद्दुर्भिः
पाणिस्पर्शमात्रविशीर्यमाणावयवसंस्थानाश्च परमाणुभावमनुभवंतो दृश्यंते न चायमभिनवानामकस्मादेव प्रादुर्भवितुमर्हतीति तस्मात्क्षणपरंपराक्रमेण सूक्ष्म
तरसूक्ष्मतमसूक्ष्मबृहद्बृहत्तरबृहत्तमादिक्रमेण प्राप्तेषु विशिष्टोयं लक्ष्यत इति। तदिदं क्रमान्यत्वं धर्मधर्मिभेदपक्ष एवेत्याह त एत इति॥ ॥श्रीः॥ ॥

आविकारेभ्य आ चालिंगादापेक्षिको धर्मधर्मिभावो मृदादेरपि तन्मात्रापेक्षया धर्मत्वादित्याह धर्मोपीति। यदा परमार्थधर्मिण्यलिंगे ऽभेदोपचारस्तद्योगस्त
द्वारेण सामानाधिकरण्यद्वारेण धर्म्येव धर्म इति यावत्। तदेक एव परिणामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थः धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिस्वरूपाभिनिवेशात्। तदने
न धर्मिणो दूरोत्सारितं कूटस्थनित्यत्वमित्युक्तं प्रायः धर्मपरिणामं प्रतिपादयन्प्रसंगेन चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह चित्तस्येति। परिदृष्टाः प्रत्यक्षाः अपरि
दृष्टाः परोक्षाः तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणादयो रागादयस्तु वस्तुमात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह स्यादेतदपरिदृष्टाश्चेन्न सन्त्येवेत्यत आह अनुमानेन प्रापितो व
स्तुमात्रेण सद्भावो येषां ते तथोक्ताः पश्चान्मानसाधर्म्यादागमोप्यनुमानं सप्त परिदृष्टाः कारिकया संगृह्णाति। निरोधेति। निरोधो वृत्तीनामसंप्रज्ञातावस्था
चित्तस्यागमतः संस्कारशेषभावोनुमानतश्च समधिगम्यते। धर्मग्रहणेन पुण्यापुण्ये उपलक्षयति क्वचित्कर्मेति पाठस्तत्रापि तज्जनिते पुण्यापुण्ये एव गृ
ह्येते। ते चागमतः सुखदुःखोपभोगदर्शनाच्चानुमानतो गम्येते। संस्कारस्तु स्मृतेरनुमीयते। एवं त्रिगुणत्वाच्चित्तस्य चलं च गुणवृत्तमिति प्रतिक्षणपरिणामो
ऽनुमीयते एवं जीवनं प्राणधारणप्रयत्नभेदो ऽसंविदितः चित्तस्य धर्मः श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते। एवं चेतसश्चेष्टा क्रिया यथा यथा तेन तेनेंद्रियेण शरी
रप्रदेशेन वा संप्रयुज्यते सापि तत्संयोगादेवानुमीयते। एवं शक्तिरपि। उद्भूतानां कार्याणां सूक्ष्मावस्था चेतसो धर्मः स्थूलकार्यानुभवादेवानुमीयत इति। अतः

धर्मोपि धर्मी भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयेति। यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचारद्वारेण स एवाभिधीयते धर्मस्तदायमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभा
सते। चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टा वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टास्ते च सप्तैव भवन्ति। अनुमानेन प्रापितवस्तु
मात्रसद्भावाः॥ निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोथ जीवनं। चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता इति। अतो योगिन उपात्तसर्वसाधनस्य बुभुत्सिता
र्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानं। धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद्योगिनां भवत्यतीतानाग
तज्ञानं। धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु संपादयति॥ शब्दार्थप्रत्ययानामि
तरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानं। तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती। श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयं पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनि

परमापादपरिसमाप्तेः संयमविषयः तद्वशीकारस्थवनी विभूतिश्च वक्तव्या। तत्रोक्तप्रकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपात्तसकलयोगांगस्य योगि
नः संयमविषयतयोपक्षिपति। प॰ नं॥ ननु यत्र संयमः तत्रैव साक्षात्करणं तत्कथं परिणामत्रयसंयमोतीतानागते साक्षात्कारयेदित्यत आह तेन
परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेषु परिणामेष्वनुगते येऽतीतानागते तद्विषयं ज्ञानं संपादयति परिणामत्रयसाक्षात्करणमेव तदंतर्भूतातीतानागत
साक्षात्करणात्मकमिति न विषयभेदः संयमसाक्षात्कारयोरित्यर्थः। अयमपरः संयमस्य विषय उपक्षिप्यते॥ श॰ नं॥ अत्र वाचकं शब्दमाविख्यासुः प्रथमंता
वद्वाग्व्यापारविषयमाह तत्र वागिंद्रियं वर्णव्यंजकमष्टस्थानं। यथाहुः अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकौष्ठौ च तालु चे
ति। सा वाग्वर्णेष्वेव यथालोकप्रतीतिसिद्धेष्वर्थवती न वाचक इत्यर्थः। श्रोत्रं व्यापारविषयं निरूपयति श्रोत्रं पुनर्ध्वनेरुदानस्य वागिंद्रियाभिघातेनायः प ३९
रिणातिभेदो वर्णात्मा। तेनाकारेण परिणते तन्मात्रविषयं न तु वाचकविषयमित्यर्थः। यथालोकप्रतीतिसिद्धेभ्यो वर्णेभ्यो वाचकं भिन्नमिति पदं पुनर्वाचकं नादा
नुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यं यथाप्रतीतिसिद्धान्नादात्वर्णान्प्रत्येकं गृहीत्वा अनुपश्चात्तान्संहरत्येकतामापादयति गोरित्येतदेकं पदमिति तन्मात्रं पदं गृह्णाति यद्यपि श्रोत्रापि

यत्तु वैयाकरणैकपदानुभवमविज्ञाय [redacted] वर्णानेव वाचकानातिष्ठन्ते तं प्रत्याह वर्णा इति । ते खल्वमी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमादधीरन् नागदं तत्काइ वशि
व्यावलंबनं संहता वा ग्रावाण इव पिठरधारणं न तावत् प्रथमकल्पः एकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेरुत्तरेषां वैयर्थ्यात् द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसंगो निष्पादितक्रियेकर्म
णि विशेषानाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । तस्माद् द्वितीयः परिशिष्यते संभवति हि ग्राव्णां संहतानां पिठरधारणमेकसमयभावित्वाद् वर्णानां तु यो
गपद्यासंभवोऽतः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात् संभूयाभिनार्थधियमादधते ते पदरूपमेकमसंस्पृशंतः तादात्म्येनालएवानुपस्थापयंतश्चाविर्भूतातिरो
भूताश्रयः शलाकाकल्पाः प्रत्येकमपदस्वरूपाउच्यंते । यदि पुनः पदमेकं तादात्म्येन स्पृशेयुर्वर्णास्ततो नोक्तदोषप्रसंग इत्याह वर्णाः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधान
शक्तिप्रचितः सर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्न विनागो गणगौरनगइत्यादिषु हगकारेगत्वाद्यर्थाभिधायिषु दृष्टइति तत्तदभिधानशक्तिः एवं सोमत्रगमवारिस्त्वादि
धीश्वराद्यर्थाभिधायिषु पदेषु औ वर्णो दृष्टः सोपि तत्तदभिधानशक्तिः । एवं सर्वत्रोहनीयं । सर्वैकैर्वर्णैर्गकारादिः सहकारियद्वर्णान्तर मोकारादि तदेव प्रतियोगिप्र
तिसंबंधियस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्वैरूप्यं नानात्वमिवापन्नो न तु नानात्वमापन्नः तस्य तत्त्वादेव पूर्वनिर्णीतगकारउत्तरेण ॐकारेण गणगादिपदेभ्यो व्यावर्त्य
तरश्च ॐकारोगकारेण नोविरादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषेण गोत्वगवत्के गोपदस्फोटे स्वस्थापितानुसंहारबुद्धौ । अयमभिसंधिरर्थप्रत्यये हि वर्णानैयत्यक्रमतया पर
स्परमसंभवद्भिरशक्यः कर्तुं न च संस्कारद्वारा आग्नेयादीनामिव परमापूर्वेण स्वर्गवाजनयितव्ये । नियतक्रमाणामपि सा हि समर्थबुद्ध्युपजनने वर्णानामिति सांप्र
तं विकल्पासहत्वात् । स खल्वयं वर्णानुभवजन्यः संस्कारः स्मृतिप्रसवहेतुरन्यो वाग्नेयादिजन्यइवापूर्वाभिधानो न तावदनंतरकल्पनागौरवापत्तेः स एव तावद्दृष्टस्वर्गः क
ल्पनीयः स त्वयं नक्रमवद्भिर्वर्णानुभवैरेकस्य जन्यत्वं न संभवतीति तज्जातीयानेकान्तरसंस्कारकल्पने तिगौरवं । न च एषलापकहेलंगमत्तात्तत्संगतामनुभवतीति । न खलु संबंधोर्थ

वर्णानामेकसमयासंभवित्वात् परस्परं निरनुग्रहात्मा नैतत्पदमस्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतातिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपउच्यंते । वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानश
क्तिप्रचितः । सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैरूप्यमिवापन्नः । पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्वेण विशेषावस्थापितइत्येवं बहवो वर्णाः क्रमेणानुरोधिनोर्थसंकेतेभावादिनाः ॥

प्रत्ययनां गमक्तानोगतामुपेत । स्मृतिफलप्रसवानुमितस्तु संस्कारः स्वकारणानुभवविषयनियतो न विषयांतरे प्रत्ययमाधातुमुत्सहते अन्यथा यत्किंचिदेवैकमनुभूय सर्वेः स
र्वेनानीयातेति । न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिंडलब्धजन्मस्मृतिदर्पणसमारोहिणो वर्णाः समधिगतसहभावाश्चकाशतिसांप्रतं क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानां
तत्राविशेषेण अर्थधीजननप्रसंगात् एवेत स्मरणज्ञानं पूर्वानुभववर्तिनीपरापरतां गोचरयितुमर्हति । तस्माद्वर्णेभ्यो संभवत्यर्थप्रत्यय एकपदानुभवमेवस्तुनिमित्तमुपकल्पयति
न चैष पदेपि प्रसंगः । तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्नाध्वनयोभ्युतयंतः परस्परविसदृशास्तत्तत्पदव्यंजकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नाः सदृशाः सतोन्योन्यविसदृशोपि प
देः पदमेकं सदृशमापादयंतः प्रतियोगिभेदेन तत्तत्सादृश्यानां भेदात्तदुपधानादेकमप्यनवयवमपि सावयवमिवानेकात्मकमिवावभासयंति यथानियतवर्णपरिमाणसंस्था
नमुखमेकमपि मणिकृपाणदर्पणाद्यो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयंति न परमार्थतः । सादृश्योपधानभेदकल्पिताभागाएव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः तेन तद्बुद्धि
वर्णात्मना पदभेदे स्फोटमभेदमेव निर्भागमेव सभेदमिव सभागमिवालंबते । अतो गोपदस्फोटभेदस्यैकस्य गकारभागो गौरादिपदस्फोटसादृश्येन निर्द्धारयति स्वभागेन मिश्रेका
रेणाविशेषोनिर्धारयत्येवमोकारोपि भागः गोविराटादिपदसदृशतयानशक्नोति निर्द्धारयितुं स्वभागेन गोपदस्फोटमिति गकारेणाविशेषो निर्धारयति अस्य सहभाविनामपि संस्का
रद्वारेणास्ति सहभाव इति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । न च भिन्नविषयत्वे संस्कारयोर्भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च संस्कारयोरेकपदविषयत्वात् केवलभागा
नुभवेन पदमव्यक्तमनुभूयते अनुसंहारधिया तु भागानुभवयोनिसंस्कारलब्धजन्मना व्यक्तमिति विशेषः । अव्यक्तानुभवाश्चपाचः संस्कारा धानक्रमेण व्यक्तमनुभवमा
दधाना दृष्टाः यथा दूराद्धि नस्पतौ वसिष्ठपत्रपाः व्यक्ताव्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतवः । न चैवं विधा वर्णानामर्थप्रत्यायने संभविनी ते खल्वेकवर्णाः प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमाद
धत्यथ ते व्यक्तमिति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षज्ञानएव नियमात् व्यक्ताव्यक्ततस्य वर्णाद्धर्मस्त्वर्थप्रत्ययो न प्रत्यक्षः तदेष वर्णेभ्यो जायमानः स्फुट एव जायते न वा जायते न तस्फुटः स्फो
टस्य तु ध्वनिव्यंग्यस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटास्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानं । एवं प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहारबुद्धौ संहता वर्णा एकपदस्फोटभावमापन्नाः

संकेतावच्छेदमेवलौकिकंसभागपदविषयंदर्शयतिद्वयंतोद्वित्राश्चिवतुराःपंचवावाएतेसर्वाभिधानशक्तिपरिवृतागकारौकारविसर्जनीयाःसास्नादिमंतमर्थमव
द्योतयंति। तत्किमिदानींसंकेतानुसारेणवर्णानामेववाचकत्वंतथाचनपदंनामकिंचिदेकमित्यतआहतदेतेषामिति। ध्वनिनिमित्तक्रमोध्वनिक्रमःउपसंहृतोध्वनिक्र
मोयेषुतेतथोक्ताःबुद्ध्यानिर्भास्यतेप्रकाश्यतइतिबुद्धिनिर्भासः। संकेतावच्छिन्नाःस्थूलदर्शिलोकाशयानुरोधेनगकारौकारविसर्जनीयाइत्युक्तेगकारादीनामपि
नभागतयानाद्यात्म्येनवाचकत्वाप्रतीत्यनुसारतःसकलमेवपदंवाचकमित्यर्थः। एतदेवस्पष्टयतितदेकंपदंलोकबुद्ध्याप्रतीयतइतिसंबंधः। कस्मादेकमित्यतआह
एकबुद्धिविषयंगौरित्येकंपदंइत्येकाकारयाबुद्ध्याविषयीयत्वात्तस्मादेकं। तस्यैकत्वेनिमित्तमाहएकप्रयत्नाक्षिप्तमिति। रसइतिपदव्यंजकात्प्रयत्नाद्धिलक्षणःरसइ
तिपदव्यंजकःप्रयत्नःसजोपक्रमतःरसइतिपदव्यक्तिलक्षणःफलावच्छिन्नःपूर्वापरीभूतएकत्वदाक्षिप्तभागानांसादृश्योपधानभेदकल्पितानांपरमार्थसता
मभावादभागं। अतएवपूर्वापरीभूतभागाभावादक्रमं। ननुवर्णाःपूर्वापरीभूतास्तेचास्यभागाइतिकथमक्रमभागंचेत्यतआहअवर्णमितिअस्यवर्णाभागाःकिं
तुसादृश्योपधानभेदात्सदभेदेतेनतेनाकारेणापरमार्थसताप्रथतेनहिमणिकृपाणदर्पणादिष्वतीनिमुखानिमुखस्यपरमार्थसतोऽवयवाइति। बौद्धमनुसं
हारबुद्धौविदितमत्यवर्णपिसययस्यव्यापारःसंस्कारःपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितसत्येनोपस्थापितंविषयीकृतं। वर्णानुभवजतत्संस्काराणांवपदविषय

इयंतएतेसर्वाभिधानशक्तिपरिवृतागकारौकारविसर्जनीयाःसास्नादिमंतमर्थंद्योतयंतीति। तदेतेषामर्थसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्र
द माणांयएकोबुद्धिनिर्भासस्तत्प[illegible]वाचकंवाच्यस्यसंकेत्यते। तदेकंपदमेकबुद्धिविषयंएकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णंबौद्धमंत्यवर्णप्रत्ययव्या
पारोपस्थापितंपरत्रप्रतिपिपादयिषयावर्णैरेवाभिधीयमानैःउच्चार्यमाणैःश्रूयमाणैश्चश्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनानुविद्धयालो ॥
कबुद्ध्यासिद्धवत्संप्रतिपत्त्याप्रतीयते। तस्यसंकेतबुद्धितःप्रविभागः। एतावतामेवंजातीयकोऽनुसंहारएकस्यार्थस्यवाचकइति॥ ॥ ॥

त्वमुपपादितमधस्तात्स्यादेतदभागमक्रममवर्णंचेत्पदंतत्कस्मादेवंविधंकदाचिन्नप्रथतेनहिलाक्षारसावसेकोपधानोपाहितारुणभावःस्फटिकम
णिरुदपगमेस्वच्छधवलोनानुभूयतेतस्मात्पारमार्थिकाएववर्णाइत्यतआहपरत्रेति। प्रतिपिपादयिषयावर्णैरेवाभिधीयमानैरुच्चार्यमाणैःश्रूयमाणैश्च
श्रोतृभिरनादिर्योवाग्व्यवहारोविभक्तवर्णपदनिबंधनस्तज्जनितावासनास्ताभ्यनादिरेवतदनुविद्धयातद्वासितयालोकबुद्ध्याविभक्तवर्णरूपितप
दावगाहिन्यासिद्धवत्परमार्थवत्संप्रतिपत्त्यासंवादेनवृद्धानांपदंप्रतीयते। एतदुक्तंभवति। अस्तिकश्चिदुपाधिर्यउपधेयेनसंयुज्यतेवियुज्यतेचयथा
लाक्षादिस्तत्रतद्वियोगेस्फटिकःस्वाभाविकेनस्वच्छधवलेनरूपेणप्रकाशतइतियुज्यतेपदस्यपुनस्तुप्रयत्नभेदोपनीतध्वनिभेदादन्यतोऽनुत्पादा
त्तस्यचसदासादृश्यदोषनिरूपितत्वयावर्णात्मनेवप्रत्ययजनकत्वमितिकुतोनिरुपाधिनःपदस्यप्रथा। यथाहुर्ध्वनयःसदृशात्मानोविपर्यासस्यहेत
वःउपलंभकमेतेषांविपर्यासस्यकारणं। उपायत्वाच्चानियतःपदस्यादर्शितदर्शिनां॥ ज्ञानस्यैवचवाधेयंलोकेध्रुवमुपप्लवइति। यतःपदात्माविभक्तवर्णरूपितेः ४०
प्रकाशते। अतःस्थूलदर्शिलोकोवर्णानेवपदमभिमन्यमानस्तानेवप्रकारभेदभाजोऽर्थभेदेसंकेतयतीत्याहतस्येतितस्यपरस्याजानतएकस्याविसंकेतबुद्धितः
स्थूलदर्शिलोकंहितावर्णात्मनाविभागः। विभागमाहएतावतां। नन्यूनानामधिकानांवाएवंजातीयकोऽनेकंतत्क्रमविशेषःअनुसंहारएकबुद्ध्युपग्रहःएकस्यार्थ

ननु पदे केस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक इति संकेतः हंत भोः शब्दार्थयोरितरेतराध्यासस्तर्हीत्यत आह संकेतस्त्विति। स्मृतावात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः। नहि कु
त इत्येव संकेतोर्थमवधारयत्यपि तु स्मर्यमाण एतदुक्तं भवति। अभिन्नाकार एव संकेतः कथं विद्रदं विकल्प्य षष्ठी प्रयुक्तेति। यएषां प्रविभागज्ञः स सर्वज्ञः सर्व
मेभवति सर्वविस्मर्वंभूतरुतज्ञ इति। तदेवं विकल्पितवर्णभागमेकमनवयवं पदं व्युत्पाद्य कल्पितपदविभागवाक्यमेकमनवयवं व्युत्पादयितुमाह सर्व
पदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः अयमभिसंधिः परप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते तत्र तदेव च परं प्रति पादयितव्यं यत्तेः प्रतिपित्सितं तदेव तेः प्रतिपित्सितं यदुपादा
नाद्भिगोचरो न च पदार्थमात्रं तद्गोचरः किं तु वाक्यार्थ इति वाक्यार्थपरा एव सर्वे शब्दास्तेन स एव तेषामर्थः। अतो यत्रापि केवलस्य पदस्य प्रयोगस्तत्रापि प
दांतरेण सहैकीकृत्य ततोर्थो गम्यते न तु केवलात् स्मात्तन्मात्रस्यासामर्थ्यात् तथा च वाक्यमेव तत्र तत्र वाचकं न तु पदानि तद्भागतया तु तेषामप्यस्ति वाक्या
र्थे वाचकशक्तिः। पदार्थ इव पदभागनयवर्णानां तेन यथा वर्ण एकैकः सर्वपदार्थाभिधानशक्तिप्रचित एवं पदमपि एकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिप्रचितं तदिदमु
क्तं सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः। वृक्ष इत्युक्ते अस्तीति गम्यते अध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्ष इति पदं वाक्यार्थे वर्त्तत इति। तद्भागत्वाद् वृक्षपदं तत्र प्रवर्त्तते। कस्मात्तु
नरस्तीति गम्यत इत्यत आह न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। लोक एव हि पदानामर्थविधारणोपायः स च केवलं पदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्य सर्वत्र वाक्यार्थीकरोति सोय

संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः। योयं शब्दः सोयमर्थः योयमर्थः स शब्द इति। एवमितरेतराध्यासरूपः संकेतो भवतीति। एवमेते शब्दा
र्थप्रत्ययाः इतरेतराध्यासात्संकीर्णाः। तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानं यएषां प्रविभागज्ञः स सर्ववित्। सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः। वृक्ष इत्युक्ते
स्तीति गम्यते। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। तथा न ह्यसाधना क्रियास्तीति। तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो नियमार्थोनुवादः। कर्तृकरणकर्मणां
चैत्राग्नितण्डुलानामिति दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं श्रोत्रियश्छंदोधीते जीवति प्राणान्धारयति। तत्र वाक्ये पदपदार्थाभिव्यक्तिस्ततः पदं प्रविभज्य व्याकरणी
यं क्रियावाचकं वा कारकवाचकं वा अन्यथा भवत्यश्वो अजापय इत्येवमादिषु नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति॥ ॥श्रीः॥ ॥

मव्यभिचारः सत्तया पदार्थस्य अत एव शब्दवृत्तिविदां व्यवहारो यत्र नान्या क्रिया पदं नास्ति तत्रास्तिर्भवंतीपरः प्रयोक्तव्य इति क्रियाभेदाव्यभिचारि प्रातिपदिकमु
क्त्वा क्रियाभेदं कारकाव्यभिचारिणं दर्शयति तथा च पचतीत्युक्ते इति। पचतीत्युक्ते हि कारकमात्रस्य तदन्वययोग्यस्यावगमादन्यव्यावृत्तिपरस्तद्भेदानामनुवा
दः तदेवं भेद एव वाक्यार्थ इति। तथा न पक्षमपि पदं वाक्यार्थे वर्त्तमानं दृश्यत इति सुतरामस्ति वाक्यशक्तिः पदानामित्याह दृष्टं चेति। न चैतावता पि श्रोत्रियादि
पदस्य स्वतंत्रस्यैव वृत्त्यार्थप्रत्यायनं न यावदस्यादिभिरभिसमासोस्य भवति तथा वास्यापि वाक्यावयवत्वात् कल्पितत्वमेवेति भावः स्यादेतत्पदानामेव चेद्वा
क्यशक्तिः कृतं तर्हि वाक्येन तेभ्य एव तदर्थावगमादित्यत आह तत्र वाक्य इति। उक्तमेतन्न केवलात्पदात्पदार्थः प्रतिपित्सितः प्रतीयते न यावदेतत्पदांत
रेणाभिसमस्यत इति तथा च वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य कल्पितानि वाक्यार्थापोद्धृत्य तदेकदेशं कारकं वा क्रियां वा तत्पदं प्रकृत्यादि विभागकल्पनया व्याकरणी
यं व्याख्येयं किमर्थं पुनरेतावता क्लेशेनान्वाख्यायत इत्यत आह अन्यथेति। घटो भवति भवति भिक्षां देहि भवति तिष्ठतीति नाम्नो नामाख्यातयोश्च साम्यात्। एव
मश्वस्त्वमश्वोयातीति। एवमजापयः पिबमारयजापयः शत्रूनिति नामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातं नामत्वेनाख्यातत्वेन वा अन्वाख्यानाभावे निष्कृष्यात्र ज्ञानं कथं क्रि

तदेवं शब्दस्वरूपं व्युत्पाद्य शब्दार्थप्रत्ययानां संकेतापादितसंकराणामसंकरमाख्यातुमुपक्रमते तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां विभागः तथा श्वेतते प्रासाद इति क्रि-
यार्थः। शब्दः स्फुटतरोऽत्र पूर्वापरीभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपायाः सिद्धरूपः क्रियार्थः श्वेत इति भिन्नः शब्दः। यद्यपि शब्दार्थयोः सिद्धरूपत्वं त-
त्राप्यर्थादभिधानस्य भेद इत्याह श्वेतः प्रासाद इति। कारकार्थः शब्दोऽभिहितत्वात्तत्र कारकविभक्त्यभावः। अर्थं विभजते क्रियाकारकात्मा तदर्थस्तयोः
शब्दयोरर्थः क्रियात्मा कारकात्मा च। प्रत्ययं विभजते प्रत्ययश्चेति। चशब्देन तदर्थ इत्येतत्पदमत्रानुकृष्यते तदत्रान्यपदार्थप्रधाने संबध्यते। स एव क्रि-
याकारकात्मार्थो यस्य स तथोक्तः। नन्वभेदेन प्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानां संकरात्कुतः प्रविभाग इत्याशंक्य वा न्यूच्छति कस्मादिति उत्तरमाह सोऽयमित्यभि-
संबंधादिति। संकेतोपाधिरेकाकारप्रत्ययो न वृत्तालिक इत्यर्थः। संकेतस्य निमित्ततां दर्शिता संकेत इति सप्तम्या परमार्थमाह यस्तु श्वेतोऽर्थ इति। अव
स्थान वपुराणत्वाद यः सहगतः संकीर्ण एवं च प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वेषां भूतानां पशुमृगसरीसृपवयःप्रभृतीनां यानि रुतानि। तत्राप्यव्यक्तं पदं तद-

तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः। तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च। कस्मा
त्सोऽयमित्यभिसंबंधात् एकाकार एव प्रत्ययः संकेत इति। यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्रत्यययोरालंबनीभूतः स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न श
ब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः। एवं शब्द एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इत्यन्यथार्थोऽन्यथा शब्दोऽन्यथा प्रत्यय विभागः। एवं तत्प्रविभागसंयमाद्योगिनः
सर्वभूतरुतज्ञानं संपद्यत इति॥ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानं॥ द्वये खल्वमी संस्काराः स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा विपाकहेतवो ध
र्माधर्मरूपास्ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषु संयमः साक्षात्क्रियायै समर्थः। न च देश
कालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणं। तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः। परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणा
त्परजातिसंवेदनं। अत्रेदमाख्यानं श्रूयते। भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो विवेकजं ज्ञा
नं प्रादुरभूत् अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाच। दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्गर्भसंभवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्ये
षु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमुपलब्धमधिकमिति। भगवन्तमावट्यं जैगीषव्य उवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरक
तिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किंचिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि। भगवानावट्य उवाच। यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च॥

र्थः प्रत्ययश्चेति। तदिह मनुष्यवचनवाच्यत्वं तेषु रुतः समयः समानजातीयतया तेषामपि कृत एवेति तेषां रुतेन तदर्थभेदं तत्संयमाद्योगी जानातीति सिद्धं। सं०नं। ज्ञानजा हि सं
स्काराः स्मृतिहेतवोऽविद्यादिसंस्काराश्चाविद्यादीनां क्लेशानां विपाकहेतवः। विपाको जात्यायुर्भोगरूपस्तस्य हेतवो धर्माधर्मरूपाः पूर्वेषु भवेष्वभिसंस्कृताः निष्पादिताः स्व
कारणैर्यथा संस्कृतं व्यंजनं कृतमिति गम्यते परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनान्येन धर्माश्चित्तस्य तद्वदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषु श्रुतेष्वनुमितेषु सपरिकरेषु संयमः संस्का
राणां द्वयेषां साक्षात्क्रियायै समर्थः। भवतु नाम संयमात्साक्षात्कारः पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कुत इत्यत आह न च देशेति। निमित्तं पूर्वशरीरमिंद्रियादि वा सानुबंधसंस्का
रसाक्षात्कार एव नान्तरीयकतया जात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपतीत्यर्थः। स्वसंस्कारसंयमं परकीये व्यतिदिशति परत्राप्येवमिति। अत्र श्रद्धोत्पादहेतुमनुभवमावट्यस्य जैगी
षव्येण संवादमुपन्यस्यति यमानुश्रूयत इति। महाकल्पः महासर्गः तनूधर इति निर्माणकायसंयुक्तो भव्यः शोभनो विगलितरजस्तमोमलत्व इत्यर्थः। प्रधानवशित्वमैश्वर्यं तेन हि प्रधानं वि

संतोषादाह तृष्णाक्षयोद्बुद्धिसत्वस्यप्रशांततनाधर्मः।प्र०नं।परप्रत्ययस्यचित्तमात्रस्यसाक्षात्करणादिति।यथासंस्कारसाक्षात्कारः तदनुबंधपूर्वजन्मसाक्षात्कारमा
क्षिपत्येवं पर।चित्तसाक्षात्कारोपितदालंबनसाक्षात्कारमाक्षिपेदितिभ्रमंस्त्राह।नं०लात्।सानुबंधसंस्कारविषयोसौसंयमः।अयंतुपरचित्तमात्रविषयइत्यभिप्रा
यः।का०नं।पंचात्मकः कायः सरूपवत्तयाचाक्षुषोभवतिरूपेणहिकायश्चतद्रूपंचचक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवतितत्रयदारूपेसंयमविशेषोयोगिनाक्रियतेतदारू
पस्यग्राह्यशक्तिरूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुस्तभ्येत तस्मात्ग्राह्यशक्तिस्तंभेसत्यंतर्धानंयोगिनस्ततः परकीयचक्षुर्जनितेनप्रकाशेनज्ञानेनासंप्रयोगश्चक्षुर्ज्ञानाविषय
त्वंयोगिनः कायस्येतियावत् तस्मिन्कर्तव्येंतर्धानेकारणमित्यर्थः।एतेनेति।कायेशब्दस्पर्शरसगंधसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तंभेश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासंप्रयोगे
तद्वंतर्धानमितिसूत्रमूहनीयं।सो०वा।आयुर्विपाकंचकर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरूपक्रमंचयत्वतत्वेकभविकंकर्मजात्यायुर्भोगहेतुस्तदायुर्विपाकं।तद्वक्ति।चित्कालानपे

संतोषसुखंकिमिदमपिदुःखपक्षेनिक्षिप्तमिति।भगवान्जैगीषव्यउवाचविषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमंसंतोषसुखमुक्तं।कैवल्यसुखापेक्षयादुःखमेव।बु
द्धिसत्वस्यायंधर्मस्त्रिगुणः त्रिगुणश्चप्रत्ययोहेयपक्षेन्यस्तइति।दुःखरूपस्तृष्णातंतुस्तृष्णादुःखसंतापापगमात्तुप्रसन्नमबाधंसर्वानुकूलंसुखमिदमुक्तमिति।
प्रत्ययस्यपरचित्तज्ञानं।प्रत्ययेसंयमात्प्रत्ययस्यसाक्षात्करणात्ततःपरचित्तज्ञानं।।नचतत्सालंबनंतस्याविषयीभूतत्वात्।रक्तंप्रत्ययंजानाति।अमुष्मिन्नालंब
नेरक्तमितिनजानाति।परचित्तस्ययदालंबनंतद्योगिचित्तेननालंबनीकृतंपरप्रत्ययमात्रंतुयोगिचित्तस्यालंबनीभूतमिति।।कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्ति
स्तंभेचक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेंतर्धानं।।कायस्यरूपेसंयमाद्रूपस्ययाग्राह्यशक्तिस्तांप्रतिबध्नातिग्राह्यशक्तिस्तंभेसतिचक्षुःप्रकाशासंयोगेंतर्द्धानमुत्पद्यते
योगिनः।एतेनशब्दाद्यंतर्द्धानमुक्तंवेदितव्यं।।सोपक्रमंनिरुपक्रमंचकर्मतत्संयमादपरांतज्ञानमरिष्टेभ्योवा।आयुर्विपाकंकर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरुपक्र
मंच।तत्रयथाआर्द्रंवस्त्रंवितानितंलघीयसाकालेनशुष्येत्तथासोपक्रमं।यथाचतदेवसंपिंडितंचिरेणसंशुष्येदेवंनिरुपक्रमं।यथावाग्निःशुष्केकक्षेमु
क्तोवातेनसमंततोयुक्तःक्षेपीयसाकालेनदहेत्तथासोपक्रमं।यथावासएवाग्निस्तृणराशौक्रमशोवयवेषुन्यस्तश्चिरेणदहेत्तथानिरुपक्रमं।तदैकभविकमा
युष्करंकर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरुपक्रमंच।तत्संयमादपरांतस्यप्रायणस्यज्ञानं।।अरिष्टेभ्योवेतित्रिविधमरिष्टंआध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकंच।तत्रा
ध्यात्मिकंघोषंस्वदेहेपिहितकर्णोनशृणोति।ज्योतिर्वानेत्रेवष्टब्धेनपश्यति।तथाधिभौतिकंयमपुरुषान्पश्यति पितॄनतीतानागतानकस्मात्पश्यति।तथाधिदैविकंस्व
र्गमकस्मात्सिद्धान्वापश्यति।विपरीतंवासर्वमितिनेनवाजानात्यपरांतमुपस्थितमिति।। ।।

क्षेमरभोगदानायप्रस्थितंदत्तवत्कुभोगमत्यावशिष्टफलंप्रदत्तव्यापारंके
वलंतत्फलस्यसहसाभोक्तुमेकेनशरीरेणाशक्यत्वाद्विलंबते।तदिदंसोपक्रममनुपक्रमंव्यापारसत्वसहितमित्यर्थः।तदेवचदत्तस्तोकफलंतत्कालमपेक्ष्यफलदानायव्या
प्रियमाणंकदाचित्क्रमेणव्यापारंनिरुपक्रमं।एतदेवनिदर्शनाभ्यांविशदयतितत्रयथेति।अत्रैवातिवैशारद्यायनिदर्शनांतरंदर्शयति।यथावाग्निरिति।परांतमहाप्रल
यमपेक्ष्यापरांतोमरणं।तस्मिन्कर्मणिधर्माधर्मयोः संयमादपरांतज्ञानं।ततश्चयोगीसोपक्रममात्मनःकर्मविज्ञायबहून्कायान्निर्मायसहसाफलंभुक्त्वास्वेच्छयाम्रि
यते।प्रासंगिकमाह अरिष्टेभ्योवा।अरिष्टंत्रासयतीत्यरिष्टानित्रिविधानिमरणचिह्नानि विपरीतंवासर्वमाहेंद्रजालादिव्यतिरेकेणग्रामनगरादिस्वर्गमभिमन्यते।
मनुष्यलोकमेवदेवलोकमिति।। ।।श्रीगुरुभ्योनमः।। ।।श्रीगोपालकृष्णायनमः।। ।।श्रीरामायनमः।। ।।

मै॰नि॥ मैत्र्यादिषु संयमान्मैत्र्यादि बलान्यस्य भवंति। तत्र मैत्री भावनातो बलं येन जीवलोकं सुखाकरोति ततः सर्वहितो भवति। एवं करुणाबलात्प्राणिनो दुःखाद्दुः पा२
खहेतोर्वा समुद्धरति। एवं मुदिताबलाज्जीवलोकस्य माध्यस्थमाधत्ते। वक्ष्यमाणोपायिकं भावनाकारणत्वं समाधेराह भावनातः समाधिर्यः स संयमः। यद्यपि धार २
णाध्यानसमाधित्रयमेव संयमो न समाधिमात्रं तथापि समाध्यनंतरं कार्योत्पादात्समाधेः प्राधान्यात्तत्र संयम उपचरितः॥ क्वचिद्भावनासमाधिरिति पाठः। तत्र भावनास
माधीसमूहस्य संयमस्याव्यवहितो हेतुः भवतः वीर्यप्रयत्नः तेन मैत्र्यादिबलवतः पुंसः सुखितादिषु परे पाकर्तव्येषु प्रयत्नोऽवंध्यो भवतीति। उपेक्षौदासीन्यं न तत्र भावना

मैत्र्यादिषु बलानि॥ मैत्री करुणा मुदितेति तिस्रो भावनास्तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं लभते। दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते।
पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते। भावनातः समाधिर्यः स संयमः ततो बलान्यवंध्यवीर्याणि जायंते। पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना। ततश्च तस्यां
नास्ति समाधिरिति। अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमाभावादिति॥ बलेषु हस्तिबलादीनि॥ हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलो भवति। वैनतेयबले संयमाद्वैनतेयबलो
भवति। वायुबले संयमाद्वायुबलो भवतीत्येवमादि॥ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं॥ ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्यां य आलोकः त
योगी सूक्ष्मे व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थमभिगच्छति॥ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्॥ तत्प्रस्तारः सप्त लोकाः। तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदि
त्येवं भूर्लोकः। मेरुपृष्ठादारभ्य आध्रुवाद्ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोंतरिक्षलोकः। ततः परः स्वर्लोकः पंचविधो माहेंद्रस्तृतीयो लोकः। चतुर्थः प्राजापत्यो म
हर्लोकः त्रिविधो ब्राह्मः। तद्यथा जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति। आ... त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान्माहेंद्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि ताराभुवि
प्रजा इति संग्रहश्लोकः। तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयः। घनसलिलानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठाः। महाकालांबरीषरौरवमहारौरवका
लसूत्रांधतामिस्राः। यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायंते। ततो महातलरसातलातलसुतलवितलपातालाख्यानि
सप्त पातालानि। भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती। यस्याः सुमेरुर्मध्ये पर्वतराजः कांचनः तस्य राजतवैडूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृंगाणि तत्र वैडूर्यप्रभा
नुरागान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भागः श्वेतः पूर्वः स्वच्छः पश्चिमः कुरंटकाभ उत्तरः दक्षिणपार्श्वे चास्य जंबूः यतोऽयं जंबूद्वीपस्तस्य सूर्यप्रचारा
द्रात्रिंदिवं लग्नमिव वर्तते। तस्य नीलश्वेतशृंगवंत उदीचीनास्त्रयः पर्वताः द्विसाहस्रायामास्तदंतरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसाहस्राणि रमणकं हिर
ण्मयमुत्तराः कुरव इति। निषधहेमकूटहेमशैला दक्षिणतो द्विसाहस्रायामास्तदंतरेषु त्रीणि वर्षाणि नवयोजनसाहस्राणि हरिवर्षं किंपुरुषं भारतमिति।
सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वमाल्यवत्सीमानः प्रतीचीनाः केतुमालगंधमादनसीमानः। मध्ये वर्षमिलावृतं। तदेतद्योजनशतसहस्रम्॥ ॥श्रीः॥ ॥

नापि सुखादिवद्बुद्ध्यान्यं किंचिदस्तीति। ब॰नि॥ यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति॥ प्र॰नं॥ सूक्ष्मे व्यवहिते विप्रकृष्टे वार्थे संयमेन [redacted] विन्यस्य तमधिगच्छ ५२
ति॥ भु॰मात्॥ आभुवनादिना मेरुपृष्ठान्तदेवमनेन संग्रहश्लोकांतेन संक्षेपतः सप्तलोकाननूपन्यस्य विस्तरेणाह तत्रावीचेरिति। घनशब्देन पृथिव्युच्यते। भूमिस्थान
मित्यर्थः। एते महानरकाः अनेकोपनरकपरिवारा बोद्धव्याः। एतानेव नामांतरेणापि संहरति महतीति। तस्य सूर्यप्रचाराद्रात्रिंदिवं लग्नमिव विवर्तते। यमेवास्यभा
गं सूर्यस्त्यजति तत्र रात्रिः यमेव भागमलंकरोति तत्र दिनमिति। सकलजंबूद्वीपपरिमाणमाह। तदेतद्योजनशतसहस्रम्॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

किंभूतं योजनानां शतसहस्रमित्याह। सुमेरोर्दिशि तदर्द्धेन पंचाशताशतायोजनसहस्रेणव्यूढं संक्षिप्तं। यतोऽस्य मध्यस्थः सुमेरुः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा इति द्विगु
णाद्द्विगुणा इति संबंधः। यथा सर्षपराशिर्नव्रीहिराशिरिवोच्छ्रितो नापि भूमिसमस्तथा समुद्रा अमी त्यर्थः। विचित्रैः शैलैरवतंसैरिव सहवर्त्तत इति सविचित्रशै
लावतंसा द्वीपास्तदेतत्सर्वं सद्वीपविपिननगनगरनीरधिमाला वलयं लोकालोकपरिवृतं विश्वंभरामंडलं ब्रह्मांडमध्ये व्यूढं संक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितं संस्थानं
सन्निवेशो यस्य तत्तथोक्तं। ये यत्र प्रतिवसंति तत्रतान्दर्शयति तत्रपातालइति। सुमेरोः संनिवेशमाह सुमेरुरिति। तदेवं भूर्लोकं सप्रकारमुक्त्वा सप्रकारमेवांतरि
क्षलोकमाह ग्रहेति। विक्षेपो व्यापारः स्वर्लोकमादर्शयति माहेंद्रवासिन इति। देवनिकायादेवजातयः। षण्णामपि देवनिकायानां रूपोत्कर्षमाह सर्वे संकल्पसिद्धा
इति। संकल्प्यमाना देवैर्या विषया उपनमंति वृंदारकाः पूज्याः कामभोगिनो मैथुनप्रियाः। औपपादिकदेहाः पित्रोः संयोगमंतरेणाकस्माद्देवा दिव्यशरीरमेघाध

सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्द्धेन व्यूढं। सखल्वयं शतसहस्रायामो जंबूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टितः। ततश्च द्विगुणाद्द्विगुणाः शाककु
शक्रौंचशाल्मलगोमेधपुष्करद्वीपाः सप्तसमुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः सुविचित्रशैलावतंसाः इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमंडक्षीरस्वादूदकसमुद्रपरिवेष्टिताः
वलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पंचाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः। तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमंडमध्ये व्यूढं। अंडं च प्रधानस्याणुरवयवो य
थाकाशे खद्योत इति। तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकायाः। असुरगंधर्वकिंनरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षस
कूष्मांडविनायकाः प्रतिवसंति। सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः। सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः। तत्र मिश्रवनं नंदनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्याना
नि। सुधर्मा देवसभा सुदर्शनं पुरं वैजयंतः प्रासादः। ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धाः। वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षितप्रचाराः। सुमेरोरुपर्युपरि सन्निविष्टा
दिविविपरिवर्त्तंते। माहेंद्रनिवासिनः षड्देवनिकायाः। त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्त्तिनः परिनिर्मितवशवर्त्तिनश्चेति सर्वे संकल्पसि
द्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृंदारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिचाराः। महति लोके प्राजापत्ये पंचविधो दे
वनिकायः। कुमुदाः ऋभवः प्रतर्दना अंजनाभाः प्रचिताभा इत्येते महाभूतवशिनो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः। प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायः
ब्रह्मपुरोहिताः ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अजरा अमरा इति। ते भूतेंद्रियवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः। द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः आ
भास्वराः महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इति। ते भूतेंद्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः। सर्वे ध्यानाहाराः ऊर्ध्वरेतसः ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृतज्ञानविषयाः॥

मेघविशेषसंस्कृतेभ्यो भूतेभ्यो भवतीति। महर्लोकमाह महतीति। महाभूतवशिनः यद्यदेतेभ्यो रोचते तत्तदेव महाभूतानि प्रयच्छंतीति तदिच्छानुरूपं महाभूतानि तेनैव संस्था
नेनावतिष्ठंते ध्यानाहाराः ध्यानमात्रतृप्ताः पुष्टा भवंति। जनलोकमाह प्रथम इत्युक्तक्रमेण भूतेंद्रियवशिन इति भूतानि पृथिव्यादीनींद्रियाणि श्रोत्रादीनि यथानियो
जनं भवंति यथेष्टं विनियुंजते उक्तक्रमापेक्षया द्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह द्वितीय इति। भूतेंद्रियप्रकृतिवशिन इति। प्रकृतिः पंचतन्मात्राणि तद्वशिनस्तदिच्छानोहिन
मात्राण्येव कार्यकारणपरिणमंत इत्यागमिनः। द्विगुणेति। आभास्वरेभ्यो द्विगुणायुषो महाभास्वराः तेभ्योपि द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वरा इत्यर्थः। ऊर्ध्वमिति। ऊर्ध्वे
सत्यलोके अप्रतिहतज्ञाना अधो वर्त्तिवस्तुप्रकाश्यात्तपोलोके सूक्ष्मव्यवहितादिसर्वविज्ञानेनेत्यर्थः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

यो·सू·भा· ५२

तृतीयंब्रह्मणः सत्यलोकमाह तृतीयइति। अकृतेभवनस्यग्रहस्यन्यासोयेस्तेनथोक्ताः। आधाराभावोदेवस्वप्रतिष्ठाः स्वेषुशरीरेषुप्रतिष्ठायेषांतेतथोक्ताः। प्रधान पाद
वशिनस्तादृक्ज्ञातः। सत्वस्तत्समासिप्रवर्त्तते। यावत्सर्गायुषः तथाचश्रूयते ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे। परस्यांतेकृतात्मानः प्रविशंतिपरं पदमिति। तदेतच्चतु
र्णांदेवनिकायानांसाधारणधर्मोक्तानामविशेषग्रहणेनधर्मविशेषानाह तत्रेति। अच्युतानामदेवाः स्थूलविषयध्यानसुखाः तेनतेतृप्यंति। शुद्धनिवासानाम
देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः तेनतेतृप्यंति। सत्याभानामदेवाइंद्रियविषयध्यानसुखास्तेनतेतृप्यंति। संज्ञासंज्ञिनामदेवाः अस्मितामात्रध्यानसुखास्तेनतेतृप्यं
ति। तएतेसर्वेसंप्रज्ञातसमाधिमुपासते। असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठाविदेहप्रकृतिलयाः कस्मात्तल्लोकमध्येन्यस्यंतइत्यतआह। विदेहप्रकृतिलयास्त्विति। बुद्धिवृ
त्तिमंतो हिदर्शितविषयालोकयात्रां वहंतोलोकेप्रवर्त्तंते नचैवंविदेहप्रकृतिलयाः सत्यपिसाधिकारत्वइत्यर्थः। तदेतदासत्यलोकमाचार्यैर्योगिनासाक्षात्करणी

तृतीयेब्रह्मणः सत्यलोकेचत्वारोदेवनिकायाः अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठाउपर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनोयावत्सर्गायुषः। तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसु
खाः शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः सत्याभाआनंदमात्रध्यानसुखाः संज्ञासंज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखाः तेल्लोकमध्येप्रतिष्ठंते। तएतेसप्तलोकाः
सर्वेसब्रह्मलोकाः। विदेहप्रकृतिलयास्तुमोक्षपदेवर्त्तंतइतिनलोकमध्येन्यस्ताइत्येतद्योगिनासाक्षात्करणीयं। सूर्यद्वारेसंयमंकृत्वा ततोन्यत्रापिएवंतावदभ्य
सेद्यावदिदंसर्वंदृष्टमिति॥ चंद्रेताराव्यूहज्ञानं। चंद्रेसंयमंकृत्वाताराणांव्यूहंविजानीयात्। ध्रुवेतद्गतिज्ञानं। ततोध्रुवेसंयमंकृत्वाताराणांगतिंविजानीयात्।
ऊर्ध्वविमानेषुसंयमंकृत्वातानिविजानीयात्। नाभिचक्रेकायव्यूहज्ञानं। नाभिचक्रेसंयमंकृत्वाकायव्यूहंविजानीयात्। वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयोदोषाः
धातवः सप्तत्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि। पूर्वंपूर्वमेषांबाह्यमित्येषविन्यासः॥ कंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिः॥ जिह्वाया अधस्तात्तंतुस्ततोध
स्तात्कंठस्ततोधस्तात्कूपः। तत्रसंयमात्क्षुत्पिपासेनबाधेते। कूर्मनाड्यांस्थैर्यं॥ कूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयमः स्थिरपदंलभते। यथा
सर्पोगोधावेति॥ मूर्द्धज्योतिषिसिद्धदर्शनं॥ शिरःकपालेअंतश्छिद्रंप्रभास्वरंज्योतिस्तत्रसंयमंकृत्वासिद्धानांद्यावापृथिव्योरंतरालचारिणांदर्श
नं॥ प्रातिभाद्वासर्वं॥ प्रातिभंनामतारकंतद्विवेकजस्यज्ञानस्यपूर्वरूपं यथोदयेप्रभाभास्करस्यतेनवासर्वमेवजानातियोगी। प्रातिभस्यज्ञानस्योत्पत्ताविति॥ हृदयेचित्तसंवित्॥ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मतत्रविज्ञानंतस्मिन्संयमाच्चित्तसंवित्॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

यत्सूर्यद्वारेसुषुम्नायांनाड्यांतच्चैतावतापितत्साक्षात्कारोभवतीत्यतआह एवंतावदन्यत्रापिसुषुम्नायाअन्यत्रापियोगोपाध्यायोपदिष्टेषुयावदिदंसर्वंजगद्दृष्टमि
ति। बुद्धिसत्वंहिस्वभावतएवविश्वप्रकाशनसमर्थंतमोमलावृतंयत्रैवरजसोद्घाट्यतेतदेवप्रकाशयतिसूर्यद्वारसंयमोद्घाटितंभुवनंप्रकाशयतिनत्वेवमन्य
त्रापिप्रसंगस्तत्संयमस्यतावन्मात्रोद्घाटनसामर्थ्यादितिसर्वमवदातं॥ चंद्रेताराव्यूहज्ञानं॥ ध्रुवेतद्गतिज्ञानं॥ नाभिचक्रेकायव्यूहज्ञानं॥ कंठकूपेक्षुत्पिपासानि
वृत्तिः॥ कूर्मनाड्यांस्थैर्यं॥ ततस्ततःप्रवृत्तिज्ञासामान्यायोगिनस्तत्रतत्रसंयमः एवंक्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुःसंयमस्थैर्यंहेतुश्चसूत्रपदेरुपदिष्टाभाष्येणाविनिगदव्याख्या
तेनव्याख्यातः इतिनव्याख्यातः॥ मू॰नं। मूर्द्धशब्देनसुषुम्नानाडीलक्ष्यतेतत्रसंयमइति॥ प्रा॰र्व॥ प्रातिभाऊहस्तद्धेतुकाप्रातिभंप्रसंख्यानहेतुसंयमवतोहितत्प्रकर्षेप्रसं
ख्यानोदयपूर्वलिंगंयदूहजंज्ञानंतेनसर्वंविजानातियोगीतद्धिप्रसंख्यानंसंनिधापयत्संसारात्तारयतीतितारकं॥ हृ॰त्। हृदयपदंव्याचष्टेयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे। दहरा
दल्पाब्रह्मणस्तस्यपुरंप्रसिद्धयस्माद्धितत्रविजानातिस्वमिति। दहरगर्त्तेतदेवपुंडरीकमधोमुखंवेश्म। मनसःचित्तसंवेदनेतहेतुमाहतत्रविज्ञानंतत्रसंयमाच्चित्तंविजानातिस्वरू ५२

स० नं।। यत्प्रकाशरूपस्यापि स्वच्छस्य नितांतताभिभूतरजस्तमस्तया विवेकख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यंतिकत्वेनान्यादसंकरस्तत्र केवकथा रज
स्तमसोर्जडस्वभावयोरित्याशयवान्सूत्रकारः सत्त्वपुरुषयोरित्युक्तवान्द्वयमेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारो व्याह बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलमिति। न प्रख्याशीलमात्रमपि
तु विवेकख्यातिरूपेण परिणतमनोनितांतशुद्धप्रकाशनयात्यंतसारूप्यं चेतनस्येनेति संकरश्च स्यात्तत्राह समानेति। सत्त्वेनोपनिबंधनमविनाभावः संबंधः समानं स
त्त्वोपनिबंधनं ययोः रजस्तमसोस्ते तथोक्ते। वशीकाराभिभवः। असंकरमाह तस्माच्चेति। चकारोप्यर्थः। न केवलं रजस्तमोभ्यामित्यर्थः। परिणामिन इति। वै
धर्म्यमपरिणामिनः पुरुषादुक्तं। अत्यंतविशेषः। शांतघोरमूढरूपाया बुद्धेश्चैतन्यबिंबोद्ग्राहणं चैतन्यस्य चगनाभोगाकाराध्यारोपश्चंद्रमस इव स्वच्छसलिल
प्रतिबिंबितस्य तत्कंपात्कंपनारोपः। भोगहेतुमाह दर्शितविषयत्वादिति। असंकरं व्याख्याति। ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु पुरुषभिन्नं भोगस्तु पुंसः कुतो भिद्यत इत्यत आह।
स भोगप्रत्ययो भोगरूपः प्रत्ययः सत्त्वस्यातः परार्थत्वान्न दृश्यो भोग्यः सत्त्वं हि परार्थं संहतत्वात्तद्धर्मश्च भोग इति सोपि परार्थः यस्मै च परस्मा असौ तस्य भोक्तुर्भोग्यः।

सत्त्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानं। बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलं समानसत्त्वोपनिबंधने रजस्तमसी वशी
कृत्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतं। तस्माच्च सत्त्वात्परिणामिनोत्यंतधर्मा शुद्धोन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषस्तयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः
पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात्। स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद्दृश्यः। यस्तु तस्माद्विशिष्टः चितिमात्ररूपोन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संयमात्पुरुषविषया प्र
ज्ञा जायते। न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषो दृश्यते। पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वात्मावलंबनं पश्यति। तथा ह्युक्तं। विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति। ततः प्रा
तिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायंते। प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानं। श्रावणाद्दिव्यशब्दश्रवणं। वेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः। आद
र्शाद्दिव्यरूपसंवित्। आस्वादाद्दिव्यरससंवित्। वार्तातो दिव्यगंधविज्ञानमित्येतानि संजायंते।। अथवानुकूलप्रतिकूलवेदनीयस्तु सुखदुःखानुभवो भोगः।

न चायमात्मानमेवानुकूलप्रतिकूलयति वा स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतोऽनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भोगः। स भोक्तात्मा तस्य दृश्यो भोग्य इति। यस्तु तस्मात्परा
र्थाद्विशिष्ट इति। परार्थत्वादिति पंचम्यन्यपदाध्याहारेण व्याख्याता। स्यादेतत्पुरुषविषया चेत्प्रज्ञा हंत भोः पुरुषः प्रज्ञायाः प्रज्ञेय इति प्रज्ञातरमेव न ज्ञातेति अनव
स्थापात इत्यत आह न च पुरुषप्रत्ययेनेति। अयमभिसंधिः। चित्स्वभावः प्रकाशते। न जडेन चितिः पुरुषप्रत्ययस्तु चिदात्मा कथंचिदात्मानं प्रकाशयेत्। चिदात्मा तु परा न
धीनप्रकाशो जडं प्रकाशयतीति युक्तं। बुद्धिसत्त्वात्मनेति। अचिद्रूपतादात्म्येन जडत्वमाह बुद्धिसत्त्वगतं पुरुषप्रतिबिंबालंबनात्पुरुषालंबनं तु पुरुषप्रकाशनात्पुरुषालं
बनं बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन संक्रांतपुरुषप्रतिबिंबं पुरुषच्छायापन्नं चैतन्यमालंबनमिति पुरुषार्थः। अत्रैव श्रुतिमुदाहरति तथा ह्युक्तमीश्वरेण विज्ञातारमिति न के
न चिदित्यर्थः। स च स्वार्थसंयमो न यावत्प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति तावत्तस्य पुरस्ताद्या विभूतीराचष्टे ताः सर्वा दर्शयति।। त० नं।। तदनेन योगजधर्मा
नुगृहीतानां मनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां यथासंख्यं प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षे हेतुभाव उक्तः। श्रोत्रादीनां पंचानां दिव्यशब्दाद्युपलंभकानां तांत्रि
कः संज्ञा श्रवणाद्याः। सुगमं भाष्यम्।। ।।श्रीगोपालकृष्णायनमः।। ।।श्रीगुरुभ्योनमः।। ।।श्रीः।। ।।

कदाविदात्मविषयसंयमप्रवृत्तस्य स्वभावादमूः स्वर्थांतरसिद्धीरधिगम्य कृतार्थमन्यः संयमाद्विरमेदित्यत आह। ते स॰।। व्युत्थितचित्तोहिताः सिद्धीरभिमन्यते ज
न्मदुर्गतैरिव द्रविणकणिकामपि द्रविणसंभारं। योगिनानुसमाहितचित्तेनोपनताभ्योऽपि ताभ्यो विरंतव्यमभिसंहितं तापत्रयात्यंतिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थः
सखल्वयं कथं तत्प्रत्यनीकासु सिद्धिषु रज्येतेति सूत्रभाष्ययोरर्थः। तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनांतं संयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैश्वर्यं संयमफलमाह। बं॰ नि
शः।। समाधिबलादिति। बंधकारणविषयसंयमबलात् प्राधान्यात्समाधिग्रहणं प्रचारस्यतेनाक्षिप्तेपि प्रचारः चित्तस्य गमागमाधानो नाड्यः तस्मिन्प्रचारे संय
मात्तद्वेदनं तस्माच्च बंधकारणशैथिल्यात्तेन प्रतिबध्यते। अप्रतिबद्धमप्युन्मार्गेण गच्छत् स्वशरीरादप्रसूतं निष्क्रामति न च परशरीरमाविशति तस्मात्तत्प्रचारो
विज्ञातव्यः। इंद्रियाणि च चित्तानुसारीणि परशरीरे यथाधिष्ठानं निविशंत इति। उ॰ श्व। समस्तेंद्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा प्राणादयो लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता
द्वयी इंद्रियाणां वृत्तिर्बाह्याभ्यंतरी च। बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा। आभ्यंतरं तु जीवनं सह प्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीतमारुतक्रियाभेदहेतुः सर्वकरणसाधारणः।।

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः। ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गास्तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात् व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः।। बं
धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः।। लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बंधः प्रतिष्ठेत्यर्थः। तस्य कर्मणो बंधका
रणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति। प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव कर्मबंधक्षयात्। स्वचित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरी
रांतरेषु निक्षिपति निक्षिप्तं चित्तं चेंद्रियाण्यनुपतंति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतंतमनूत्पतंति निविशमानमनुनिविशंते। तथेंद्रियाणि परशरी
रावेशे चित्तमनुविधीयंत इति।। उदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंग उत्क्रांतिश्च।। समस्तेंद्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनं तस्य क्रिया पंचतयी प्राणो मुख
नासिकागतिरा हृदयवृत्तिः। समंनयनात्समानश्चानाभिवृत्तिः। अपनयनादपानः। आपादतलवृत्तिः। उन्नयनादुदान आशिरोवृत्तिः। व्यापी व्यान इति। एषां प्रधा
नं प्राणः। उदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंग उत्क्रांतिश्च प्रायणकाले भवति तां वशित्वेन प्रतिपद्यते। समानजयाज्ज्वलनं। जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्व
लयति।। श्रोत्राकाशयोः संबंधसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रं।। ।। यथाङ्ग॰।। सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति तैरस्य लक्षणीयत्वात् तस्य प्रयत्नस्य क्रिया कार्यं पंच
तयी। प्राण आनासिकाया आ च हृदयाद्व्यवस्थितः। अशितपीताहारपरिणतिभेदं रसं तत्र तत्र स्थाने सममनुरूपं नयनं समानः। आहृदयादा च नाभेरस्य स्थानं। मूत्रपुरी
षगर्भादीनामपनयनहेतुरपानः। आनाभेरा च पादतलादस्य वृत्तिः। उन्नयनादूर्ध्वं नयनाद्रसादीनामुदानः। आनासिकाग्रादा च शिरसो वृत्तिरस्य व्यापी व्यानः। ए
षामुक्तानां प्रधानं प्राणः तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमश्रुतेः प्राणमुत्क्रामंतमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामंतीति। तदेवं प्राणादीनां क्रियास्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य सूत्रमवतारय
ति। उदानजयादिति। उदाने कृतसंयमस्य जलादिभिर्न प्रतिहन्यते। उत्क्रांतिश्चार्चिरादिमार्गेण भवति प्रायणकाले तस्मात्तामुत्क्रांतिं वशित्वेन प्रतिप ४४
द्यते। प्राणादिसंयमात्तज्जयाविभूतय एवैताः क्रियास्थानविजयादिभेदात् प्रतिपत्तव्याः। स॰ नं।। तेजसः शारीरस्योपध्मानमुत्तेजनं। स्वार्थसंयमादन्यार्थयन्निष्टश्रा
वणासुक्तं संप्रतिश्रवणाद्यर्थादिव्यसंयमात् श्रवणादि भवतीत्याह।। श्रो॰ त्रं।। ।।श्रीगुरुभ्यो नमः।। ।।श्रीः।। ।

संयमविषयं श्रोत्राकाशयोः संबंधमाधाराधेयभावमाह सर्वश्रोत्राणामाहंकारिकाणामप्याकाशं कर्णशष्कुलीविवरं प्रतिष्ठा तदायतनं श्रोत्रं तदुपका
रापकाराभ्यां श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात्। शब्दानां च श्रोत्रसहकारिणा पार्थिवादि शब्दग्रहणे कर्तव्ये कर्णशष्कुलीसुषिरवर्त्तिश्रोत्रं स्वाश्रयनभो
गतासाधारणशब्दमपेक्षते। गंधादिगुणसहकारिभिर्घ्राणादिभिर्वा हि पृथिव्यादिवर्त्तिगंधाद्यालोचने कार्ये दृष्टं आहंकारिकमपि घ्राणरसनत्वक्चक्षुः
श्रोत्रं भूताधिष्ठानमेव भूतोपकारापकाराभ्यां घ्राणादीनामुपकारापकारदर्शनादित्युक्तं। तत्रेदं श्रोत्रं आहंकारिकं अयः प्रतिममयस्कान्तमणिकल्पेन
वक्तृवक्त्रसमुत्पन्नेन वक्तृस्थेन शब्देनाकृष्टं स्ववृत्तिपरंपरया वक्तृवक्त्रमागतं शब्दमालोचयति तथा च दिग्देशव्यपदेशवर्त्ति शब्दप्रतीतिः प्राणभृन्मात्रस्य ना
सति बाधकेऽप्रमाणीकृता भविष्यतीति। तथा च पंचशिखस्य वाक्यं तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति तुल्यदेशानि श्रवणानि श्रो
त्राणि येषां श्रोत्रादीनां ते तथोक्ताः। सर्वेषां श्रावणानि आकाशवर्त्तीनीत्यर्थः। तत्र श्रोत्राधिष्ठानमाकाशं शब्दगुणतन्मात्रादुत्पन्नं शब्दगुणकं येन शब्देन स
हकारिणा पार्थिवादीन् शब्दान् गृह्णाति। तस्मात्सर्वेषामेकजातीया श्रुतिः शब्द इत्यर्थः। तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्वं च दर्शितमिति।
तत्रैकदेशश्रुतित्वमाकाशस्य लिंगं साह एकजातीया शब्दव्यंजिका श्रुतिर्यदाश्रया तदेवाकाशं शब्दवाच्यं न हीदृशी श्रुतिमंतरेण शब्दव्याप्तिः न चेदृशी श्रु

सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा शब्दानां च। यथोक्तं। तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वं सर्वेषां भवतीति। तच्चैतदाकाशस्य लिंगं। अनावरणं
चोक्तं। तथामूर्त्तस्यान्यत्रानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य शब्दग्रहणनिमित्तं श्रोत्रं। बधिराबधिरयोरेकः शब्दं गृह्णात्यपरो न गृ
ह्णातीति तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविषयं। श्रोत्राकाशयोः संबंधे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते॥ कायाकाशयोः संबंधसंयमाल्लघुतूलस
मापत्तेश्चाकाशगमनं। यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात्कायस्य तेन संबंधः प्राप्तिः। तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्संबंधं लघुषु वा तूलादिष्वा
परमाणुसमापत्तिं लब्ध्वा जितसंबंधो लघुर्लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितंतुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाशगति

तिः पृथिव्यादिगुणस्तस्य स्वात्मनि व्यंजकत्वानुपपत्तेरिति। अनावरणं चाकाशलिंगं। यथाकाशं नाभविष्यत् अन्योन्यं संपीडितानि मूर्त्तानि न सूचीभि
रव्यभेत्स्यंत ततश्च सर्वैरेव सर्वमावृतं स्यात्। न च मूर्त्तद्रव्याभावमात्रादेवानावरणमस्याभावस्य भावाश्रितत्वेन तदभावे भावात्। न च चितिशक्तिस्तदाश्रयाभ
वितुमर्हति। अपरिणामतया अवकाशदकत्वाभावात्। न च दिक्कालादयः पृथिव्यादिद्रव्यव्यतिरिक्ताः संति। तस्मात्तादृशः परिणतिभेदो नभस एवेति सिद्धमव
दातम्। अनावरणं चाकाशलिंगं सिद्धं यत्र यत्रानावरणं तत्र सर्वत्राकाशमिति। सर्वगतत्वमप्याकाशस्य सिद्धमित्याह तथामूर्त्तस्येति। श्रोत्रसद्भावे प्रमा
णमाह शब्दग्रहणेति। क्रिया हि करणसाध्या दृष्टा यथा छिदादिर्वास्यादिसाध्या तदिह शब्दग्रहणक्रिययापि करणसाध्यया भवितव्यं यच्च करणं त
ति च्छ्रोत्रमिति। अथास्याश्चक्षुरादय एव कस्मात्करणं न भवंतीत्यत आह बधिराबधिरयोरिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणं। उपलक्षणं चैतत् त्वग्वातयो
श्चक्षुस्तेजसोः रसनोदकयोर्नासिकापृथिव्योः संबंधसंयमाद्दिव्यत्वगाद्यप्यूहनीयं। का०नं॥ कायाकाशसंबंधसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृतसंयमात्समा

यो॰ सू॰ भा॰ अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुं चाह ॥ बहिः ॥ विदेहामात्रमाह शरीरादिति । अकल्पितायां महाविदेहायामुपायस्तस्या दर्शनाय कल्पि- पाद
४५ तां विदेहामाह । सा यदीति । वृत्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन महाविदेहामाह । या त्विति । उभयीमपि परिकल्पितां कल्पितां तयोराह तत्रेति । किं परशरीरावेशमात्रमितो ३
नेत्याह ततश्चेति । ततो धारणातो महाविदेहाया मनः प्रवृत्तेः सिद्धेः क्लेशाश्च कर्म च ताभ्यां विपाकत्रयं जात्यायुर्भोगाः तदेतद्रजस्तमोमूलं विगलितरजस्तमसः स-
त्त्वमात्राद्बुद्धेर्नैकरूप्यानि मात्रसमुत्पादात् तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तथा तदात्मकं सद्बुद्धिसत्त्वमावृणोति । तत्क्षयाद्वृत्तिनिरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति वि-
जानाति चेति ॥ स्थूल॰ ॥ स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात् तज्जयः । स्थूलमाह तत्रेति । पार्थिवा आ-
प्यास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासंभवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्या-
दयः एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः एतेषां पञ्च पृथिव्यां गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति
शब्द एवाकाशे त एते ईदृशा विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे । तत्र पार्थिवास्तावद्धर्माः । आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यमेव ॥ च
वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥ अपां धर्माः । स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् । शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः । तैजसा

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृ-
त्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते । या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता तत्रानया साधयन्त्यकल्पितां महावि-
देहामिति । यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः । ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं त-
स्य च क्षयो भवति ॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन
परिभाषिताः एतद्भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्तिर्भूमिः । स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी । सर्वतोगतिराकाश इत्येतत्स्व-
रूपशब्देनोच्यते अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः । तथा चोक्तं । एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥

धर्माः । ऊर्ध्वभाक् पावकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरं ॥ प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणं । वायवीया धर्माः ॥ तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलं च-
लमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥ आकाशीया धर्माः । सर्वतोगतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति च त्रयः ॥ आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वधर्मविलक्षणा
इति । त एतत्राकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सहेति । आकारश्च सामान्यविशेषयोगित्वादिः । द्वितीयं रूपमाह । द्वितीयं रूपं सामान्यं । मूर्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं । स्नेहो स्व
जलं । मज्जा पुष्टिबलाधानहेतुः । वह्निरुष्णता औदर्यसौर्यभौमेषु सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति सर्वत्रैतद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानं ।
वायुः प्रणामी वहनशीलः । तदाह । चलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेन च ॥ सर्वगं वायुसामान्यं प्रणामित्वमनुमीयते । सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपल-
ब्धेर्दर्शनात् । श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धेरित्युपपादितमधस्तात् । एतत्स्वरूपशब्देनोक्तं । अस्यैव मूर्त्यादिसामान्यस्य शब्दा-
दयः षड्जादयः उष्णत्वादयः शुक्लत्वादयः कषायत्वादयः सुरभित्वादयो मूर्त्यादीनां सामान्यानां भेदाः सामान्यान्यपि मूर्त्यादीनि जंबीरपनसामलकफला- ४५
दीनि रसादिभेदानुपरस्परं व्यावर्त्तितैनैतेषामेते रसादयो विशेषाः । तथा चोक्तं । एकजातिसमन्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकघातां मूर्तिस्नेहादिनासम-
न्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति ॥

तदेवं सामान्यं मूर्त्याद्युक्तं। विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः। ये त्वाहुः। सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति तान्प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यं। ये पित
दाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः। न च तदपह्नवे तयोराधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यामन्यत्समुदायाच्च
दाधारमपरं द्रव्यमुपलभामहे। अन्यो ऽवयवसमुदायादिवस्तु तदाधारमपरं पृथग्विधं शिखरसमूहो द्रव्यमित्युक्तं तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति भ्रमापनुत्तये समू
हविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रकारानाह द्विष्ठो हीति। यस्मादेवं तस्मान्न समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः। द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। एकं प्रकारमाह
प्रत्यस्तमितेति। प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तथोक्ताः। प्रत्यस्तमितभेदाश्च अवयवा यस्य स तथोक्तः। एतदुक्तं भवति। शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः प्रती
यमानेऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दप्रयोगात्समूह एकोऽवगम्यत इति। युतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणचतुष्टयं। युतायुतसिद्धा
वयवत्वं चाग्रे वक्ष्यते। द्वितीयं प्रकारमाह शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति। देवमनुष्या इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूह
स्य भागौ भिन्नावुपात्तौ। ननूभयशब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यत्राह। ताभ्यां भागाभ्यामेव च समूहोऽभिधीयते। उभयश तश्चा

सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं। द्विष्ठो हि समूहः। प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समू
हः। उभये देवमनुष्याः। समूहस्य देवा एक एको भागः मनुष्या द्वितीयो भागः ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः। स च भेदाभेदविवक्षितः। आम्राणां वनं
ब्राह्मणानां संघः आम्रवनं ब्राह्मणसंघ इति। स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवः समूहो वनं संघ इति। अयुतसि
द्धावयवः संघातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतंजलिः॥ एतत्स्वरूपमित्युक्तं। अथ किमेषां सूक्ष्म
रूपं। तन्मात्रं भूतकारणं तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्माऽयुतसिद्धभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्वतन्मात्राण्येतत्तृतीयं। अथ भूतानां च
तुर्थं रूपं। ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पंचमं रूपमर्थवत्त्वं॥ ॥श्रीः॥ ॥

ब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहो वाच्यः वाचकस्य वाच्यार्थवाचकत्वादिति भावः। पुनर्द्वैविध्यमाह स चेति। भेदेन चाभेदेन च विवक्षितः। भेदविवक्षितमाह
आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति। भेद एव षष्ठीश्रुतेः यथा गर्गाणां गौरिति। अभेदविवक्षितमाह आम्रवनं ब्राह्मणसंघ इति। आम्राश्च ते वनं चेति समूहस
मूहिनोरभेदविवक्षितात्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। विधान्तरमाह स पुनर्द्विविधः। युतसिद्धावयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा य
स्य स तथोक्तः। यूथं वनमिति। सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्च। अयुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति। निरंतरा हि तदवयवाः सा
मान्यविशेषा वा सामान्यादयो वेति तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति। तदेवं प्रासंगिकं द्रव्यं स्थूलाख्यं प्रकृतमुपसंहरति एतत्स्व
रूपमित्युक्तमिति। तृतीयरूपं विवक्षुः पृच्छति अथेति। उत्तरमाह तन्मात्रमिति। तस्यैकोऽवयवः परिमाणभेदः परमाणुः सामान्यं मूर्तिः शब्दादयो विशे
षास्तदात्मा अयुतसिद्धा निरन्तरा येऽवयवाः सामान्यविशेषास्तद्भेदेष्वनुगतः समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मरूपं एवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मरूपमिति। उप
संहरति एतदिति। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावमनुपतन्त्यनुगतशीलं येषां ते तथोक्ताः अत एवान्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां

यो. सू. भा.
४६

अर्थवत्वं त्रिगुणानि भोगेति। नन्वेवमपि संतु गुणा अर्थवंतस्तत्कार्याणां तु कुतोऽर्थवत्वमित्यत आह गुणा इति। भौतिका गोघटादयः। तदेवं संयमविषय पाद ३
मुक्त्वा संयमं तत्फलं चाह तेष्विति। भूतप्रकृतयो भूतस्वभावाः। संकल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह। ततश्च। स्थूलसंयमजया
त्तत्स्तः सिद्धयो भवंतीत्याह तत्राणिमा महानपि भवत्यणुः। लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूलवदाकाशे विहरति महिमाल्पोपि नागनगगगन
परिमाणो भवति। प्राप्तिः सर्वे भावाः सन्निहिता भवंति योगिनस्तद्यथा भूमिष्ठ एवांगुल्यग्रेण स्पृशति चंद्रमसं स्वरूपसंयमविजयात्सिद्धिमाह।
प्राकाम्यमिच्छानभिघातो नास्य रूपं भूतस्वरूपैर्मूर्त्यादिभिरिच्छाभिहन्यते भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके सूक्ष्मसंयमजयात्सिद्धिमाह
वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतंत्रो भवति तेषां त्ववश्यस्तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्का
र्यवशीकारस्तेन यानि यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठंत इत्यर्थः। अन्वयविषयसंयमजयात्सिद्धिमाह ईशितृत्वं तेषां भूतभौतिकानां विजित

भोगापवर्गार्थता गुणेष्वेवान्वयिनी। गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्। तेष्विदानीं भूतेषु पंचसु पंचरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रू
पस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति। तत्र पंचभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति। तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायि
न्यो भूतप्रकृतयो भवंति॥ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च॥ तत्राणिमा भवत्यणुः। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान्भव
ति। प्राप्तिरंगुल्यग्रेणापि स्पृशति चंद्रमसं। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः। भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकेषु वशी भ
वत्यवश्यश्चान्येषां। ईशितृत्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे। यत्रकामावसायित्वं सत्यसंकल्पना यथा संकल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामव
स्थानं। न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति कस्मादन्यस्य यत्रकामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु संकल्पादिति। एतान्यष्टावैश्व
र्याणि कायसंपद्वक्ष्यमाणा तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियां शिलामप्यनुविशतीति। नापः स्निग्धाः क्ले
दयंति। नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहति अनावरणात्मकेप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्यो भवति॥ रूपलावण्यबलवज्र
संहननत्वानि कायसंपत्। दर्शनीयः कांतिमानतिशयबलो वज्रसंहननश्चेति। ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्वसंयमादिंद्रियजयः॥ ॥श्रीः॥ ॥

मूलप्रकृतिः सन्नयः प्रभव उत्पादो यश्चाप्ययो विनाशः यश्च व्यूहो यथावदवस्थापनं तेषामीष्टे। अर्थवत्वसंयमात्सिद्धिमाह यत्रकामावसायित्वं सत्यसंक
ल्पता। विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थतया संकल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते विषमप्यमृतकार्ये संकल्प्य भोजयन्जीवयतीति। स्यादेतत् य
था शक्तिविपर्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति। तथा च चंद्रमसमादित्यं कुर्यात्। कुहूं च सिनीवालीमित्यत आह न च शक्तोऽपीति। न खल्वे ४६
ते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहंते। तेषां कल्पस्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेन नियतस्वभावाद् इत्युच्यते नासुतादि
च्छानुविधानमिति। एतान्यष्टावैश्वर्याणि तद्धर्मानभिघात इति। अणिमादिप्रादुर्भावे दर्शने नैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवत्। एतत्सूत्रोप
बद्धसकलविषयसंयमफलवत्त्वलापनाय। सुगममन्यत्। कायसंपदमाह। रूपेति। वज्रस्येव संहननमवयवव्यूहो दृढकांतिबिडाय यस्य सत्तथोक्तः। जितभूतस्य योगिन इंद्रि

यजयोपायमाह। ग्र०यः। ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चा
र्थवत्वं च तेषु संयमस्तस्मादित्यर्थः॥ ॥

ग्रहीतिर्ग्रहणं तच्च सामान्याधीननिरूपणमिति न्यायाद्दर्शयति सामान्यविशेषात्मेति । यालमुक्का ग्रहणमाह तेषामिति । वृत्तिरालोचनं विषयाकारा
परिणतिरिति यावत् । येनाहुः सामान्यमात्रगोचरमिन्द्रियवृत्तिरिति तान्प्रत्याह न चेति । न खल्वतद्रूपग्रहणं न सामान्यमात्रगोचरं बाह्येन्द्रियतन्त्रं हि मनो बा
ह्ये प्रवर्तते अन्यथान्धबधिराद्यभावप्रसंगात् । न हि दृष्टे दिन विशेषविषयमिन्द्रियं तेनासावनालोचितो विशेष इति कथं मनसानुव्यवसीयेत तस्मात्सा
मान्यविशेषविषयमिन्द्रियालोचनमिति तदेतद्ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपमाह स्वरूपं पुनरिति । अहंकारो हि सत्त्वभागेनात्मीयेनेन्द्रिया
ण्यजीजनत् अतो यत्तत्र करणत्वं सामान्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थः । तयोस्तृतीयरूपमिति । अहंका
रो हीन्द्रियाणां कारणमिति । यत्रेन्द्रियाणि तत्र तेन भवितव्यमिति । सर्वेन्द्रियसाधारण्यात्सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थः । चतुर्थरूपमिति । गुणानां हि द्वै
रूप्यं व्यवसायात्मकं व्यवसेयात्मकत्वं च तत्र व्यवसेयात्मकतां ग्राह्यतामास्थाय पंचतन्मात्राणि भूतभौतिकानि निर्मिमते । व्यवसायात्मकत्वं तु ग्रहणरू

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्विषयस्तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं । न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं कथमनालोचितः स विषयविशेष इन्द्रियेण मन
सानुव्यवसीयेतेति । स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियं । तेषां तृतीयं
रूपमस्मितालक्षणो हंकारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणा येषामिन्द्रिया
णि साहंकाराणि परिणामः पंचमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पंचस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमस्तत्र तत्र जयं कृत्वा पंचरू
पजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः ॥ ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च । कायस्यानुत्तमो गतिलाभः मनोजवित्वं विदेहाना
मिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षा वृत्तिलाभो विकरणभावः सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजय इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रती
का उच्यन्ते एताश्च करणपंचकस्वरूपजयादधिगम्यन्ते । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ निर्धूतरजस्तमोमल
स्य बुद्धिसत्त्वस्य परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं ॥ श्रीः ॥

पमास्थाय साहंकाराणीन्द्रियाणीत्यर्थः । शेषं सुगमं । पंचरूपेन्द्रियजयात्सिद्धीराह । ततश्च । विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभावः । देशः का
श्मीरादिः कालोऽतीतादिर्विषयः सूक्ष्मादिः । सर्वेन्द्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयः । ता एताः सिद्धयो मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते योगशास्त्र
निष्णातैः । स्यादेतत् इन्द्रियजयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वश्यानि भवन्तु प्रधानादीनां तत्कारणानां किमायातमित्यत आह एताश्चेति । करणानामिन्द्रि
याणां पंचरूपाणि ग्रहणादीनि तेषां जयात् एतदुक्तं भवति । नेन्द्रियमात्रजयस्यैताः सिद्धयोऽपि तु पंचरूपस्य तदन्तर्गतं च प्रधानादीति । तदेतेषु ज्ञानक्रियारूपेष्वै
श्वर्यहेतवः संयमाः साक्षात्कारपर्यन्तवस्तुसिध्युपहारसंपादितश्रद्धाद्वारेण यदर्थास्तस्याः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरवान्तरविभूतीर्दर्शयति । सत्त्व । निर्धूतरजस्त
मोमलतया वैशारद्ये ततः परा वशीकारसंज्ञा रजस्तमोभ्यामुपप्लुतं हि चित्तसत्त्वमवश्यमासीत्तदुपशमे तु तद्वशं योगिनो वशिनः तस्मिन्वश्ये योगिनः सत्त्व

एतदेव विवृणोति सर्वात्मान इति। व्यवसायव्यवसेयात्मानो जडप्रकाशरूपा इत्यर्थः। तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तं। ज्ञानैश्वर्यमाह सर्वज्ञातृत्वमिति। अस्या अपि
द्विविधायाः सिद्धेर्वैराग्याय योगिजनप्रसिद्धां संज्ञामाह एषा विशोकेति। क्लेशाश्च बंधनानि च कर्माणि तानि क्षीणानि यस्य स तथा। संयमांतराणां पुरु
षार्थाभासफलत्वात् विवेकख्यातिसंयमार्थतां दर्शयितुं विवेकख्यातेः परवैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यफलमाह। तद्वैराग्यात्। यदास्य योगिनः क्लेशकर्मक्षये ए
वं ज्ञानं भवति। किंच तमित्याह सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः। शेषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात्सुगमं। संप्रति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः प्रत्यूहसंभवे तन्नि
राकरणकारणमुपदिशति॥ स्थान्यु॰गात्॥ तानि स्थानानि येषां संति ते स्थानिनो महेंद्रादयः तैरुपमंत्रणे तस्मिन्संगश्च स्मयश्च न कर्तव्यः पुनरनिष्टप्रसं-
गात्। तत्र यदेकस्थानेऽप्युपमंत्रयंते तं योगिनमेकं निर्धारयितुं यावंतो योगिनः संभवंति तावत एवाह चत्वार इति। तत्र प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह तत्राभ्या

सर्वात्मानो गुणा व्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोपस्थिता इत्यर्थः। सर्वज्ञातृत्वं सर्वात्मनां गुणानां शांतोदिताव्यपदे
श्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढं विवेकजं ज्ञानमित्यर्थः। इत्येषा विशोका नाम सिद्धिर्यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबंधनो वशी विहरति।
तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यं॥ यदास्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः सत्त्वं च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः
सत्त्वादिति एवमस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छंति तेषु प्रलीनेषु
पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुंक्ते तदेतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यंतिको गुणवि
योगः कैवल्यं तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति॥ स्थान्युपमंत्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगात्॥ चत्वारः खल्वमी योगिनः प्रथम
कल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रांतभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः। भूतेंद्रियजयी तृतीयः सर्वे
षु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबंधः कृतकर्तव्यसाधनादिमान् चतुर्थो यस्त्वतिक्रांतभावनीयस्तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः सप्तविधास्य प्रांतभूमिप्रज्ञा।
तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वविशुद्धिमनुपश्यंतः स्थानैरुपनिमंत्रयंते भो इहास्यतामिह रम्यतां कमनीयोऽयं भोगः क
मनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरामृत्युं बाधते वैहायसमिदं यानममी कल्पद्रुमाः पुण्या मंदाकिनी सिद्धा महर्षय उत्तमा अनुकूला अप्सरसो दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रो
पमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरस्थानं देवानां प्रियमिति एवमभिधीयमानः संगदोषान्भावयेत् घोरेषु
संसारांगारेषु पच्यमानेन मया जननमरणांधकारे विपरिवर्तमानेन कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपस्तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्र
तिपक्षाः स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वंचितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिंधनीकुर्यामिति। स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृप
णजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत्। संगमकृत्वा स्मयमपि न कुर्यादेवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति।

सीति। प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशी
कृतं ज्योतिर्ज्ञानं परचित्तादिविषयं यस्य स तथा। द्वितीयमाह ऋतंभरप्रज्ञ इति। यत्रेदमुक्तं ऋतंभरा तत्र प्रज्ञेति स हि भूतेंद्रियाणि जिगीषुः तृतीयमाह भूतेंद्रियजयीति। तेन हि
स्थूलादिसंयमेन ग्रहणादिसंयमेन च भूतेंद्रियाणि जितानि तमेवाह सर्वेषु भावितेषु निष्पादितेषु भूतेंद्रियजयात् परचित्तादिज्ञानादिषु कृतरक्षाबंधः यतस्तेभ्यो न च्य
वते भावनीयेषु निष्पादनीयेषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्यंतेषु कृतकर्तव्यसाधनवान् तद्रूपप्रयत्नस्य साधनविषयस्यैव साध्यनिष्पादकत्वात्। चतुर्थमाह चतुर्थ इति। तस्य हि
भगवतो जीवन्मुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः। तदेतेषु योगिषु उपनिमंत्रणाविषयं योगिनमवधारयति तत्र मधुमतीमिति। प्रथमकल्पिके तावन्न महेंद्रादीनां त्वा ४७

शंका ... तृतीयोऽपि तेषु भूतेंद्रियवशित्वेन वशत्वात् चतुर्थो वि
परवैराग्यसंपन्नत्वात् संगशंकादूरोत्सारितैवेति पारिशेष्याद्द्वितीय एव वि
मंत्रणीयः ऋतंभरप्रज्ञस्तु उपनिमंत्रणाविषय इति वैहायसं ... श्लोका ...
स्वस्वरूपेष्वाविनाशिश्रुतं सदाभिनवं॥

स्मयकरणे दोषमाह। स्मयादयमिति। स्मायात्सुस्थितंमन्यो नानित्यतां भावयिष्यति न तस्यां प्रणिधास्यतीत्यर्थः। सुगमं शेषं। उक्ताङ्कचित्कचित्संयमात्सर्वज्ञ
तासा च न निःशेषज्ञता अपि तु प्रकारमात्रविवक्षया यथा सर्वैर्व्यंजनैर्भुक्तमिति। अत्र हि यावंतो व्यंजनप्रकारास्तैर्भुक्तमिति गम्यते न तु निःशेषैरिति। अ
स्ति तु निःशेषवचनः सर्वशब्दः यथोपनीतमन्नं सर्वमशितं ब्राह्मणेनेति। तत्र हि निःशेषमिति गम्यते। तदिह निःशेषज्ञतालक्षणस्य विवेकजज्ञानस्य साध
नं संयममाह। क्ष॰नं। पदार्थनिदर्शनपूर्वकमाह यथेति। लोष्टस्य हि प्रविभज्यमानस्य यस्मिन्नवयवे ल्पत्वतारतम्यं व्यवतिष्ठते सोपकर्षपर्यंतः परमाणुर्य
था तथापकर्षपर्यंतः कालः क्षणः पूर्वापरभागविकलकालकलेति यावत्। तमेव क्षणं प्रकारांतरेण दर्शयति यावता वेति। परमाणुमात्रं देशमिति क्रमो दित्य
र्थः। क्रमपदार्थमाह। तत्प्रवाहेति। न त्वदं न क्षणः परामृश्यते नेदृशः क्रमो वास्तवः किं तु काल्पनिकस्तस्य समाहाररूपस्यायुगपदुपस्थितेषु वास्तवत्वे
न विचारासहत्वादित्याह क्षणतत्क्रमयोरिति। अयुगपद्भाविक्षणधर्मत्वात्क्रमस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात्क्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य

स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशेषु गृहीतमिवात्मानं न भावयिष्यति। तथा चास्य छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादो लब्धविवरः क्लेशानु
त्तंभयिष्यति ततः पुनरनिष्टप्रसंगः एवमस्य संगस्मयावकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढीभविष्यति भावनीयश्चार्थोऽभिमुखीभविष्यतीति॥ क्षणतत्क्रमयोः संयमा
द्विवेकजं ज्ञानं॥ यथापकर्षपर्यंतद्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यंतः कालः क्षणः यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यादुत्त
रदेशमुपसंपद्येत स कालः क्षणः तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहोरात्रादयः स खल्व
यं कालो वस्तुशून्योऽपि बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलंबी क्रमश्च
क्षणानंतर्यात्मा तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः। न च द्वौ क्षणौ सह भवतः क्रमश्च न द्वयोः सहभुवोरसंभवात् पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदानंतर्यं २
क्षणस्य स क्रमः तस्माद्वर्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः संतीति तस्मान्नास्ति तत्समाहारः। ये तु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामान्विता व्याख्येयाः
तेनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति तत्क्षणोपारूढाः खल्वमी सर्वे धर्मास्तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्करणं ततश्च वि
वेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥

नैसर्गिकचेतउत्कर्षातिशयरहिता लौकिकाः प्रतिक्षण एव व्युत्थितदर्शना भ्रांता ये कालमीदृशं वास्तवमभिमन्यंत इति। तत्किं क्षणोऽप्यवास्तवो नेत्याह
क्षणस्तु वस्तुपतितो वास्तव इत्यर्थः। क्रमस्यावलंबनमवलंबः सोऽस्यास्तीति क्रमेणावलंब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः क्रमस्य क्षणावलंबनत्वे हेतुमाह क्रमश्चे
ति। क्रमस्यावास्तवत्वे हेतुमाह न चेति। चो हेत्वर्थे यस्तु वेयात्सहभावमुपेयात्तं प्रत्याह क्रमश्च न द्वयोरिति। कस्मादसंभव इत्यत आह पूर्वस्मादिति। उपसं
हरति तस्मादिति। तत्किमिदानीं शशविषाणायमाना एव पूर्वोत्तरक्षणाः नेत्याह ये त्विति। अन्विताः साम्येन समन्वागता इत्यर्थः। उपसंहरति तेनेति। वर्त
मानस्यैवार्थक्रियासुखोचितासु सामर्थ्यादिति। यद्यप्येतद्विवेकजं ज्ञानं निःशेषभावविषयमित्यग्रे वक्ष्यते तथाप्यतिसूक्ष्मत्वात्प्रथमं तस्य विषयविशे
ष उपक्षिप्यते॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

यो॰सू॰भा॰ जा॰ति॰। लौकिकानां जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापको हेतुः। तुल्या जातिः गोत्वं तुल्यश्च देशः पूर्वत्वादिः। कालाक्षी स्वस्तिमत्योर्लक्षणभेदः परामिति द्वयोरामल पाद
४८ कयोस्तुल्या आमलकत्वजातिर्वर्तुलत्वादिलक्षणं तुल्यो देशभेदः परमिति। यदा तु योगिज्ञानं जिज्ञासुना केनचित्पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्त ३
रदेश उपावर्त्यते। उत्तरदेशमामलकं ततोऽपसार्य पिधाय वा न दा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः। आप्तस्य लौकिकस्य त्रिप्रमाणि
निपुणस्याऽसंदिग्धेन च ज्ञानेन भवितव्यं विवेकजज्ञानवतो योगिनः संदिग्धत्वानुपपत्तेः। अत उक्तं सूत्रकृता ततः प्रतिपत्तिः ततः इति व्याचष्टे विवेकजज्ञाना
दिति। क्षणतत्क्रमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलके तुल्यजातिलक्षणदेशादामलकान्तराद्विवेचयतीति पृच्छति। कथमिति। उत्तरमाह पूर्वामलकसह
क्षणो देशः पूर्वामलकेनैकक्षणो देशः तेन सह निरंतरपरिणाम इति यावत्। उत्तरामलकसहक्षणाद्देशादुत्तरामलकनिरंतरपरिणामाद्भिन्नः भवतु देश

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः॥ तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः। गौरियं वडवेयमिति तुल्यदेशजा
तीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरिति द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति यदा
तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्तते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः असंदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवित
व्यमित्यत इदमुक्तं। ततः प्रतिपत्तिर्विवेकजज्ञानादिति कथं पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नः ते चामलके स्वदेशक्षणानु
भवभिन्ने अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति। एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्क
रणादुत्तरस्य परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तावुत्तरस्य तद्देशानु
भवो भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति॥ अपरे तु वर्णयन्ति॥ येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति। ॥श्री
गुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥

योर्भेदः किमायातमामलकभेदस्येत्यत आह। ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने स्वदेशसहितो यः क्षणस्तस्यामलकस्य कालकलास्वदेशेन स
होत्तरधर्मरूपपरिणामलक्षितास्वदेशक्षणस्तस्यानुभवः प्राप्तिर्वा ज्ञानं वा तेन भिन्ने आमलके ययोरामलकयोः पूर्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामोत्तरा
धर्मपरिणामक्षण आसीत्तयोर्देशान्तरोत्तरधर्मपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्संयमी ते भिन्ने एव प्रत्येति। संप्रति तद्देशपरिणामेऽपि पूर्व
भिन्नदेशपरिणामाद्विशिष्टस्य चैतद्देशपरिणामक्षणसंयमतः साक्षात्करणात्तदिदमुक्तं अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति। अनेनैव
निदर्शनेन लौकिकपरीक्षकसंवादादिनाप रमाणोरपीदृशस्य भेदो योगीश्वरबुद्धिगम्यः श्रद्धेय इत्याह एतेनेति। अपरे तु वर्णयन्ति। वर्णनमुदाहरन्ति ४८
य इति। वैशेषिका हि नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इत्याहुः। तथा हि योगिनामुक्तानां तुल्यजातिदेशकालानां व्यवधिरहितानां परस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्त्वेन प्रति
पद्यते। तस्मादस्ति कश्चिदन्त्यो विशेष इति। तथा च स एव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति। ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥

तदेतद्दूषयति।तत्रापीति।जातिदेशलक्षणान्युदाहृतानिमूर्त्तिःसंस्थानंयथैकंबिम्बुद्धावयवसंस्थानोपपन्नमपसार्येतरस्मिन्नेवदेशेऽन्यस्यमस्यद्रष्टुःकुत्सितावय
वसंनिवेशउपावर्त्ततेतदातस्यसंस्थानभेदेनभेदप्रत्ययः।शरीरेवामूर्त्तिःतत्संबंधेनात्मनांसंसारिणांमुक्तात्मनांवाभूतचरेणयादृशनादृशेनभेदइतिसर्वत्रभेदप्रत्यय
स्यान्यथासिद्धिर्नास्तिविशेषकल्पनाव्यवधिर्भेदकारणं।यथाकुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोरनियतोजातिदेशादिभेदाल्लोकबुद्धिगम्याअतउक्तंक्षणभेदस्तुयो
गिबुद्धिगम्यएवेति।एवंकारःक्षणभेदमवधारयतिनयोगिबुद्धिगम्यत्वंतेनभूतचरेणदेहसंबंधेनमुक्तात्मनामविभेदोयोगिबुद्धिगम्यउन्नेयइति।यस्यतूक्तापद
हेतवोनसंतितस्यप्रधानस्यभेदोनास्तीत्याचार्यमतेयस्मादूनेकृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वादिति।नदाहमूर्त्तिव्यवधीति।उक्तभेदहेतूपलक्षणमेत
ज्जगन्मूलस्यप्रधानस्यपृथक्त्वेभेदोनास्तीत्यर्थः।तदेवंविषयैकदेशंविवेकजंज्ञानस्यदर्शयित्वाविवेकजंज्ञानंलक्षयति।तारकमिति॥विवेकजंज्ञानमितिलक्ष्यनिर्द्दे
शः।शेषंलक्षणं।संसारसागरात्तारयतीतितारकं।पूर्वस्मात्प्रातिभाद्विशेषयति।सर्वथाविषयमिति।पर्यायाअवांतरविशेषाः।अतएवविवेकजंज्ञानंपरिपूर्णंना
स्यकुतश्चित्किंचित्कथंचित्कदाचिद्गोचरइत्यर्थः।अस्यांशोतावत्ज्ञानांतरसंप्रज्ञातोपितावदस्यांशःतस्मादतःपरंकिंपरिपूर्णमित्याह।अस्यैवांशोयोगप्रदीपः।संप्रज्ञा

तत्रापिदेशलक्षणभेदोमूर्त्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वेहेतुःक्षणभेदस्तुयोगिबुद्धिगम्यएवेति अतउक्तंमूर्त्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्तिमूलपृथक्त्व
मितिवार्षगण्यः॥ तारकंसर्वविषयंसर्वथाविषयमक्रमंचेतिविवेकजंज्ञानं॥ तारकमितिस्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः।सर्वविषयत्वान्नास्यकिं
चिद्विषयीभूतमित्यर्थः।सर्वथाविषयमतीतानागतप्रत्युत्पन्नंसर्वंपर्यायैःसर्वथाजानातीत्यर्थः।अक्रममित्येकक्षणोपारूढंसर्वंसर्वथागृह्णातीत्यर्थः।ए
तद्विवेकजंज्ञानंपरिपूर्णमस्यैवांशोयोगप्रदीपोमधुमतींभूमिमुपादाययावदस्यपरिसमाप्तिरिति।प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्यवा।
सत्त्वपुरुषयोःशुद्धिसाम्येकैवल्यमिति।यदानिर्धूतरजस्तमोमलंबुद्धिसत्त्वंपुरुषस्यान्यताप्रतीतिमात्राधिकारंदग्धक्लेशबीजंभवतितदापुरुषस्यशु
द्धिसारूप्यमिवापन्नंभवतितदापुरुषस्योपचरितभोगाभावःशुद्धिः।तस्यामवस्थायांकैवल्यंभवति।ईश्वरस्यानीश्वरस्यवाविवेकजज्ञानभागिनइत
रस्यवानहिदग्धक्लेशबीजस्यज्ञानेपुनरपेक्षाकाचिदस्तिसत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यंज्ञानंचोपक्रान्तंपरमार्थतस्तुज्ञानाददर्शनंनिवर्त्ततेतस्मि
न्निवृत्तेनसंत्युत्तरेक्लेशाःक्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावःचरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायांगुणानपुरुषस्यदृश्यत्वेनपुनरुपतिष्ठंतेतत्पुरुषस्यकैव
ल्यंतदापुरुषःस्वरूपमात्रज्योतिरमलःकेवलीभवति॥ ॥इतिश्रीपातंजलेभाष्येसांख्यप्रवचनेविभूतिपादस्तृतीयःसमाप्तः॥ ॥श्रीः॥ ॥

तः।किमुत्क्रमःकिमवसानश्चासावित्याह मधुमतीमिति।ऋतंभराप्रज्ञैवमधुमोदकारणत्वात्।यथोक्तं।प्रज्ञाप्रसादमारुह्येतितद्वतीमधुमतीमधुप्र
दायाधियोवस्थाचामुपादाययावदस्यपरिसमाप्तिःसप्तधाप्रांतभूमिःप्रज्ञा।अतएवविवेकजंज्ञानंतारकंभवति।तदंशस्ययोगप्रदीपस्यतारकत्वादिति।त
देवंपरंपरयाकैवल्यस्यहेतून्सविभूतीन्संयमानुक्त्वासत्त्वपुरुषान्यताज्ञानंसाक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्रसूत्रमवतारयति।प्राप्तेति।विवेकजंज्ञानंभवतुमावाभू
त्सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिस्तुकैवल्येप्रयोजिकेत्यर्थः।सत्त्व॰मिति॥इति।सूत्रसमाप्तौ।ईश्वरस्यपूर्वोक्तैःसंयमैर्ज्ञानक्रियाशक्तिमतोऽनीश्वरस्यवासमनंतरोक्तेन
संयमेनविवेकजज्ञानभागिनइतरस्यवाउत्पन्नज्ञानस्य।नविभूतिषुकाचिदपेक्षास्तीत्याह नहीति।ननुयद्यनपेक्षिताविभूतयःकैवल्येव्यर्थस्तर्हितासामुपदे
शइत्यतआहसत्त्वशुद्धिद्वारेणेति।इत्थंभूतलक्षणेतृतीयानासंतमहेतवःकैवल्येविभूतयःकिंतुनसाक्षादित्यर्थः।ज्ञानंविवेकजमुपक्रांतंयच्चापारंपर्येणकार
णतदौपचारिकंनतुमुख्यंपरमार्थतस्तुख्यातिरेवमुख्यमित्यर्थः।ज्ञानादितिप्रसंख्यानादित्यर्थः।अत्रांतरंगाण्यंगानिपरिणामाःप्रपंचिताःसंयमाद्भूतिसंयो
गस्तासुज्ञानेविवेकजंइतिपदार्थसंग्रहश्लोकः॥ ॥इतिश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायांपातंजलभाष्यव्याख्यायांतत्ववैशारद्यांविभूतिपादस्तृतीयःसमाप्तः॥

यो॰सू॰भा॰ तदेवं प्रथमद्वितीयतृतीयपादैः समाधिस्तत्साधनं तद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पादिताः इतरच्चानुप्रासंगिकमपोढम्। तत्किं चोक्तम् इहेदानीं तद्धेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयं तन्नैवेत पाद
४९ कैवल्यभागीयं चित्तं परलोकं च परलोकिनं विज्ञानातिरिक्तं चितिकरणं सुखाद्यालकदादिशाश्रुपभोक्तारमात्मानं च प्रसंख्यानपरमकाष्ठां च विना व्युत्पादयितुं शक्यं वक्तु ४
मिति तदेतत्सर्वमत्र पादे व्युत्पादनीयम् इतरच्च प्रसंगादुपोद्घातात्। तत्र प्रथमं सिद्धिविशेषु कैवल्यभागीयं चित्तं निर्धारयितुकामः पंचतयीं सिद्धिमाह॥ जन्मौषधिमन्त्रतपः
समाधिजाः सिद्धयः। व्याचष्टे देहान्तरिते। स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणो मनुष्यजातीयावरितात्कृतश्चिन्निमित्ताल्लब्धपरिपाकात् विद्यते जानमात्रस्यैव तद्
व्यदेहान्तरितासिद्धिरणिमाद्या भवतीति। औषधिसिद्धिमाह असुरभवनेष्विति। मनुष्यादिकुतश्चिन्निमित्तादसुरभुवनं संप्राप्तः कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनी
तरसायनमुपयुज्याजरामरणत्वमन्यांश्च सिद्धीरासादयति इहैव वा रसायनोपयोगेन यथा माण्डव्यो मुनी रसोपयोगाद्विन्ध्यवासीति। मन्त्रसिद्धिमाह मन्त्रेरिति। तपःसिद्धि
माह तपसेति। संकल्पसिद्धिमाह कामरूपीति। यदेव कामयते अणिमादि तदेकपदे अस्य भवतीति। यत्र कामयते श्रोतुं वा मन्तुं वा तत्र तदेव शृणोति मनुते चेति। आदिशब्द
दूरदर्शनादयः संगृहीता इति। समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे। अथ च तत्सु सिद्धिषु औषधादिसाधनासु तेषामेव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तरपरिणतिरिष्य
ते। सा पुनर्न तावदुपादानमात्रात् नहि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिकदिव्यादिव्यभावस्य भवति नो खल्वविलक्षणं कारणं ~~कार्यम्~~ कार्यं वैलक्षण्यायालम्। मा स्यादक

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः। देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः। औषधीभिरसुरभवनेषु रसायनेनेत्येवमादिः। मन्त्रैराकाशगमनमणिमादिसिद्धिः। तपसा संक
ल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि। समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः॥ तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरिणतानां जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्। पूर्व
परिणामापाये उत्तरपरिणामोपजनः तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद्भवति कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणा
इति॥ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्॥ न हि धर्मादिनिमित्तं तत्प्रयोजकं भवति प्रकृतीनां न कार्येण कारणं प्रवर्त्यत इति। कथं तर्हि
वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्। यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूर्णात्केदारान्तरं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणिनापकर्षति आवरणं त्वासां भिनत्ति
तस्मिन्भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तरमाप्लावयन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति तस्मिन्भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाप्लावयन्ति। यथा वा स ए
व क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौदकान्भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति अपकृष्टेषु तेषु
स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात् न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति। अत्र नन्दीश्व
रादय उदाहार्याः। विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मं बाधते ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति। तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्याः॥ ॥श्री॥ ॥

स्मिकत्वं भूदिशाशंक्य पूरयित्वा सूत्रं पठति। तत्र मनुष्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां यो देवतिर्यग्जातिपरिणामः स खलु प्रकृत्यापूरात्। कायस्य हि प्रकृतिः
पृथिव्यादीनि भूतानि। इन्द्रियाणां च प्रकृतिरस्मिता तदवयवानुप्रवेशश्चापूरः तस्माद्भवतीति तदिदमाह पूर्वपरिणामेति। ननु यद्यापूरेणानुग्रहः कस्मात्पुनरसौन
सदातन इत्यत आह धर्मादीति। तदनेनैतस्यैव शरीरस्य बाल्यकौमारयौवनवार्धकादीनि तन्न्यग्रोधधानाया न्यग्रोधतरुभावश्च वह्निकणिकायास्तृणराशिनिवे
शितायां ज्वालासहस्रसमालिंगितगगनमण्डलत्वं च व्याख्यातं। प्रकृत्यापूरादित्युक्तं। तत्रेदं संदिह्यते किमापूरः प्रकृतीनां स्वाभाविको धर्मादिनिमित्तो वे
ति किंप्राप्तं सतीष्वपि प्रकृतिषु कदाचिदापूरादर्शनात् धर्मादिनिमित्त एवेति प्राप्ते एवं प्राप्त आह। निमित्तम्। सत्यं धर्मादयो निमित्तं न तु प्रयोजकाः तेषामपि
प्रकृतिकार्यत्वात्। न च कार्यं कारणं प्रयोजयति तस्य तदधीनोत्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वात्। स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वात्। न खल्वपि कुलालमन्तरेण मृद्दण्डचक्रस ४९
लिलादय उत्पित्सिते नील घटे न प्रयुज्यते किं तु स्वतंत्रेण कुलालेन च पुरुषार्थो हि प्रवर्तकः किं तु तदुद्देशेनेश्वरः। उद्देश्यतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्तक इ
त्युच्यते। उत्पन्नोऽस्य स्वपुरुषार्थस्य व्यक्तस्य स्थितिकारणत्वं युक्तं। न च एतावता धर्मादीनामनिमित्तता प्रतिबंधापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्तेरीश्वरस्यापि धर्माधिष्ठा

प्रकृत्यापूरेण सिद्धीः समर्थ्य सिद्धविनिर्मितनानाकायवर्त्तिचित्तैकत्वनानात्वे विचारयति प्रवृत्तीति। तत्र नानामनस्त्वे कायानां प्रति चित्तमभिप्रायभेदादेका-
भिप्रायानुरोधश्च परस्परप्रतिसंधानं च न स्यातां पुरुषान्तरवत्। तस्मादेकमेवाचित्तं प्रदीपवद्विसारि तया बहूनपि निर्माणकायान्व्याप्नोतीति प्राप्त आह। नि-
तु॥ यथा च जीवच्छरीरं तत्सर्वमेकेन साधारणचित्तान्वितं दृष्टं न यथा चैत्रमैत्रादिशरीरं तथा च निर्माणकाया इति सिद्धं तेषामपि प्रातिस्विकं मनस्तदभिप्रा-
येणाह अस्मितामात्रादिति। यदुक्तमनेकचित्तत्वे एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसंधानं च न स्यातामिति तत्रोत्तरं सूत्रं। प्रवृत्ति॥ अथ भविष्यद्दोषदोषो यदि चित्तमेकं
नानाकायवर्त्ति मनो नायकं न निरमास्यत् निर्माणे त्वदोषः। नवैकगृहीव्याकुलेष्याभिस्वकैर्मनोभिः कृतं वा नायकनिर्माणेन निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति
वाच्यं प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेरिति। अत्र पुराणं भवति एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः। भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः।
तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते च एव हि। एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः॥ योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च। प्राप्नुयाद्विषयान्केश्चित्केश्चि-
दुग्रं तपश्चरेत्। संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिवेति। तदेतेनाभिप्रायेणाह बहूनां चित्तानामिति। तदेवमुदितेषु पंचसु सिद्धचित्तेषु अपवर्गभागीयं चि-

यदा तु योगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्यथानेकमनस्का इति। निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्। अस्मितामात्रं चित्तकारणमु-
पादाय निर्माणचित्तानि करोति ततः सचित्तानि भवन्तीति॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषां॥ बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसरा
प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते ततः प्रवृत्तिभेदः॥ तत्र ध्यानजमनाशयं॥ पंचविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमंत्रतपःसमा-
धिजाः सिद्धय इति। तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाशयं तस्यैव नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्तिः ततः पुण्यपापाभिसंबंधः क्षीणक्लेशत्वाद्यो-
गिन इति। इतरेषां तु विद्यते कर्माशयो यतः॥ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषां॥ चतुष्पदा खल्वियं कर्मजातिः कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्ला-
शुक्लाकृष्णा चेति। तत्र कृष्णा दुरात्मनां शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या तत्र परपीडानुग्रहद्वारेणैव कर्माशयप्रचयः। शुक्ला तपःस्वाध्यायवतां
सा हि केवले मनस्यायत्तत्वाद्बहिःसाधनानधीना न परान्पीडयित्वा भवति। अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति॥ श्री॥ ॥

२ त्तं निर्धारयति। तत्र ध्यानजं। आशेरत इत्याशयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च त एते न विद्यन्ते यस्मिंस्तदनाशयं चित्तं अपवर्गभागीयं भवतीत्यर्थः। यतो रागादिनिबं-
धना प्रवृत्तिर्नास्ति अतो नास्ति पुण्यपापाभिसंबंधः कस्मात्तु रागादिजनिता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह क्षीणक्लेशत्वादिति। ध्यानजस्यानाशयस्य मनो-
न्तरेभ्यो विशेषं दर्शयितुं इतरेषामाशयवतामाह इतरेषां त्विति। तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति यत इति। कर्माशुक्लाकृष्णमितरेषामाशयवतामाह
कृष्णं॥ पदं स्थानं चतुर्षु पुंसमवेतानां चतुष्पदा यथा बहिःसाधनसाध्ये तत्र सर्वत्रास्तिकस्य परपीडा नहि व्रीह्यादिसाधनेऽपि कर्मणि परपीडा नास्ति अवघा-
तादिसमये पिपीलिकादिवधसंभवात्। अंततो बीजादिवधेन त्वं बादिभेदोत्पत्तिप्रतिबंधात्। अनुग्रहश्च दक्षिणादिना ब्राह्मणादेरिति। शुक्ला तपःस्वा-
ध्यायध्यानवतामसंन्यासिनां। शुक्लत्वमुपपादयति साहीति। अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां। संन्यासिनो दर्शयति क्षीणेति। कर्मासंभवात् संन्यासिनो
हि न कचिद्बहिःसाधनसाध्ये कर्मणि प्रवृत्ता इति तेषां नास्ति कृष्णः कर्माशयः योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माशयफलस्येश्वरे समर्पणान्नाशुक्लः कर्माश-
यः। निरस्यफलो हि शुक्ल उच्यते यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरस्य फल इत्यर्थः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

यो·सू·भा·
५०

तदेवंचतुष्टयींकर्मजातिमुक्त्वाकतमाकस्येत्यवधारयति। तत्राशुक्लमिति। कर्माशयाद्वासनाशयगतिमाह। तत इति। यज्जातीयस्यपुण्यजातीयस्या पाद ४
पुण्यजातीयस्यवाकर्मणोयोविपाकोदिव्योवानारकोवाजात्यायुर्भोगास्तस्यविपाकस्यानुगुणाः ताएवाहयावासनाःकर्मविपाकमनुशेरतेऽनुकुर्वतेतिदिव्यभोग
जनिताहिदिव्यकर्मविपाकानुगुणावासनाः नहिमनुष्यभोगवासनाभिव्यक्तौदिव्यकर्मफलोपभोगसंभवः। तस्मात्स्वविपाकानुगुणाश्चवासनाःकर्माभिव्यंज
नीयाइतिभाष्यार्थः। स्यादेतत्। मनुष्यस्यप्रायणानंतरमधिगतमार्जारभावस्यानंतरंयामनुष्यवासनायाएवाभिव्यक्त्याभवितव्यंनरकत्वस्तिसंभवोयदनंतर
दिवसानुभूतंनस्मर्यतेव्यवहितंदिवसानुभूतंवस्मर्यतइत्यतआह। जातीति। भवतुवृषदंशवासनायाजात्यादिव्यवधिस्तथापितस्याःफलंतत्रानंतर्यंवृषदंश
विपाकेनकर्मणातस्याएवस्वविपाकानुगुणायाअभिव्यक्तौतत्स्मरणसमुत्पादादित्याहवृषदंशविपाकोदयइति। उदेत्यस्मादित्युदयःकर्माशयःपुनश्चस्व
व्यंजकांजनश्चउदियात् अभिव्यज्येतविपाकारंभकाभिमुखःक्रियेतेत्यर्थः। अभिसंस्कारःक्रियाउपादापगृहीताव्यज्यंतस्वविपाकानुगुणाएववासनागृही

तत्राशुक्लंयोगिनएवफलसंन्यासादकृष्णंचानुपादानादितरेषांतुभूतानांपूर्वमेवत्रिविधमिति॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानां॥
ततइतित्रिविधात्कर्मणस्तद्विपाकानुगुणानामेवेति। यज्जातीयस्यकर्मणोविपाकस्तस्यानुगुणायावासनाःकर्मविपाकाननुशेरतेतासामेवाभिव्यक्तिः
नहिदैवंकर्मविपच्यमानंनरकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तंसंभवति किंतुदैवानुगुणाएवास्यवासनाव्यज्यंतेनारकतिर्यङ्मनुष्येषुचैवंस
मानश्चर्चः॥ जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानंतर्यंस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्। वृषदंशविपाकोदयःस्वव्यंजकांजनाभिव्यक्तःसयदिजातिशते
नवादूरदेशतयावाकल्पशतेनवाव्यवहितःपुनश्चस्वव्यंजकांजनएवोदियात्द्रागित्येवंपूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृतावासनाउपादायव्य
ज्येतकस्मात्यतोव्यवहितानामप्यासांसदृशंकर्माभिव्यंजकंनिमित्तीभूतमित्यानंतर्यमेव। कुतश्चस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्यथानुभवास्तथा
संस्कारास्तेचकर्मवासनानुरूपायथाचवासनास्तथास्मृतिरिति। जातिदेशकालव्यवहितेभ्यःसंस्कारेभ्यःस्मृतिःस्मृतेश्चपुनःसंस्कारइत्येवमे
तेस्मृतिसंस्काराःकर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यंते। अतश्चव्यवहितानामपिनिमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानंतर्यमेवसिद्धमिति॥ तासामनादि
त्वंचाशिषोनित्यत्वात्॥ तासांवासनानामाशिषोनित्यत्वादनादित्वं। येयमात्माशीर्मानभूवंभूयासमितिसर्वस्यदृश्यतेसानस्वाभाविकी॥ कस्मात्॥ ॥

त्वात्स्पेत्यर्थः। आनंतर्यमेवफलतःकारणद्वारकमुपपाद्यकार्यद्वारकमुपपादयति। कुतश्चस्मृतीति। एकरूपतयासादृश्यंतदेवाहयथेति। नन्वनुभवसरूपा
श्चेत्संस्काराःतथासत्यनुभवानांविशरारुत्वात्तेपिविशरारवःकथंचिरभाविनेऽनुभवायकल्पेरन्नित्यतआह तेचकर्मवासनानुरूपाः यथाऽपूर्वस्थायि
क्षणिककर्मनिमित्तमपिएवंक्षणिकानुभवनिमित्तोपिसंस्कारःस्थायी किंचिद्भेदाधिष्ठानत्वसारूप्यंअन्यथाऽभेदेतत्त्वेनसादृश्यानुपपत्तेरित्यर्थः। सु
गममन्यत्। स्यादेतत्व्यक्तेरनंतरपूर्वपूर्वतरजन्माभिसंस्कृतावासनायदिपूर्वपूर्वतरजन्मसद्भावेप्रमाणंस्यात्तदेवतुनास्ति। नचजातमात्रस्यजंतोर्हर्षशोक ५०
दर्शनमात्रंप्रमाणंभवितुमर्हति। पद्मादिसंकोचविकासवत्स्वाभाविकत्वेनतदुपपत्तेरित्यतआह॥ तासामिति। तासांवासनानामनादित्वंनकेवलमानंतर्य
मितिचार्थः। आशिषोनित्यत्वात्। आत्माशिषोवासनानामनादित्वेनित्यत्वात्व्यभिचारादिति। ननुस्वाभाविकत्वेनाप्युपपत्तेरसिद्धमाशिषोनित्यत्वमित्यत
आहयेयमिति। नास्तिकःपृच्छति। कस्मात्॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

म

उत्तरं जातमात्रस्य जंतो रत एवैतस्मिन्जन्मन्यननुभूतमरणधर्मकस्य मरणमेव धर्मः सोननुभूतो येन सतथोक्तस्तस्य मातुरंकात्प्रस्खलनवतः कंपमानस्य मांगल्यसूत्र
कादिलांछितं न न दुरःसूत्रमतिगाढं पाणिनाददमवलंबमानस्य बालकस्य कंपभेदानुमितो द्वेषानुषक्तो दुःखयास्मृतिस्तन्निमित्तो मरणत्रासः कथं भवेदिति। ननूक्त
स्वभावादित्यत आह न स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते ग्रहकानि स्वोत्पत्तौ। एतदुक्तं भवति। बालकस्येदृशो दृश्यमानः कंपो भयनिबंधनः ईदृशकंपत्वात्। अ
स्मदादिकंपवत्। बालकस्य भयं द्वेषदुःखस्मृतिनिमित्तं भयत्वात् अस्मदादिभयवत् आगामिप्रत्यवायो लिप्सालक्षणं भयं न दुःखस्मृतिमात्राद्भवति। आपि तु
यतो बिभेति तस्य प्रत्यवायहेतुभावमनुमाय संभवत्यपि प्रत्यवायं भयं न विदध्यादिति शंकते तस्मात्तज्जातीयादनुभूतचरात् द्वेषानुषक्तं दुःखमुपपादितं तस्य स्मर
णात्तज्जातीयस्यानुभूयमानस्य तद्दुःखहेतुत्वमनुमाय ततो बिभेति न च बालकेस्मिन् जन्मनि सुखल्लनस्यान्यन् दुःखहेतुत्वमनगतं न च तादृशं दुःखमुपलब्धं तस्मात्प्राग्भ
वीयो नुभवः परिशिष्यते तत्रैतदेवं प्रयोगमारोहति जातमात्रस्य बालस्य स्मृतिः पूर्वानुभवनिबंधना। स्मृतित्वात्। अस्मदादिस्मृतिवदिति नचपद्मसंकोचविकासावपि
स्वाभाविको न हि स्वाभाविकं कारणांतरमपेक्षते। वह्नेरौष्ण्यं प्रत्यपि कारणांतरापेक्षाप्रसंगात् तस्मादागंतुकमरुणकरसंपर्कमात्रमेव कमलिनीविकासकारणं। संकोच
कारणं च संस्कारः स्थितस्थापक इति। एवमस्मिन्नात्मानुमिनहर्षादयोपि प्राग्भवहेतवो वेदितव्याः न हि स्नातावत्प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति। निमित्तलब्धविपाकका
लं कर्म प्रतिलंभो अभिव्यक्तिः। प्रसंगतश्चित्तपरिमाणविप्रतिपत्तिं निराकर्तुं विप्रतिपत्तिमाह घटप्रासादेति। देहप्रदेशवर्त्तिकार्यदर्शनाद्देहाद्बहिःस्थानं वित्तस्य न प्रमा
णमस्ति न चैतदणुपरिमाणं दीर्घशष्कुलीभक्षणादावयुगपत्पर्यायेण ज्ञानपंचकानुत्पादप्रसंगात् न चानुभूयमानक्रमकल्पनायां प्रमाणमस्ति न चैकमणुमनो नानादेशे रि

जातमात्रस्याननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेत्। न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते तेन तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशा
त्काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्त्तते इति। घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकासि चित्तं शरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरे प्रतिपन्नाः तथा चांतराभावः संसार
श्च युक्त इति। वृत्तिरेवास्य विभुनः चित्तस्य संकोचविकासिनीत्याचार्यः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

द्वियेरपर्यायेण संबद्धुमर्हतीति न तावद्विशेष्याः कायपरिमाणं चित्तं घटप्रासादवर्त्तिप्रदीपवत् संकोचविकासि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरस्योपलभ्यते। शरीरपरिमाणमेवाका
रः परिमाणं यस्येत्यपरे प्रतिपन्नाः। नन्वेवं कथमस्य क्षेत्रबीजसंयोगः। न खल्वेतदनाश्रयं मनः शरीरान्मातृपितृदेहवर्त्तिलोहितरेतसी प्राप्नोति परतंत्रत्वात् न हि स्था
नादिच्छागच्छत्सु तच्छायागच्छति। न चागच्छति पटे तदाश्रयं चित्रं गच्छति तथा च न संसारः स्यादित्यत आह तथा चांतराभावः अत एव संसारश्च युक्त इति। तथा
च शरीरपरिमाणत्वे देहांतरप्राप्तये पूर्वदेहत्यागश्च देहांतरप्राप्तिश्चांतरास्यातिवाहिकशरीरसंयोगाद्भवतः। तेन खल्वयं देहांतरं संचरति तथा च पुराणं। अंगुष्ठमात्रं पुरु
षं निश्चकर्ष यमो बलादिति सोयमंतराभावः अत एव संसारश्च युक्त इति। तदेतद्दूष्यमाणः स्वमतमाह वृत्तिरेवास्य विभुनश्चित्तस्य संकोचविकासिनीत्याचार्यः
स्वयंभूः प्रतिपेदे। इदमत्राकूतं यदनाश्रयं चित्तं न देहांतरसंचारि कथमेतदातिवाहिकम-- तत्रापि देहांतरकल्पनायामनवस्था। न चास्य देहान्निष्कर्षस्यातिवा
हिकस्य संभवति। निष्कृष्टस्य चेन्न सत्त्वसंबंधात्। अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरमेवासर्गादाच महाप्रलयान्नियतं चित्तानामधिष्ठानं षाट्कौशिकशरीरमध्यवर्त्ति तेन हि चि
त्तमासत्यलोकादस्वावीचेस्तत्र तत्र शरीरे संचरति निष्कर्षश्चास्योपपन्नः षाट्कौशिकात्कायात्तत्र हि तदंतराभावस्तस्य नियतत्वात् न चास्यापि सद्भावे प्रमाणमस्ति। न ख
ल्वेतदध्यक्षगोचरः। न च संसारोस्यानुमानं। आचार्यमतेनाप्युपपन्नेः। आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्षमाह न चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः किंतु चितिशक्तिरप्रतिसंक्र
मा न चास्याः निष्कर्षः संभवति येयमौपचारिको व्याख्येयः। तथा च चितेः चित्तस्य तत्र तत्र वृत्त्यभाव एव निष्कर्षार्थः यश्चास्मतीतिहासपुराणेषु मरणानंतरं प्रेतशरीरप्राप्तिः
तद्विमोक्षश्च सपिंडीकरणादिभिरित्युक्तं तदनुमानीमः आतिवाहिकत्वं तस्य न मृष्यामहे न चात्रास्तिक आगमः लब्धशरीर एव वर्चयमपुरुषैरपि पाशबद्धो नीयते न तावति

यो॰ सू॰ भा॰ स्यादेतत्। चित्तमात्राधीनायावृत्तेः संकोचविकाशौ कुतः कादाचित्कौ विसतत्राह तत्र चित्तं धर्माद्यपेक्षं वृत्तेः निमित्तं विभजते निमित्तं चेति। आदिग्रहणेनेन्द्रियधनापाद
५९ दर्पाग्रहते। श्रद्धादीनां चापि कीर्यस्मृत्यादयो गृह्यन्ते। अंतरत्वे संमतिमाचार्याणामाह तथा चोक्तं। विहारो ऽपचारः प्रकृष्टश्चुक्तं तयोर्बाह्याभ्यंतरयोर्मध्ये ज्ञानवैराग्ये तज्ज ४
नितो धर्मः केन बाह्यसाध्यो नधर्मेण निराक्रियते अभिभूयते ज्ञानवैराग्यजा चैव धर्मो तमभिभवति बीजभावादपनयत इत्यर्थः। अत्रैव प्रसिद्धमुदाहरणमाह दंडकारण्ये
ति। अथैताश्चित्तवृत्तयो वासनाश्चानादयश्चेत्कथमासां समुच्छेदो न खल्वनुचितिराशिरनादिरुच्छिद्यतइत्यतआह। हेतुफल॰ भावः। अनादेरपि समुच्छेदो दृष्टः तद्य
थानागतत्वस्यानादेः सव्यभिचारत्वादसाधनं चितिराशिस्तु विनाशकारणाभावान्न विनश्यति न त्वनादित्वात्। उक्तं च वासनानामनादीनामपि समुच्छेदकारणं सूत्रे
णेति। अनुग्रहोपघातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षयतः। तेन सुरापानादयोपि संगृहीता भवंति। नेत्री नायिका। अत्रैव हेतुमाह मूलमिति। प्रत्युत्पन्नेनावर्त
मानता। न तु धर्मस्वरूपोत्पादः अत्रैव हेतुमाह नहीति। यदभिमुखीभूतं वस्तु कामिनीसंपर्कादि। व्यापकाभावे व्याप्यस्याभावइतिसूत्रार्थः। उत्तरसूत्रमवतारयितुं शंक भा

तत्र धर्मादिनिमित्तापेक्षं निमित्तं द्विविधं। बाह्यमाध्यात्मिकं च। शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं स्तुतिदानाभिवादनादि चित्तमात्राधीनं श्रद्धाद्याध्यात्मिकं। त
था चोक्तं। ये चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्तयंति तयोर्मानसं बलीयः कथं ज्ञानवैराग्ये केनातिश
य्येते। दंडकारण्यं च चित्तबलव्यतिरेकेन शारीरेण कर्मणा शून्यं कः कर्तुमुत्सहेत समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत्॥ हेतुफलाश्रयालंबनैः संगृहीतत्वादेषामभावे त
दभावः। हेतुर्धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखं। सुखाद्रागो दुःखात् द्वेषः ततश्च प्रयत्नस्तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पंदमानः परमनुगृह्णाति उपहंति वा ततः पुनर्धर्मा
धर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रमस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्या नेत्री मूलं सर्वक्लेशानामित्येष हेतुः। फलं तु यमाश्रित्य यस्य
प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः न ह्यपूर्वोपजनः मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानां न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्सहंते यदभिमुखीभूतं
वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालंबनं। एवं हेतुफलाश्रयालंबनैरेतैः संगृहीताः सर्वा वासना एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनानामभावः। नास्त्यसतः सं
भवो न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन संभवंत्यः कथं निवर्तिष्यंते वासना इति॥ अतीतानागतं स्वरूपतोस्त्यध्वभेदाद्धर्माणां॥ भविष्यद्व्यक्तिकमनागतम
नुभूतव्यक्तिकमतीतं स्वव्यापारोपारूढं वर्तमानं त्रयं चैतद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयं। यदि चैतत्स्वरूपतो नाभविष्यन्नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत तस्मादतीतानागतं स्वरू
पतोस्तीति। किं च भोगभागीयस्य वापवर्गभागीयस्य वा कर्मणः फलमुत्पित्सुः यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत॥ ॥

तेनाशंकीति। असतश्चेति तु सूत्रावतारं निदर्शनीयं वा। अतीतानां धर्माणां। नासतामुत्पादो न सतां विनाशः किंतु सतामेव धर्मिणामध्वभेदपरिणामएवोदयव्ययाविति
सूत्रार्थः। अनुभूता आत्मायेन व्यक्तिस्तत्तथा। संप्रति व्यक्तिर्नास्तीति यावत्। इतश्च त्रैकाल्येपि धर्माः संतीत्याह यदि चेति। न ह्यसत् ज्ञानविषयः संभवतीति निरुपा
ख्यत्वात् विषयावभासं हि विज्ञानं नासति विषये भवति त्रैकाल्यविषयं च विज्ञानं योगिनां अस्मदादीनां च विज्ञानमसति विषये नोत्पन्नं स्यात्। उत्पद्यते च तस्मा
दतीतानागतं सामान्यरूपेण समनुगतं स्वइत्येव मनुभवतो ज्ञानं विषयसत्वे हेतुरुक्तं। उद्देश्यत्वादप्यनागतस्य विषयत्वेन सत्त्वमेवेत्याह किं च भोगभागीयस्ये ५९
ति। कुशलो निपुणः अनुष्ठेयोपि च यच्चानिमित्तं तत्सर्वं नैमित्तिके सत्येव विशेषमाधत्ते यथा कांडत्वादयो वेदाध्यायादयः। न खल्वेते कांडत्वादयो ऽसंतमुत्पा
दयंति सत एव तु तत्याह्नि विकारो कुर्वंति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीहरये नमः॥ ॥श्रीराम॥ ॥

एवं कुलालादयोऽपि सन्त एव बुद्ध्यादयस्य वर्तमानीभावहेतव इत्याह सतश्चेति। यदि तु वर्तमानत्वाभावादतीतानागतयोरसत्त्वं हन्त भोः वर्तमानस्याप्यभावोऽतीताना
गतत्वाभावात्। अध्वधर्म्यं विशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेण ह धर्माणां चेति। प्रत्येकमवस्थानं प्रत्यवस्थितिरिति। द्रव्यत इति। द्रव्ये ध
र्मिणि। सार्वविभक्तिकस्तसिः। यद्यतीतानागतावतीतानागतत्वेनस्तः तर्हि वर्तमानसमये तत्त्वाभावान्न स्यातामित्यत आह एकस्य चेति। प्रकृतमुपसंहर
ति इति नाभूत्वाभाव इति। स्यादेतत्। अयं तु नानाप्रकारो धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपो विश्वभेदप्रपञ्चो न प्रधानादेकस्माद्भवितुमर्हति। न ह्यविलक्षणा
त्कारणात्कार्यभेदसंभव इत्यत आह। ते०नः॥ तेऽध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च गुणात्मानो न त्रैगुण्यातिरिक्तमेषामस्ति कारणं। वैचित्र्यं तु तदादिनाऽना
दिक्लेशवासनानुगताद्वैचित्र्यात्। यथोक्तं वायुपुराणे। वैश्वरूप्यात्प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुत इति। व्यक्तानां पृथिव्यादीनामेकादशेन्द्रियाणां च वर्तमाना
तीतानागतत्वं षड्विशेषाय यथायोगं भवन्ति। संप्रति विश्वस्य नित्यानित्यरूपे विभजन्नित्यरूपमाह। सर्वमिदमिति। दृश्यमानः संनिवेशः संस्थानभेदवा

सत्त्वफलस्य निमित्तं वर्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहं कुरुते। नापूर्वमुत्पादयतीति॥ धर्मी चानेकधर्म
स्वभावस्तस्य चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः न च यथा वर्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागतं च। कथं तर्हि स्वेनैव व्यंग्येन स्वरूपेणा
नागतमस्ति स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति वर्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति। न सा भवति अतीतानागतयोरध्वनोरेकस्य चाध्व
नः समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति। नाभूत्वाभावस्त्रयाणामध्वनामिति॥ ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः॥ ते खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्त
माना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः षडविशेषरूपाः सर्वमिदं गुणानां संनिवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मानः तथा च शास्त्रानु
शासनं। गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकमिति। यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति।
परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वं॥ प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मा
त्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति शब्दादीनां मूर्तिसमानजातीयानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवः तेषां चैकः परिणामः पृथि
वी गौर्वृक्षः पर्वत इति। एवमादिभूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय सामान्यमेकविकारारंभः समाधेयः॥ ॥श्रीः॥ ॥

स्या
न्परिणाम इत्यर्थः। अत्रैव षाष्टितन्त्रशास्त्रानुशिष्टिः माया इव न तु माया। सुतुच्छकं विनाशि यथा हि माया क्षणाद्येवान्यथा भवति। एवं विकारा अप्याविर्भाव
धर्माणः प्रतिक्षणमन्यथा। प्रकृतिर्नित्यतया मायावि धर्मिणी परमार्थतो भवतु त्रैगुण्यस्यैष परिणामवैचित्र्यं एकस्तु परिणामः पृथिवीति वा तोयमिति
वा कुतः आत्मन एकत्वविरोधादित्याशंक्य सूत्रमवतारयति यदा तु सर्वे गुणा इति॥ परिणाम०त्वं॥ बहूनामप्येकः परिणामो दृष्टः तद्यथा गवाश्वमहिषमा
तंगानां रूपाणि क्षिप्तानामेकोऽलवणत्वजातीयलक्षणः परिणामः वर्तितैलानलानां च प्रदीप इति। एवं बहुत्वेऽपि गुणानां परिणामैकत्वं तत्तन्मात्रभूतभौति
कानां प्रत्येकं तत्त्वमेकत्वं। ग्रहणात्मकानां सत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामहंकारावान्तरकार्याणां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियं तेषामेव गुणानां त
मः प्रधानतया जडत्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषयः। शब्दजातिर्हि शब्दतन्मात्रे विषय इति जडत्वमाह। न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषय

अथ विज्ञानवादिनं वैनाशिकमुत्थापयति नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचर इति। यदि हि भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्भिन्नानि भवेयुस्ततस्तदुत्पत्तिकारणमीदृ
दृशं प्रधानं कल्प्येत न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमार्थतः। तत्कथं प्रधानकल्पनं कथं च ग्रहणानामिन्द्रियाणामहंकारविकाराणां कल्पनेति। तथा हि ४
जडस्यार्थस्य स्वयमप्रकाशत्वान्नास्त्यर्थो विज्ञानसहचरः साहचर्यं संबंधः। तदभावो विसहचरत्वं विरहभावार्थः। विज्ञानासंबंधो नास्ति व्यवहारयोग्य इत्यर्थः।
अस्ति तु ज्ञानमर्थसहचरं। तस्य च स्वप्रकाशकत्वेन स्वगोचरास्तिताव्यवहारे कर्त्तव्ये जडमर्थं प्रत्यपेक्षाभावात् तदनेन वेद्यत्वसहोपलंभनियमौ सूचितौ वि-
ज्ञानवादिना तौ चैवं प्रयोगमारोहतः। यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानस्यात्मा वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः निषेध्यभे-
दविरुद्धेनाभेदेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपतीति। तथा यद्येन नियतसहोपलंभं तत्ततो न भिद्यते यथै-
कस्माच्चन्द्राद्द्वितीयश्चन्द्रः नियतसहोपलंभश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः निषेध्यभेदव्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियमान्निवर्त्तयंस्तद्व्या-
प्तं भेदं प्रतिक्षिपतीति। स्यादेतत् अर्थश्चेन्नाभिन्नो ज्ञानात्कथं भिन्नवत्प्रतिभासत इत्यत आह कल्पितमिति। यथाहुर्वैनाशिकाः सहोपलंभनियमा-
दभेदो नीलतद्धियोः भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये इति कल्पितत्वं विशदयति ज्ञानपरिकल्पनेति। निराकरोति त इति। ते कथं श्रद्धेयवचनाः
स्युरिति संबंधः। प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितं कथं। तथेति। यथा यथावभासते इदंकारास्पदत्वेन तथा तथा स्वरूपमुपस्थितं न तु कल्पनोपकल्पितं वि-
ज्ञानविषयतापन्नं। स्वमाहात्म्येनेति। कारणत्वं विज्ञानं प्रत्यर्थस्य दर्शयति। यस्मादर्थेन स्वकीयया ग्राह्यशक्त्या विज्ञानमजनि तस्मादर्थस्याग्राहकं तदेवं भूतं

नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरोऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नुवते ज्ञानपरिकल्पनामात्रं वस्तु स्वप्नविषयोपमं न पर-
मार्थतोऽस्तीति य आहुस्ते तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः॥

वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पविज्ञानबलेन विकल्पस्याप्रामाणिकत्वात्तद्बलस्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मकत्वं तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्योपकृष्टं कृत्वा उप-
गृह्णातीति च विलापः। तत्रापि स एवार्थः। तदेवापलपन्तः श्रद्धातव्यवचनाः स्युरिति। इदमत्राकूतं। सहोपलंभनियमश्च वेद्यत्वं च हेतू संदिग्धव्यतिरेकतया नै-
कान्तिकौ। तथा हि ज्ञानाकारस्य भूतभौतिकादेर्यदेतद्बाह्यत्वं स्थूलत्वं चावभासेते न ते ज्ञाने संभवतः। तथा हि नानादेशव्यापिना स्थौल्यं विच्छिन्नदेशतया च बाह्यत्वं
न चैकविज्ञानस्य नानादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते तद्देशत्वातद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकत्रासंभवात् संभवे वा त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसंगा-
त्। अत एव वास्तु विज्ञानभेद इति चेत्। हन्त भोः परमसूक्ष्मगोचराणां ज्ञानानां परस्परवार्त्तानभिज्ञानां स्वगोचरमात्रजागरूकाणां कुतस्त्योऽयं स्थूलावभा-
सः। न च विकल्पगोचरोऽभिलापसंसर्गाभावात् विशदप्रतिभासत्वाच्च। न तु स्थूलमालोचितं यत्तस्य औपाधिकस्य विशदत्वं भवेत् तत्पृष्ठभाविनः न चापि विकल्पवत् वि-
कल्पोऽपि स्वाकारमात्रगोचरः तस्य चास्थूलत्वात् न स्थूलगोचरोऽपि विभ्रम इति। तस्माद्बाह्येन प्रत्यये स्थूलस्य बाह्यस्य चासंभवादलीकमेतदास्थातव्यं न चालीकं वि-
ज्ञानादभिन्नं विज्ञानस्य तद्वत्तुच्छत्वप्रसंगात् तथा च वेद्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात्कुतोऽभेदप्रतिपक्षत्वं। सहोपलंभनियमश्च सदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययोः संतार-
पि स्वभावाद्याकुतन्नियमप्रतिबंधाद्दीपयत्यनेतस्मादनैकान्तिकत्वादेतौ हेत्वाभासौ विकल्पमात्रमेव ग्राह्याभावे प्रसुवाते। न च प्रत्यक्षमाहात्म्यं विकल्पमात्रेणापोद्यते तस्मात्साधूक्तं

तदेवमुक्तसूत्रं भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्रीं युक्तिमवतारयति। कुतश्चैतदिति। वस्तु॰पन्थाः॥ यत्रानात्वेऽयस्यैकत्वं तत्ततोऽन्यत् भिद्यते यथा चैत्रस्य
ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञानं नानालेपिचार्थान भिद्यत इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः। अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातॄणां पर
स्परप्रतिसंधानादवसीयते। अस्ति हि रूढदृष्टिविम्बमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसंधानं यामयं पश्यते सैव मयापीति। तस्माद्वस्तुसाम्ये वि
त्तभेदात् ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदो प्रायः। सुखज्ञानं कान्ताया कान्तस्य। सपत्नीनां दुःखज्ञानं चैत्रस्य तु नामर्विदतो मूढज्ञानं विषादः स्या
देतत् एकस्यां चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थः तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यत इति साधारणमुपपद्यत इत्यत आह नचान्येति। तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञा
नवन्ति सर्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति। नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः। कथं सुखादिभेदभिन्नविज्ञानहेतुर्नह्यविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदो युक्त इत्यत आह सांख्यप
क्ष इति। एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नं। एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकविज्ञानस्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्तापेक्षं।
रजःसहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति। सत्त्वमेव तु विगलितरजस्कं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति। तच्च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे संति किं तु कश्चित्कुतश्चि
दित्युपपन्नाव्यवस्थेति। अत्र केचिदाहुः प्रावादुकाः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति। एतदुक्तं भवति। भवत्वर्थो ज्ञानाद्व्यतिरिक्तः तथाप्यसौ जडत्वाज्ज्ञान

कुतश्चैतदन्याय्यं॥ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्था॥ बहुचित्तालंबनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत्खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किंतु स्व ख
प्रतिष्ठं। कथं वस्तुसाम्ये चित्तभेदाद्धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानमविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव
माध्यस्थ्यज्ञानमिति कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं न चान्यकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः प
न्थाः नानयोः संकरगंधोऽप्यस्तीति। सांख्यपक्षे वस्तु पुनस्त्रिगुणं चलं च गुणवृत्तमिति। धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसंबध्यते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्प
द्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति केचिदाहुः। ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति। त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नु
वते॥ न चैकचित्ततंत्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात्॥ एकचित्ततंत्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृ
हीतस्वभावकेनाचित्तदानीं किं तत्स्यात् संबध्यमानं [redacted] वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत ये चास्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युः एवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत॥

मंतरेण शक्यः प्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु भासनीयः। तथा च ज्ञानसमय एवास्तित्वं नान्यदा प्रमाणाभावादिति। तदेतदुक्तं तावद्दूषयति भाष्यकारः त एतया द्वारेति। वस्तु खल्वु सर्व
चित्तसाधारणमनेकक्षणपरंपरोह्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः तत्रोद्धिज्ञानेन सहभवेन्नूनमेवं विधमेवं चेदमंशस्योपरिकौ यमनुरोधो येन
सोऽपि नापह्नुवीतेत्यर्थः। मा भाभूदिदमंशस्यापह्नवो ज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थः तत्राप्याह। न चैक॰ किं स्यात्॥ यद्धि घटग्राहि चित्तं तद्यदा पटद्रव्यव्यग्रं तदा न घटे
वर्त्तते यद्वाविवेकविषयमासीत्तदेव चानिरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानस्य वाभावाद्विवेको वा घटो वा ज्ञानभेदमात्रजीवनः स्याच्चानाज्ञानष्टः स्यादि
त्याह एकचित्तेति। किं न स्यात् न स्यादित्यर्थः संबध्यमानं च चित्तेन तद्वस्तु विवेको वा घटो वा कुत उत्पद्येत नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावा हि कार्या
णि। न च कारणमतिबलं कारणांतराद्भवितुमीष्टे। माभूदकारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः। न च तत्त्वज्ञानकारणमेव तत्कारणमिति युक्तं। आगमोदकस्य मोद
कस्य चोपयुज्यमानस्य रसवीर्यविपाकादिसाम्यप्रसंगात् तस्मात्साधूक्तं संबध्यमानं वा पुनश्चित्तेनेति। अपि च योऽर्वाग्भागः स स एव मध्यपरभागव्याप्तः ज्ञानाधीने
सद्भावे तस्यानुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इति व्यापकाभावादर्वाग्भागोऽपि न स्यात् इत्यर्थाभावात्कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह ये चास्येति। अनुपस्थिता अज्ञाताः

उपसंहरति तस्मादिति। सुगमं शेषं। स्यादेतत् अर्थश्चेत्स्वतंत्रः स च जडस्वभाव इति न कदाचित्प्रकाशेत। प्रकाशने च ज्ञानवत्त्वमप्यस्य प्राप्तमिति भावोप्यप पाद ४
यो॰ सू॰ भा॰ गच्छेज्जडस्वभावमपहाय ज्ञानवत्त्वं वक्तुमर्हतीति नेन्द्रियाधीनो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्रकाश इति सांप्रतं। अर्थधर्मत्वे नीलत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधार
५३ णत्वे कः शास्त्रार्थ इति सर्व एव विद्वांसः प्रसज्येरन् न जात्वेकः कश्चिदस्ति। न चातीतानागतयोर्धर्मः प्रत्युत्पन्नो युक्तः। तस्मात्स्वतंत्रोर्थ उपलंभविषय इति म
तोर्थमात्रमेतदिच्छत आह॥ तदु॰ ज्ञातं॥ जडस्वभावोप्यर्थ इन्द्रियप्रणाडिकया चित्तमुपरंजयति तदेवंभूतं चित्तं दर्पणमुपसंक्रांतप्रतिबिंबा चितिशक्तिश्चे
तनमर्थोपरक्तं चेतयमाना अर्थमनुभवति न त्वर्थे किंचित्पाकच्छिद्यादिकमाधत्ते नाप्यसंबद्धा चित्तं नन्तरं त्यति छिन्नसंक्रांते रुक्तत्वादिति। यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्त
स्येन्द्रियस्य चाहंकारिकस्य विषयेणास्ति संबंधः तथापि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह न संबंधो विषयाणामित्ययस्कांतमणिकल्पा इत्युक्तं। अयःसधर्म
कं चित्तमिति। इन्द्रियप्रणाडिकयाभिसंबध्योपरंजयति। अत एव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुन इति। तदेव चित्तं व्यतिरेकिणमर्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिभ्य
र्मकिभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तद्धर्म्यमपरिणामित्वमस्य वक्तुं प्रकरणं वास्त्वं पठति यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य। स॰ तू॥ क्षिप्तमूढविक्षिप्ते
काग्रतावस्थितं चित्तमानिरोधात्सर्वदा पुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत् तत्कस्य हेतोर्यतः पुरुषोऽपरिणामी परिणामित्वे चित्तवस्तु सघोपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवे

तस्मात्स्वतंत्रोर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतंत्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते तयोः संबंधादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति॥ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य
वस्तु ज्ञाताज्ञातं। अयस्कांतमणिकल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमभिसंबध्योपरंजयन्ति येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो ज्ञातस्ततोन्यः पुनरज्ञातो। वस्तुनो
ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्परिणामि चित्तं। यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य। सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्। यदि चित्तवत्प्रभुरपि
पुरुषः परिणमेत्ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदाज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति। स्यादा
शंका चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं च भविष्यतीत्यग्निवत्॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्॥ यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोपि प्रत्ये
तव्यं। न चाग्निरत्र दृष्टान्तः॥

तज्ज्ञानविषय एव तत्त्वं। तस्मादपरिणामी ततश्च परिणामिभ्यो व्यतिरिच्यत इति। तदेतदाह यदि चित्तवदिति। सदा ज्ञातत्वं तु मन
सः सवृत्तिकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत्। तस्य प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयतीति तथा चापरिणामित्वं तस्य परिणामिनश्चित्तात्पुरुषस्य
भेद इति भावः। अत्र वैनाशिकमुत्थापयति स्यादाशंकेति। अयमर्थः स्यादेतदेवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात्। अपि तु स्वप्रकाशमेतत् विषयाभासं पूर्व
चित्तं प्रतीत्यसमुत्पन्नं तत्कुतः पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं कुतस्तरां वा परिणामितया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति। न त॰ त्वात्। भवेदेवं यदि स्वसंवेदनं चि
त्तं स्यात्तन्न त्वेतदस्ति तद्धि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यं यच्चानुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासं भवितुमर्हतीति स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न हि तदेव क्रिया च कर्मकार
कं च न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते पुरुषस्तु परिणामी नानुभवकर्मेति। नास्ति स्वयंप्रकाशता न युज्यते अपराधीनप्रकाशता तास्य स्वस्य स्वपरप्रकाशतानानुभ ५३
वकर्मता। तस्माद्दृश्यत्वाद्दर्शनकर्म चित्तं न स्वाभासं आत्मप्रकाशप्रतिबिंबतयैव चित्तस्य तद्वृत्तिविषयाः प्रकाशन्त इति भावः। ननु दृश्योग्निः स्वयंप्रकाशश्च
न ह्ययथा घटादयोग्निनाव्यज्यते एवमग्निरग्न्यंतरेणेत्यत आह न चाग्निरत्रेति॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

कस्मात्। नहीति। मानामाभिरस्यंनरात्मकाशि स्व विज्ञानान्नुप्रकाशनादितिनस्वयंप्रकाशनादितिनव्यभिचारइत्यर्थः। प्रकाशश्चायमिति। अयमिति पुरुषस्वभा
वात्मकाशश्चवच्छिन्नेतिक्रियारूपः प्रकाशइतियावत्। एतदुक्तंभवति। याया क्रियासा सा सर्वाकर्तृकरणकर्मसंबंधेनदृष्टा यथापाको दृष्टश्चैत्रात्मितंडुलस
बंधेनयथावाप्रकाशनंतथावप्रकाशोपिक्रियेतितयापितथाभवितव्यं। संबंधश्च भेदाश्रयोनाभेदेसंभवतीत्यर्थः। किंचस्वाभासंविज्ञानमित्यत्राहमेवकस्यचिदि
तिशंकार्थः। स्यादेतत्। माभूच्चाक्षुषवित्तंनहिग्रहणस्याकारणस्याव्यापकस्यचनिवृत्तौविज्ञाननिवृत्तिरित्यतआहस्वबुद्धीति। बुद्धिर्विज्ञानं। प्रचाराव्यापाराः संतानाः
प्रातिनरिचिनस्यरत्निभेदाः कोधलोभादयः स्वाश्रयेणविज्ञानेनस्वविषयेणचसहप्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चिनस्यग्राह्यतांविधारयंतीत्यर्थः। स्वबुद्धिप्रचारंप्रति
संवेदनमेवविशदयतिक्रुद्धोहमिति। एकक्षणे। स्वाभासंविषयाभासंविज्ञानमितिब्रुवाणेन तावचेनैवव्यापारेणात्मानमवधारयतितेनैवविषयमपीतिवक्तु
मर्हतिनह्यविलक्षणोव्यापारः कार्यभेदायपर्याप्तस्तस्माद्व्यापारभेदोंगीकर्तव्यः नचवैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तोस्तिव्यापारः। नचैकस्याएवोत्प

नचस्थिरात्मस्वरूपमप्रकाश्यंप्रकाशयति प्रकाशश्चायंप्रकाश्यप्रकाशकसंयोगेदृष्टः नचस्वरूपमात्रेस्तिसंयोगः। किंचस्वाभासंविज्ञानमित्यत्राह
मेवकस्यचिदितिशंकार्थः तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्यसंगतिमेवेत्यर्थः। स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात्सत्त्वानांप्रवृत्तिर्दृश्यतेक्रुद्धोहंभीतोहम
मुत्रमेरागोमुत्रमेक्रोधइत्येतत्स्वबुद्धेरग्रहणेनयुक्तमिति। एकसमयेचोभयानवधारणं। नचैकस्मिन्क्षणेस्वपररूपावधारणंयुक्तंक्षणिक
वादिनोयदुद्भवनंसैवक्रियातदेवकारकमित्यभ्युपगमः स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धविज्ञानंविज्ञानांतरेणसमनंतरेणगृह्यतइति। विज्ञानांतरदृश्येबुद्धिबुद्ध
रतिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्च। अथविज्ञानंचेद्विज्ञानांतरेणगृह्यतबुद्धिबुद्धिः केनगृह्यते साप्यन्ययासाप्यन्ययातिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्च यावंतोबुद्धिबु
द्धीनामनुभावास्तावंत्यः स्मृतयः प्राप्नुवंतितत्संकराच्चैकास्मृत्यनवधारणंचस्यादित्येवंबुद्धिप्रतिसंवेदिनंपुरुषमुपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेवा
कुलीकृतंतेतुभोक्तृस्वरूपंयत्रक्वचनकल्पयंतोन्यायेनसंगच्छंतेकेचित्तुसत्वमात्रमपिपरिकल्प्यास्तिसस्त्वोयएतांश्चस्कंधान्निक्षिप्यान्या
श्चप्रतिसंदधातीत्युक्त्वा ततएवपुनस्त्रस्यंतितथास्कंधानांमहन्निर्वेदायविरागायानुत्पादायप्रशांतयेगुरोरंतिकेब्रह्मचर्यंचरिष्यामीत्युक्त्वा सत्
स्यपुनः सत्त्वमेवापह्नुते। सांख्ययोगादयस्तुप्रवादाः स्वशब्देनपुरुषमेवस्वामिनंचित्तस्यभोक्तारमुपयंतीति। कथम्। ।श्रीराम। ।

नैरविलक्षणायाः कार्यवैलक्षण्यसंभवः। तस्याकस्मिकप्रसंगात् नचैकस्योत्पत्तिद्वयसंभवः। तस्मादर्थस्यवर्तमानरूपस्यचावधारणंनैकस्मिन्समय
इतितदेतद्भाष्येणोच्यते नचैकस्मिन्क्षणइति। तथाचोक्तंवैनाशिकैः। भूतिर्यैषांक्रियासैवकारकंसैवचोच्यतइति। तस्माद्दृश्यत्वमेतच्चित्तस्यसदातनस्वाभास
त्वमपनयत्द्रष्टारंद्रष्टृरूपरिणामित्वंचदर्शयतीतिसिद्धं। पुनर्वैनाशिकमुत्थापयतिस्यान्मतिः माभूत्दृश्यत्वेनस्वसंवेदनं। एवमप्यात्मानासिध्यति
स्वसंतानवर्तिनावरमविज्ञानक्षणेनस्वरसनिरुद्धस्यजनकविज्ञानक्षणग्रहणादित्यर्थः। समंचतत्स्थानत्वेनानंतरंचाव्यवहितत्वेनसमनंतरंतेन। विरुद्धं। बुद्धि
रितिविज्ञानमित्यर्थः। नागृहीताचरमाबुद्धिः पूर्वबुद्धिग्रहणसमर्थानहिबुद्ध्याः सत्त्वद्रष्टापूर्वबुद्धिर्बुद्धाभवितुमर्हति। नचागृहीतदंडोदंडिनमवगंतुमर्हतितस्मा
दनवस्थेति। विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराः स्कंधाः सांख्ययोगादयः प्रवादाः। सांख्याश्चयोगाश्चतएवादयोयेषांवैशेषिकादिप्रवादानांतेसांख्ययोगाद
यः प्रवादाः। सुगममन्यत्। स्यादेतत्। यदिचित्तंनस्वाभासंनापिचित्तांतरवेद्यमात्मनापिकथंभोक्ष्यतेचित्तेनरवत्त्वात्मनः स्वयंप्रकाशस्याव्यक्तिकाविक्रियानव

[illegible]

सूत्रेणोत्तरमाह ॥ चित्तं । यत्तदवोचत वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति तदितः समुत्थितं । चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चितिप्रतिबिंबधारितया पाद
यो॰सू॰भा॰ तद्रूपतापत्तौ सत्यां । यथा हि चंद्रमसः क्रियामंतरेणापि संक्रांतं तच्चंद्रप्रतिबिंबममलं जलमचलं चलमिवालवालमवालमिव चंद्रमसमवभासयति ४
५४ एवं विनापि चितिच्छायापारं उपसंक्रांतचितिबिंबं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावतीमसंगतामपि संगतां चितिशक्तिमवभासयत् भोग्यभावमासा
दयत् भोक्तृभावमापादयतीति तस्मादितिसूत्रार्थः । भाष्यमप्येतदर्थमसकृत्तत्र तत्र व्याख्यातमिति न व्याख्यातमत्र । बुद्धिवृत्तिविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्ते
रागममुदाहरति तथा चोक्तं न पातालमिति । शाश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चितिच्छायापन्नं मनोवृत्तिमेव । चितिच्छायापन्नता
चित्तेरप्यविशिष्टां गुहां वेदयंते । तस्यामेव गुहायां तद्गुह्यं ब्रह्म । तदुपनयेषु स्वयं प्रकाशमनावरणमनुपसर्गप्रद्योततत्त्वरमरहस्य भगवत इति । तदे
वं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामित्वात् तद्व्यतिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः । संप्रति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति अतश्चैतदिति । अवश्यं वै तु
द्रष्टार्थः । दृष्टे ० र्थे । यथा हि नीलाद्युपरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयति । एवं द्रष्टृच्छायापन्नं तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्था

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनं ॥ अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिनी हि भोक्तृशक्तिः संक्रमा
च परिणामीत्यर्थे प्रतिसंक्रांतेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्ति
राख्यायते । तथा चोक्तं । न पातालं न च विवरं गिरीणां नैवांधकारं कुक्षयो नोदधीनां ॥ गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टं क
वयो वेदयंत इति । अतश्चैतदुपगम्यते ॥ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं । मनो हि मंतव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयं विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीय
या वृत्त्याभिसंबद्धं तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चे
तनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रांताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः । अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं नास्ति खल्वयं गवा
दिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति । अनुकंपनीयास्ते कस्मात् अस्ति हि तेषां भ्रांतिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोर्थः प्रति
बिंबीभूतः तस्यालंबनीभूतत्वादन्यः स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत ॥ पयति । अस्ति हि नीलाकारं ज्ञानं नीलमहं संवेद्मीति

तस्माज्ज्ञेयवज्ज्ञातापि प्रत्यक्षसिद्धोपि नाविविक्तावस्थापितो यथा जले चंद्रमसो बिंबं । न चैतावता तत्प्रत्यक्षं न वास्य जलगतत्वे तत्प्रमाणमिति
चंद्ररूपेप्यप्रमाणं भवितुमर्हतीति तस्माच्चित्तप्रतिबिंबतया चैतन्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति । तदिदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति तदेतदाहमनो हि
तिन केवलं तदाकारापत्त्या मंतव्येनार्थेनोपरक्तं मनः अपि तु स्वयं चेति च कारोपि क्रमः पुरुषेणेत्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः । तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृ ५४
त्तिः इयं च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य चेनाभिहिते रभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयांबभूवुरित्याह तदनेनेति । केचिद्वैनाशिका बाह्या
र्थवादिनः । अपरे विज्ञानमात्रवादिनः । ननु यदि चित्तमेव द्रष्ट्राकारं दृश्याकारं चानुभूयते हंत चित्तादभिन्नावेवास्तां द्रष्टृदृश्यौ । यथाहुः अभिन्नोपि हि
बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ॥ ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति तत्कथमेते अनुकंपनीया इत्यत आह समाधिप्रज्ञायां निरूपितविरोधात् । ॥
रूपमभ्युपगम्याप्यसांगयोगोपदेशो न समाधिप्रज्ञायामात्मगोचरायामवबोधयितव्याः तद्यथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोर्थ आत्मा प्रतिबिंबीभूतोन्यः कस्मात्
देन तत्र हेतुमाह स चेदात्मरूपोर्थश्चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत स्यात्म ×२

× या । मिति । तत्वत्तु गुणाभिरूपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पु
× नालंबनं भवतीति । यदि शुक्तिबोधितोपि वैयासौ

स्यात्मन आलंबनीभूतत्वात् । अथ यदि मात्रचित्तमेव कस्मा ×२

ऽपसंहरति तस्मादिति। समीचीनोपदेशेनानुकंपितो भवेति। आह एवमेतदिति। जातितः स्वभावत इत्यर्थः। चित्तातिरिक्तात्मसद्भावे हेत्वंत
रमवतारयति कुतश्चेति। तद॰रित्वात्।। यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषं तथाप्यवासनाधीनाविपा
कांश्चिन्नाश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहंति भोक्तुरर्थं च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथापि तच्चित्तमसंख्येयवासनाविचित्रमपि परार्थं
कस्मात्संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः। व्याचष्टे तदेतदिति। स्यादेतच्चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थं च भविष्यतीति कः खलु विरोध इति। यदि कश्चि
द्ब्रूयात्तं प्रत्याह संहत्यकारिणेति। सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यं। ज्ञानमित्यपवर्ग उक्तः एतदुक्तं भवति। सुखदुःखे चित्ते
प्रतिकूलानुकूले के। नात्मनि संभवतः। स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात्परंपरया वा सुखदुःखविधानलाभाभ्यामनुकू
लनीयः प्रतिकूलनीयो वा तस्माद्यः साक्षात्परंपरया वा न सुखदुःखयोर्न व्याप्रियते स एवाभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स च निसोदा

तस्मात्प्रतिबिंबीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति। एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजंते ते स
म्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुषः। कुतश्च।। तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्।। तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव वि
चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वात् गृहवत्संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं न सुखचित्तं सुखार्थं न
ज्ञानं ज्ञानार्थं उभयमप्येतत्परार्थं यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थवान्पुरुषः स एव परो न परः सामान्यमात्रं यत्तु किंचित्परं सामान्यमात्रेण स्वरूपेणोदाह
रेद्वैनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्परार्थमेव स्यात् यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति।। विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृ
त्तिः।। यथा प्रावृषि तृणांकुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य महर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमप
पवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते।। ।।श्री रामाय नमः।। ।।

सीनः पुरुषः एकस्मा प्रदृश्यते येन ज्ञानेन तस्याधिज्ञेयत्वं तत्त्वात् स्वात्मनि वृत्तिविरोधाच्च ज्ञानार्थत्वं न चान्यविषयात्तस्मादपवर्गसंभवो विदेहप्रकृ
तिलयानामपवर्गासंभवात् तस्माज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेवेनेतत्स्वार्थं नापि परमात्मार्थं संहतं परार्थत्वेनानवस्थाप्रसंगात् संहतपरार्थत्वसिद्धिरि
ति। तदेवं कैवल्यमूलबीजं युक्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषांतराद्व्यावृत्तमाह विशेष॰ निवृत्तिः।। यस्यात्मभावे भाव
नास्ति तस्याष्टांगयोगोपदेशादनुतिष्ठतोऽपुं ज्ञानस्य तत्परिपाकात् चित्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते यस्यात्मभावभावनैव नास्ति
नास्तिकस्य तस्योपदेशानाधिकृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः। नन्वात्मभा
वभावनायाः चित्तवर्तिन्याः कुतो विगम इत्यत आह यथा प्रावृषीति। प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टांगयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं
वा तदभिनिर्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्य चात्मभावभावनावश्यमेव स्वाभाविकी वस्त्वभ्यासं विनापि प्रवर्त्तते।। ।।श्रीगुरुभ्यो नमः।। ।।

यो॰सू॰भा॰ अनधिकारिणमागमिनां वचनेन दर्शयति। यस्याभावादिदमिति। पूर्वपक्षः नास्ति कर्मफलं परलोकिनोऽभावात्। परलोकाभाव इति तत्र रुचिररुचिश्च नि पाद
५५ र्णये पंचविंशतितत्त्वविषये आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता। विशेषदर्शिनः परामर्शमाह चित्तस्यैवेति। तस्याविशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभावना विनि ४
वर्त्तत इति। अथाविशेषदर्शिनः कीदृशं चित्तमित्यत आह। तदा॰ चित्तं॥ निगदव्याख्यातं। स्यादेतत् विशेषदर्शने हि विवेकनिम्नं न जातु चित्तं व्युत्थितं स्या
त् दृश्यते चास्य भिक्षामटतो व्युत्थितमित्यत आह॥ त॰भ्यः॥ प्रत्ययेति। प्रतीयते येन स प्रत्ययश्चित्तसत्त्वं तस्माद्विवेकश्छिद्रेः। तेन निम्नस्य जानामीति मा
क्षान्मोक्षे विविच्य दर्शिते। न जानामीति मोहस्तन्मूला अहंकारममकारावहमस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ। क्षीयमाणानि चैतानि बीजानि चेति समासः। पू
र्वसंस्कारेभ्यो व्युत्थानसंस्कारेभ्यः स्यादेतत् सत्यपि विवेकविज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुवते कस्तर्हि हानहेतुरेतेषामतः प्रत्ययान्तरा
णि न पुनः प्रसुवीरन्नित्यत आह॥ हान॰क्तं॥ अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययान्तरं प्रसुवते न तु परिपक्वविज्ञानस्य क्षीणाः

यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवति अरुचिश्च निर्णये भवति। तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं कथं
स्विदिदं के वा भविष्यामः कथं भविष्याम इति सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते। कुतः चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तध
र्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावनाकुशलस्य निवर्त्तते॥ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तं॥ तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमा
सीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकनिम्नमिति॥ तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः॥ प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्याति
मात्रप्रवाहारोहिणश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराण्यस्मीति वा ममेति वा जानामीति वा कुतः क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति॥ हानमेषां क्ले
शवदुक्तं। यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भवति। ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ता
धिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न चिंत्यते॥ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः॥ यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्त
तोऽपि न किंचित्प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भ

प्रत्ययान्तराणि प्रसोतुमर्हन्ति। यथा विवेकच्छिद्रसमुत्पन्ना अपक्वज्ञानसंस्कारान्तरं प्रसुवते तत्कस्य हेतोः तदेते क्लेशा विवेकज्ञानवह्निदग्धबीजभावा इति ए
अपी वं व्युत्थानसंस्कारा इति। अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निरुद्ध्याः विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारैर्निरोधसंस्काराणां त्वबाह्यविषयत्वं दर्शि
तं निरोधोपायः प्रायश्चितृतीय इत्यत आह ज्ञानसंस्कारास्त्विति। परवैराग्यसंस्कारा इत्यर्थः। तदेवं सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोपायं प्रसंख्यानमुक्त्वा प्रसंख्या
ननिरोधोपायमाह॥ प्र॰धिः॥ ततः प्रसंख्यानान्न किंचित्सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि प्रार्थयते। प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः
सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति। एतदेव विवृणोति तत्रापीति। यदा व्युत्थानप्रत्ययाभावस्तु तदानायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य न प्रत्यया ५५
न्तराणि भवन्ति ततः सर्वथा विवेकख्यातिरिति। तदास्य धर्ममेघः समाधिर्भवति। एतदुक्तं भवति। प्रसंख्यानेऽविरक्तः सन्निरोधमिच्छन् धर्ममेघसमाधिमु
पासीत तदुपासनेन च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति तथा च तन्निरोधमुपारयतीति॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्री॥ ॥

तस्य च प्रयोजनमाह। तत इति॥ कस्मात्पुनर्जीवन्नेव विमुक्तो भवति उत्तरं। यस्मादिति। क्लेशकर्मवासनेन्धनः किल कर्माशयो जात्यादि निदानं न चासति निदाने
निदानी भवितुमर्हति। यथाहाक्षपादः। वीतरागजन्मादर्शनादिति। अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं चित्तमित्यत आह। तदेत्यादि। आव्रियते चित्त
सत्वमेभिरिति आवरणानि मलाः क्लेशकर्माणि सर्वे च ते आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलाः तेभ्योपेतस्य चित्तसत्वस्य ज्ञानस्य ज्ञायते नेनेत्यनया व्युत्पत्त्या
आनंत्यादपरिमेयत्वात् ज्ञेयमल्पं। यथाहि शारदघनपटलमुक्तस्य चंडांशोर्बिंबं परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानंत्यात् प्रकाश्याः घटादयोल्पाः प्रकाशंते।
एवमपगतरजस्तमसश्चित्तसत्वस्य प्रकाशानंत्यादल्पं प्रकाश्यमिति। तदेतदाह सर्वैरिति। एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति आवरकेण तमसाभिभूत
मिति क्वचिदेवाशीलेन रजसा प्रवर्तितमतएवोद्घाटितं प्रदेशादपनीतं तमइत्यर्थः। अतएव सर्वान्धर्मानयं वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युक्तं। नन्वयं
अस्तु धर्ममेघः समाधिः सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतुः अथ सत्यप्यस्मिन्कस्मान्न जायते पुनर्जंतुरित्यत आह यत्रेदमुक्तमिति। कारणसमुच्छेदा

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः॥ तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवंति। कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवंति। क्लेशकर्मनिवृ
त्तौ जीवन्नेव विद्वान्विमुक्तो भवति कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं नहि क्षीणविपर्ययः कश्चित्केनचित्क्वचिज्जातो दृश्यत इति। तदा सर्वावरणम
लापेतस्य ज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पं॥ सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानंत्यं भवति तमसाभिभूतमावृतमनंतं ज्ञानसत्वं क्वचिदेव रजसा प्रव
र्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतं भवति तदा भवत्यस्यानंत्यं। ज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पं संपद्यते यथाकाशे खद्यो
तः। यत्रेदमुक्तं। अंधो मणिमविध्यत्तमनंगुलिरावयत्। अग्रीवस्तं प्रत्यमुंचत्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति॥ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणा
नां॥ तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते। नहि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहंते
अथ कोयं क्रमो नामेति॥ क्षणप्रतियोगी परिणामापरांतनिर्ग्राह्यः क्रमः॥ क्षणानंतर्यात्मा॥ परिणामस्यापरांतेनावसानेन गृह्यते क्रमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

दपि विवेकार्यं क्रियते हंत भोः मणिवेधादयो [illegible] प्रत्यक्षाः। तथा चानुपपन्नार्थता या माभाणि कोल्लौकिकवदुपपन्नार्थः स्यात्। अविध्यदंधो मणि
मिति। आवयत् ग्रथितवान् प्रत्यमुंचत् पिनद्धवान् अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति। ननु धर्ममेघस्य पराकाष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलघातम
पहंतुं व्युत्थानसमाधिसंस्कारान् सक्लेशधर्माशयान् गुणास्तु स्वत एव विकारकरणशीलाः कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेंद्रियादि नारभंत इत्यत
आह। ततः कृ॰नां॥ शीलमिदं गुणानां यदमीयं प्रतिकृतार्थाः प्रेतं तिन प्रवर्तंत इति भावः। अत्रांतरे परिणामक्रमं पृच्छति अथ को यमिति॥ क्षण॰क्र
मः॥ परिणामक्रमः क्षणप्रतियोगी क्षणः प्रतिसंबंधी यस्य स तथोक्तः॥ क्षणप्रचयाश्रय इत्यर्थः। न जातु क्रमः क्रमवंतमंतरेण शक्यो निरूपयितुं न
च एकस्यैव क्षणस्य क्रमः तस्मात्क्षणप्रचयस्याश्रयः परिगृह्यते तदिदमाह क्षणानंतर्येति। परिणामक्रमे प्रमाणमाह परिणामस्येति। न वस्याहि
वस्त्रस्य प्रयत्नसंरक्षितस्यापि चिरेण पुराणता दृश्यते सोयं परिणामस्यापरांतः पर्यवसानं तेन हि परिणामस्य क्रमः। नातः प्रागपि पुराणतायाः
सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमस्थूलस्थूलतरस्थूलतमत्वादीनां पौर्वापर्यमनुमीयते। ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीः॥ ॥

एतदेवव्यतिरेकमुखेनदर्शयतिनहीति। अननुभूतोऽपरान्तःक्रमक्षणोययासातथोक्ता। नन्वेषक्रमःप्रधानस्यसंभवतितस्यनित्यत्वादित्यतआहनित्येषुचेति। पाद
चकुवचनेनसर्वंनित्यव्यापितांक्रमस्यप्रतिजानीतेतत्रनित्यानांप्रकारभेदंदर्शयित्वानित्यव्यापितांक्रमस्योपपादयतिद्वयीति। ननुकूटस्थंस्वभावादप्रच्युतम ४
स्तुनित्यपरिणामिसदैवस्वरूपात्प्रच्यवमानंकथंनित्यमित्यतआह। यस्मिन्निति। धर्मलक्षणावस्थानांउदयव्ययधर्मत्वंधर्मिणस्तुतत्त्वादविघातएवेति॥
अथकिंपरिणामापरान्तनिर्ग्राह्यत्वंसर्वत्रक्रमस्यनेत्याहतत्रगुणधर्मेषुबुद्ध्यादिष्विति। यतोऽलब्धपर्यवसानःधर्माणांविनाशात्प्रधानस्यतुपरिणाम
क्रमोऽनलब्धपर्यवसानः। ननुप्रधानस्यधर्मरूपेणपरिणामादस्तुपरिणामक्रमः। पुरुषस्यत्वपरिणामिनःकुतःपरिणामक्रमइत्यतआहकूटस्थेति। तत्रब
द्धानांचित्ताव्यतिरेकाभिमानात्तत्परिणामेनपरिणामाध्यासः। मुक्तानांनास्तिक्रियामुपादायवास्तवोऽपिपरिणामोमोहकल्पितः। अदृस्यपुरःसरतयातत्त्वशे
विकल्पोऽस्तिक्रियामुपादत्तइतिगुणेष्वलब्धपर्यवसानःपरिणामक्रमइत्युक्तंतदसहमानःपृच्छतिअथेति। स्थित्येतिमहाप्रलयावस्थायां। गत्येतिसृष्टौ। एत

नह्यननुभूतक्रमक्षणानवपुराणतावस्त्रस्यान्तेभवति। नित्येषुचक्रमोदृष्टः। द्वयीचेयंनित्यताकूटस्थनित्यतापरिणामनित्यताच। तत्रकूटस्थनित्यता
पुरुषस्यपरिणामिनित्यतागुणानां। यस्मिन्परिणम्यमानेतत्त्वंनविहन्यतेतन्नित्यंउभयस्यचतत्त्वानभिघातान्नित्यत्वं। तत्रगुणधर्मेषुबुद्ध्यादिषुपरि
णामापरान्तनिर्ग्राह्यःक्रमोलब्धपर्यवसानोनित्येषुगुणेष्वलब्धपर्यवसानःकूटस्थनित्येषुस्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषुमुक्तपुरुषेषुस्वरूपास्तिताक्रमेणेवा
नुभूयतइति। तत्राप्यलब्धपर्यवसानःशब्दपृष्ठेनास्तिक्रियामुपादायकल्पितइति। अथास्यसंसारस्यस्थित्यागत्याचगुणेषुवर्तमानस्यास्तिक्र
मसमाप्तिर्नवेतिअवचनीयमेतत्कथमस्तिप्रश्नएकान्तवचनीयःसर्वोजातोमरिष्यतिमृत्वाजनिष्यतइतिॐभोइत्यथसर्वोजातोमरिष्यतीतिमृ
त्वाजनिष्यतइतिविभज्यवचनीयमेतत्प्रत्युदितख्यातिःक्षीणतृष्णःकुशलोनजनिष्यतइतरस्तुजनिष्यते॥ ॥श्रीगुरुचरणाभ्यां
नमः॥ ॥श्रीहरयेनमः॥ ॥श्रीगोपालायनमः॥ ॥श्रीमतेरामायनमः॥ ॥

दुक्तंभवति। यद्यानन्त्यान्नपरिणामसमाप्तिःसंसारस्यहन्तभोःकथंमहाप्रलयसमयेसर्वेषामात्मनांसहसासमुच्छिद्येतकथंचसृष्ट्यादौसहसोत्प[redacted]
द्येतसंसारःतस्मादेकैकस्यात्मनोमुक्तिक्रमेणसर्वेषांविमोक्षादुच्छेदःसर्वेषांसंसारस्यक्रमेणेतिप्रधानपरिणामक्रमपरिसमाप्तिः। एवंचप्रधानस्याप्य
नित्यत्वप्रसंगःनचापूर्वसत्त्वप्रादुर्भावोदृष्टस्तेनानन्त्यंस्यात्। तथासत्यनादित्वव्याहतेःसकलशास्त्रार्थभंगप्रसंगइतिभावः। उत्तरमाह। अवचनीयंअनु
त्तरार्हमेतदेकान्ततःएतस्यावचनीयतांदर्शयितुमेकान्तवचनीयंप्रश्नंदर्शयतिअस्तिप्रश्नइति। सर्वोजातोमरिष्यतीतिप्रश्नोत्तरंॐभोइति। सत्यंभोइत्य
र्थः। अविभज्यवचनीयमुक्त्वाप्रविभज्यवचनीयंप्रश्नमाहअथसर्वइति। विभज्यवचनीयतामाहविभज्येति॥ ॥श्रीरामःशरणंममेतिपर ५६
मोमंत्रोयमष्टाक्षरः॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥श्रीहरयेनमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥

यो॰ सू॰ भा॰ विभज्यवचनीयमेव प्रश्नोत्तरं विस्पष्टार्थमाह तथा मनुष्येति। अयं त्ववचनीय एकान्ततः न हि सामान्येन कुशलाकुशलपुरुषसंसारस्यान्तवत्त्वमनन्तत्वं वा पाद
५७ शक्यमेकान्ततो वक्तुं यथा प्राणभृन्मात्रस्य श्रेयस्त्वमश्रेयस्त्वं चानेकान्ततः शक्यमवधारयितुं यथा जातमात्रस्य मरणमेकान्ततो विभज्य पुनः शक्या ४
वधारणमित्याह कुशलस्येति। अयमभिसंधिः। क्रमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात् संसारोच्छेद इत्यनुमानान्न त्वागमसिद्धमोक्षाश्रयं तथा चाभ्युपगतमो
क्षप्रतिपादकागमप्रमाणभावः कथं तमेवागमं प्रधानविकारनित्यतायामप्रमाणी कुर्यात् तस्मादागमबाधितविषयमेतदनुमानं न प्रमाणं। श्रूयते हि श्रु
तिस्मृतीतिहासपुराणेषु सर्गप्रतिसर्गपरंपराया अनादित्वमनन्तत्वं चेति। अपि च सर्वेषामेवात्मनां संसारस्य न तावद्युगपदुच्छेदः संभवी। न हि पण्डि
तरूपाणामप्यनेकजन्मपरंपराभ्याससपरिश्रमसाध्या विवेकख्यातिप्रतिष्ठा किं पुनः प्राणभृन्मात्रस्य स्थावरजंगमादेरेकदा कस्माद्भवितुमर्हति।
न चाकारणा यौगपद्यं युज्यते। क्रमेण तु विवेकख्यातावसंख्येयानां क्रमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदः अनन्तत्वादानन्त्यं नाम संख्येयत्वादिति सर्वमवदातं। के

तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टो विभज्यवचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति। अयं त्ववच
नीयः प्रश्नः संसारोऽयमन्तवानथानन्त इति। कुशलस्यास्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येति अन्यतरावधारणे दोषः तस्माद्व्याक
रणीय एवायं प्रश्न इति। गुणाधिकारक्रमपरिसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्यते॥ पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्र
तिष्ठा वा चितिशक्तिरिति॥ कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मकानां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बु
द्धिसत्त्वानभिसंबन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति॥ ॥इति श्रीपातंजले योगशास्त्रे सां ग
ख्यप्रवचने कैवल्यपादश्चतुर्थः समाप्तश्चायं ग्रंथः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥

वल्यरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यानन्तरसंगतिमाह गुणाधिकारेति। पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरि
ति। कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयस्तेषां कार्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि
प्रलीयन्ते मनोऽस्मितायामस्मिता लिङ्गे लिङ्गमलिङ्ग इति यो यं गुणानां कार्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः। तत्कैवल्यं यं कं चित्पुरुषं प्रति प्रधानस्य मो
क्षः स्वरूपप्रतिष्ठा वा मोक्ष इत्याह स्वरूपेति। अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिः न चासौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति। सोऽत्रेतिशब्दः ५७
शास्त्रपरिसमाप्तौ॥ मुक्त्यर्हचित्तं परलोकमेयं तत्सिद्धये धर्ममेघनः समाधिः॥ द्वयी च मुक्तिः प्रतिपादितास्मिन्पादे प्रसंगादपि चान्यदुक्तं॥ निदानं ता
पानामुदितमथ तापाश्च कथिताः सहांगैरष्टाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि॥ कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो विविक्तं कैवल्यं परिगलिततापा
चितिरसौ॥ ॥इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातंजलभाष्यव्याख्यायां कैवल्यपादश्चतुर्थः समाप्तः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥
जनार्दन कोंडदेव गाडगीळ यांचे पुस्तक॥ श्रीगोपालाय नमः॥

॥ पातंजलंयोगसूत्रभाष्यंसव्याख्यानंसमाप्तिमगमत्॥ ६

